

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE BURSA YAHUDİLERİ

Yüksek Lisans Tezi

MERYEM GÖNÜL EKİNCİ

İstanbul, 2024

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE BURSA YAHUDİLERİ

Yüksek Lisans Tezi

MERYEM GÖNÜL EKİNCİ

Tez Savunma Jürisi

- Tez Danışmanı : Doç. Dr. Ömer Faruk ARAZ
- Üye : Prof. Dr. İsmail TAŞPINAR
- Üye : Dr. Öğr. Üyesi Yasin GÜZELDAL

İstanbul, 2024

ÖZET

Bursa'da Yahudilerin varlığı M.Ö. 79 yılına dayandırılır. Orhan Gazi tarafından şehir fethedildiğinde Bursa'da bulunan Yahudiler, 'Romanyot' adıyla isimlendirilen Bizans İmparatorluğu'na mensup Yahudilerdir. Zamanla Endülüs başta olmak üzere farklı bölgelerden Yahudi göçlerinin gerçekleşmesiyle bölgedeki Yahudi nüfusunda artış gözlemlenmiş ve farklı kültürlere, dillere sahip olan farklı Yahudi cemaatleri oluşmuştur. Bu topraklarda Osmanlı Devleti'nin hakimiyetiyle dini, kültürel, siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda refaha ulaşmışlardır. Bu süreçte Yahudi nüfusu dönemden döneme değişiklik göstermiş ve İsrail Devleti'nin kurulmasıyla yoğun bir göç vermiştir. Günümüzde Bursa Yahudi cemaati varlığını sürdürmekle beraber 40-50 kişilik bir nüfusu barındırmakta ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır. Kuruçeşme Mahallesi'nde bulunan Geruş ve Mayor Sinagogları ibadet ve cenaze işlemleri için aktif olarak kullanılmaktadır. Yaklaşık 25 yıldır sinagogda gerçekleştirilen ibadetler, İstanbul'dan gelen bir hahamla yerine getirilmekteyken 2023'ten itibaren Bursa'da yaşamaya başlayan Haham İsak Bahar tarafından yürütülmektedir. Bursa Yahudi cemaati minyanın toplanması konusunda zorluk yaşasa da ibadetleri için sinagogda bir araya gelmeye hala devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Yahudilik, Anadolu Yahudileri, Bursa Yahudileri, Kuruçeşme Mahallesi, Geruş Sinagogu, Mayor Sinagogu

ABSTRACT

The presence of Jews in Bursa dates back to 79 BCE. When the city was conquered by Orhan Gazi, the Jews living in Bursa were part of the Byzantine Empire and were referred to as "Romaniote Jews." Over time, with the migration of Jews from various regions, particularly from Andalusia, the Jewish population in the area increased, and different Jewish communities with diverse cultures and languages were established. Under the rule of the Ottoman Empire, Jews in these lands experienced prosperity in religious, cultural, political, social, and economic aspects. Throughout history, the Jewish population fluctuated, and after the establishment of the State of Israel, a significant number of Jews emigrated from Bursa. Today, the Jewish community in Bursa still exists but consists of only 40-50 people and is facing the risk of extinction. The Gerush and Mayor Synagogues, located in the Kuruçeşme neighborhood, are actively used for religious services and funeral ceremonies. For nearly 25 years, the services in the synagogue were led by a rabbi coming from Istanbul, but since 2023, they have been conducted by Rabbi Isak Bahar, who now resides in Bursa. Although the Jewish community in Bursa struggles to gather a minyan, they continue to meet for prayers in the synagogue.

Keywords: History of Religions, Judaism, Jews of Anatolia, Jews of Bursa, Kuruçeşme Neighborhood, Geruş Synagogue, Mayor Synagogue

ÖNSÖZ

Tarih boyunca yaşadıkları sürgünlerle dünyanın farklı bölgelerine dağılmış olan Yahudilerin Anadolu'daki varlığı milattan önceki yüzyıllara kadar dayanmaktadır. Bursa şehri ise Orhan Gazi'nin fethiyle birlikte birçok kültür, din ve milleti bir arada barındıran, yüzyıllardır Yahudilerin huzurla yaşadığı ve günümüzde de azalan bir nüfusla da olsa yaşamaya devam ettiği önemli Anadolu şehirlerinden birisi olmuştur. Şehir fethedildiğinde Romaniyot adıyla isimlendirilmiş Bizans Yahudileri ile karşılaşılsa da zamanla Endülüs başta olmak üzere farklı bölgelerden Yahudi göçlerinin gerçekleşmesiyle bölgedeki Yahudi nüfusunda artış gözlemlenmiş ve farklı kültürlere, dillere sahip olan farklı Yahudi cemaatleri oluşmuştur. Bu çalışma ile Bursa Yahudilerinin, Orhan Gazi'nin şehri fethinden bu yana tarihi süreç içerisindeki yeri dini, sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi açıdan ele alınmaya çalışılmış, Türkiye Yahudileri alanındaki çalışmalara katkı sağlamak istenmiştir.

Yüksek lisans sürecim boyunca kıymetli bilgileriyle yol gösteren, tez yazım sürecinde konu seçiminden başlayarak her adımda görüş ve önerileriyle desteklerini esirgemeyen, bu çalışmanın ortaya çıkması konusunda bana inanan saygıdeğer hocam ve tez danışmanım Doç. Dr. Ömer Faruk ARAZ'a, yüksek lisans ders dönemimde değerli bilgileriyle Dinler Tarihi alanında yetişmemi sağlayan Prof. Dr. İsmail TAŞPINAR ve Prof. Dr. Dursun Ali AYKIT hocalarıma, jürimde yer alan ve değerli yorumlarıyla katkı sağlayan sayın Dr. Öğr. Üyesi Yasin GÜZELDAL hocama, tez yazım sürecinde bölümlerimi okuyarak önerileri ile katkı sağlayan sevgili arkadaşlarıma, eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen, ilim yolunda olmam için her yolu açan sevgili annem Havva EKİNCİ ve babam Ahmet Hakan EKİNCİ'ye teşekkürü borç bilirim.

Meryem Gönül EKİNCİ

İstanbul, 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ.....	III
KISALTMALAR.....	VI
RESİMLER LİSTESİ	VII
GİRİŞ.....	10
1. Tezin Konusu ve Amacı	10
2. Kaynakların Değerlendirilmesi.....	12
3. Kullanılan Yöntem	13
1. BÖLÜM: BURSA ŞEHİRİ VE BURSA'DA YAHUDİ CEMAATİNİN OLUŞUMU ...	15
1.1. Bursa.....	15
1.2. Bursa'da Yahudilerin Varlığı.....	16
1.3 Osmanlı Devleti'ne Yahudi Göçleri	17
1.4. Bursa'ya Yahudi Göçleri	20
1.5. Bursa Yahudi Cemaati.....	21
1.6. Yahudilerin Bursa'da Yaşadıkları Bölgeler	23
1.7. Bursa Yahudilerinin Nüfusları.....	26
1.8. Bursa'dan Yahudi Göçleri.....	28
2. BÖLÜM: BURSA YAHUDİLERİNDE SOSYAL HAYAT	32
2.1. Bursa Yahudilerinin Hıristiyanlar ve Müslümanlarla İlişkileri	36
2.2. Bursa Yahudilerinin Kullandığı İsimler	43
2.3. Bursa Yahudilerinde Önemli Kişiler	44
2.4. Bursa Yahudilerinin Meslekleri.....	45
2.5. Bursa Yahudilerinin Ödedikleri Vergiler	48
2.6. Bursa Yahudilerinin Giyimleri	52
2.7. Bursa Yahudilerinin Evleri	56
2.8. Bursa Türk Musevi Cemaati Vakfı.....	56
2.9. Bursa Yahudilerinde Eğitim Kurumları.....	57
2.8.1. Alliance İsrailite Universelle (Alyans Okulları).....	60
2.10. Bursa Yahudiler Hamamı.....	62
2.11. Yahudilik Çarşısı.....	63
2.12. Yahudilik İstasyonu	63
2.13. Şaul Markos Hayratı.....	64
2.14. Seyyahların Gözünden Bursa Yahudileri	64
3. BÖLÜM: BURSA YAHUDİLERİNDE DİNİ HAYAT	69

3.1. Mabet	71
3.1.1. Etz Ahayim Sinagogu	76
3.1.2. Mayor Sinagogu	77
3.1.3. Geruş Sinagogu	78
3.2. Hahambaşılık	79
3.3. Yahudi Bayramları ve Dini Törenler	82
3.4. İhtida Hareketleri	84
3.5. Hayır Kurumları	85
3.6. Koşer	87
3.7. Evlilik	88
3.8. Cenaze Törenleri ve Mezarlık	89
SONUÇ	93
KAYNAKÇA	96
EKLER	104
Ek-1 Görüşmeler	104
<i>Ek-1.1. 14 Haziran 2023 Tarihinde Bursa Musevi Cemaati Başkanı Yusuf Bey ile Gerçekleştirilen Görüşme</i>	104
<i>Ek-1.2. 25 Mayıs 2024 Tarihinde Bursa Yahudi Cemaati Üyelerinden Moşe Bey ile Gerçekleştirilen Görüşme</i>	107
Ek-2 Fotoğraflar	112
<i>Ek-2.1. Sinagoglar</i>	120
<i>Ek-2.2. Bursa Yahudi Mezarlığı</i>	133

KISALTMALAR

AKMED	: Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi
BAM	: Bursa Araştırmaları Merkezi
bk.	: Bakınız
bt.	: Bint
C.	: Cilt
ç.	: Çoğul
d.	: Doğum
ed.	: Editör
H.	: Hicri
İbr.	: İbranice
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
M. Ü.	: Marmara Üniversitesi
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
vb.	: Ve benzeri

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: İsrail'den Pesah İçin Getirilen Matsa (2023).....	112
Resim 2: 1913 Yılı Bayramda Kasaplar Sokağı'nda Bursalı Yahudiler	112
Resim 3: Bursa Ana Caddesi ve Yahudi Konutları (1887)	113
Resim 4: Bursa Ana Caddesi ve Yahudi Konutları ve Şahabeddin Paşa Camisi (1908).....	113
Resim 5: Yahudi Mahallesinde Bir Konutun Avlusu (1913).....	113
Resim 6: Yahudi Mahallesinde Kasaplar Sokağı (1905)	114
Resim 7: 19. Yüzyılda Bursa'da Yahudiler (1873).....	114
Resim 8: Bursa Kuruçeşme Mahallesi'nde Eski Bir Ev (2022).....	115
Resim 9: Bursa Kuruçeşme Mahallesi, (2022).....	115
Resim 10: Şaul Markos Hayratı (2022).....	116
Resim 11: Bursa Yahudi Cemaati'nden Yako Kuzu.....	116
Resim 12: 2022 yılında vefat eden Bursa Yahudi Cemaat Başkanlarından Leon Elnekave..	117
Resim 13: Hahambaşı Rav İsak Haleva, Türk Musevi Cemaati Başkanı Sami Herman, Türk Musevi Cemaati İdarecileri ve Bursa Yahudi Cemaati	117
Resim 14: Bursa Yahudi Cemaati Başkanlarından Ezra Venturero ve Hahambaşı Haleva..	118
Resim 15: Aramice 'Bersih Shema' Duası.	118
Resim 16: Bursa'nın Yahudi Ailelerinden Özçakır Ailesi.....	119
Resim 17: Aslan Özçakır, Kapalıçarşı-1955	119
Resim 18: Restore Edilmeden Önce Geruş Sinagogu'nun Girişi.....	120
Resim 19: Üst Kattan Bursa Geruş Sinagogu'nun Görünümü.....	120
Resim 20: Bursa Geruş Sinagogu'nun Dış Duvarı, 2022.....	121
Resim 21: Geruş Sinagogu Avlusu	121
Resim 22: Geruş Sinagogu	122
Resim 23: Geruş Sinagogu Tevanın Arkasından Ehal	122
Resim 24: Sukotta Oturulan Çardak ve Sağ Tarafında Bet-Midraş Binası.....	123
Resim 25: Geruş Sinagogu'na Ait Yemek Odası.....	123
Resim 26: Geruş Sinagogu Ehal.....	124
Resim 27: Geruş Sinagogu Üst Teva	124
Resim 28: Geruş Sinagogu Alt Tevadan Kubbenin Görünüşü.....	125
Resim 29: Geruş Sinagogu Tevrat Ruloları	125
Resim 30: Geruş Sinagogu Tevrat Rulolarının Süsleri (Rimonnims).....	125
Resim 31: Geruş Sinagogu'nun Avlusu'ndaki Süs Havuzu.....	126
Resim 32: Restorasyon Öncesi Mayor Sinagogu	126
Resim 33: Restorasyon Öncesi Ön Cepheden Mayor Sinagogu	127
Resim 34: Restorasyon Öncesi Mayor Sinagogu İçi.....	127
Resim 35: Mayor Sinagogu Tevadan Görünüm.....	128
Resim 36: Mayor Sinagogu Ehal	128
Resim 37: Mayor Sinagogu Üst Kata Çıkan Merdivenler	129
Resim 38: Mayor Sinagogu Niş Üzerinde Yer Alan Süsleme	129
Resim 39: Mayor Sinagogu İçerisi.....	129
Resim 40: Mayor Sinagogu Avize	130
Resim 41: Devon Jarvis, Restorasyon Öncesi Mayor Sinagogu Merdivenleri (1996)	130
Resim 42 Restorasyon Sonrası Mayor Sinagogu	131
Resim 43: Mayor Sinagogu'nun İçi, Sağ Üst Köşede Üst Teva	131

Resim 44: Mayor Sinagogu Sağ Üst Köşede Azara.....	132
Resim 45: Mayor Sinagogu'nun Avlusu.....	132
Resim 46: Bursa Yahudi Mezarlığı'nın 1988 Yazında Philadelphia'lı Laurence Salzman Taraından Çekilmiş Fotoğrafı	133
Resim 47: Bursa Merinos Yahudi Mezarlığı Arkadan Görünümü	133
Resim 48: Mezarlığın Girişinde Bulunan Dua.....	134
Resim 49: Eski Mezar Taşları 1.....	134
Resim 50: Eski Mezar Taşları 2.....	135
Resim 51: Eski Mezar Taşı.....	135
Resim 52: Yeni Mezar Taşları 1.....	136
Resim 53: Yeni Mezar Taşları 2.....	136
Resim 54: Bursa'nın Tanınmış Tüccarlarından Nisim Bahar'ın Mezar Taşı ve Ruhuna Fatıha Yazısı.....	137

GİRİŞ

1. Tezin Konusu ve Amacı

Bu çalışmanın konusu Bursa Yahudilerinin Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan bu yana tarih içerisindeki seyridir. Orhan Gazi 1326 yılında Bursa'yı fethettiğinde bir Yahudi cemaati ile karşılaşmıştır. Bu Yahudiler 'Romanyot' adıyla isimlendirilmiş Bizans İmparatorluğu'na mensup Yahudilerdir. Zamanla Endülüs başta olmak üzere farklı bölgelerden de Yahudi göçlerinin gerçekleşmesiyle bölgedeki Yahudi nüfusunda artış gözlemlenmiştir ve farklı kültürlere, dillere sahip olan farklı Yahudi cemaatleri oluşmuştur. Günümüzde de sayıları oldukça azalmış olmakla beraber Bursa'da varlıklarını korumaktadırlar.

Bu tezin amacı anadolu coğrafyasının çok kültürlülüğü ve renkliliği açısından da önem arz eden Bursa Yahudilerinin bu bölgedeki varlıklarının tarih içerisindeki yerinin incelenmesidir. Bursa'daki varlıkları M.Ö. 79 yılına kadar dayandırılan Bursa Yahudilerinin özellikle Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan günümüze kadar olan yaklaşık olarak 700 yılı kapsayan tarihinin başta dini olmakla beraber kültürel, siyasi, sosyal ve ekonomik hayatları hakkındaki bilgilerin ortaya konulması amaçlanmıştır ve aşağıdaki soruların cevapları bulunmaya çalışılmıştır:

Bursa Yahudilerinin bu bölgedeki varlığı hangi tarihe dayanmaktadır?

Bursa Yahudileri tek bir cemaat halinde mi yaşamışlardır?

Aynı dine mensup olmadıkları bir yönetimin altında yaşamalarının getirdiği zorluklar olmuş mudur?

Azınlık olmalarından ötürü halktan yana tepki görmüşler midir?

Kendi kültürlerini koruyabilmişler midir yoksa asimile mi olmuşlardır?

Antisemitizm ile karşı karşıya geldikleri durumlar olmuş mudur?

Yahudilerin Müslümanlarla ve diğer gayrimüslim gruplarla arasındaki ilişkiler nasıldır?

İmparatorluğun Yahudilere karşı davranışı nasıldır? Diğer gayrimüslim gruplar ile aralarında bir fark var mıdır?

Bursa'nın hangi bölgelerinde ya da mahallelerinde Yahudilere rastlanmıştır?

Hangi dili/dilleri konuşmuşlardır?

Hukuki konularda kendilerine ait bir mahkemeye sahipler midir?

Bursa Yahudi Cemaati'nin kendine ait bir vakfı var mıdır?

Dini hayatlarını nasıl yaşamışlardır?

Günümüzde Bursa Yahudi Cemaati'nin bir başkanı var mıdır?

Günümüzde sayılarının azalmasının sebebi nedir?

Bursa'da kalanlar neden burada kalmayı tercih etmişlerdir?

Yüzyıllardır aynı topraklarda yaşadığımız Türkiye Yahudilerine dair pek çok çalışma yapılmış olsa da Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan önce de var olan ve günümüzde hala varlığını sürdüren Bursa Yahudileri hakkında kapsamlı bir çalışma yapılmadığı, yapılan çalışmaların genel olarak gayrimüslim gruplar içinde ele alındığı veya belirli zaman dilimleri içerisinde incelendiği görülmüştür. Yapılan çalışmalar ise Tarih, İslam Tarihi, Küresel Siyaset ve Uluslararası İlişkiler gibi alanlarda olup Dinler Tarihi alanında Bursa Yahudilerine dair bir çalışmaya rastlanmamıştır. Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşamış olan ve günümüzde de Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde yaşamaya devam eden diğer Yahudi cemaatlerine dair Dinler Tarihi alanında yazılmış tezler bulunmaktadır. Bunlar Hilal Polat tarafından yazılan '*İzmir Yahudilerinde Dinî Hayat*'¹, Meliha Tokel tarafından yazılan '*Tarihte ve Günümüzde Edirne Yahudi Cemaati*'² ve Halime Niyaz tarafından yazılan '*İstanbul Yahudileri: Tarihçe, İnanç, İbadet ve Uygulamalar*'³ tezleridir. Bu çalışmayla yüzyıllardır bu bölgede yaşayan Bursa Yahudi Cemaati'nin dünü ve bugünü tarih perspektifinden ele alınarak bu alandaki literatüre bir fayda sağlamak istenmiştir. Bu çalışma hem Anadolu Yahudilerinin tarihi açısından hem de Bursa'da çok kültürlü bir şehirde farklı dini grupların içinde azınlık olarak yüzyıllarca yaşamış ve şu an da git gide azalan bir nüfusla yok olma ile yüz yüze olan bir cemaatin tanınması açısından önem arz etmektedir. Bursa'nın Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olduğu düşünüldüğünde, geçmişten günümüze Bursa'da yaşayan Yahudilere dair bir araştırma yapılmasının, Osmanlı Devleti'nin özelde Yahudilere, genelde ise gayrimüslimlere karşı ilk tutumlarının incelenmesi açısından da önemli olduğu görülmektedir. Bursa'da eskiden

¹ İzmir: İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

² İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

³ İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Yahudilerin yoğun bir şekilde yaşadığı, günümüzde ise aktif olan sinagoglarının bulunduğu mahallede saha çalışması yapılarak ve cemaat üyeleriyle görüşme gerçekleştirilerek günümüze dair en güncel bilgilere ulaşılması amaçlanmıştır.

2.Kaynakların Değerlendirilmesi

Literatür incelendiğinde Bursa Yahudilerine dair çok fazla çalışmanın olmadığı, var olan çalışmaların ise ya gayrimüslimler olarak genel bir çerçevede ya da dönemsel olarak belli bir zaman dilimi şeklinde ele alındığı görülmüştür. Ali İhsan Karataş tarafından yazılan *'Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler'*⁴ doktora tezinde İslam Hukuku ve Osmanlı'daki gayrimüslimlere dair bilgilerin verilmesinden sonra 18. yüzyıla ait Bursa sicillerinin incelenmesi ile gayrimüslimlerin ailevi, dini ve iktisadi hayatları ele alınmış ve bu eser daha sonra kitap olarak basılmıştır. Bu çalışmada Hıristiyanlar ve Yahudiler bir arada ele alınarak 18. yüzyıl bağlamında genel bir çalışma yapılmıştır. Necla Günay tarafından yazılan *'XVI. Yüzyılda Bursa Yahudileri'*⁵ yüksek lisans tezi Bursa'nın sosyal ve ekonomik yapısı, Anadolu'da Yahudiler, Bursa'da Yahudiler gibi konulara değindikten sonra özellikle 16. yüzyılı ele alarak Bursa Yahudilerinin sosyal durumları, cemaatin genel iktisadi yapısı gibi konular ele alınmış, daha sonra da kitap olarak basılmıştır. Hasibe Tuna tarafından *'Social, Cultural and Economic Situation of the Jews in Bursa During the Tanzimat Period (Tanzimat Döneminde Bursa Yahudilerinin Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumları)'*⁶ yüksek lisans tezi olarak yazılan çalışmada Tanzimat Dönemi'nde Bursa Yahudileri ele alınmış ve nüfusu, kültürel ve ekonomik durumları incelenmiş, sosyal yapısı başlığı altında da mezarlıkları, hayır kurumları, Bursa Musevi Cemaati Yönetim Kurulu, sinagoglar gibi konular ele alınmıştır. Başak Saygı Şahin tarafından *'Türkiye'de Azınlıklara Yönelik Algı: Bursa Yahudileri Örneği'*⁷ yüksek lisans tezi olarak kaleme alınmıştır. Bursa'da yaşayan gayrimüslim gruplar kısaca ele alındıktan sonra Bursa'da yaşayan Yahudiler ve onları tanıyanlarla görüşülerek Bursa'da Yahudilere yönelik algının nasıl olduğu incelenmiştir. Osman Çetin tarafından *'Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)'*⁸ adıyla kaleme alınan eserde ise ihtida eden gayrimüslimler hakkında bilgiler verilmiştir. İncelenen kayıtlarda dinleri belirtilen ihtidalardan 60 tanesinin Yahudilere ait olduğu ve bu mühtedilerin 48'inin erkek 12'sinin ise kadın olduğu görülmektedir. Turgay Akkuş tarafından *'Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa*

⁴ Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2005.

⁵ Ankara: Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1999.

⁶ Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

⁷ İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

⁸ Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.

*Kent Tarihinde Gayrimüslimler*⁹ adlı doktora tezi kaleme alınmıştır. Bu tezde de belli bir dönem ele alınarak gayrimüslim gruplar içinde yer yer Bursa Yahudilerinden bahsedilmiş, özel olarak da Yahudilerin eğitim-öğretim konularına değinilmiştir. Sabri Becerikli tarafından kaleme alınmış *‘Temettuat Defterlerine Göre XIX. Yüzyılda Bursa Şehri Gayrimüslim Mahallelerinin İktisadi Yapısı*¹⁰ yüksek lisans tezinde 19. yüzyılda Ermeni, Rum ve Yahudi Mahallelerinin iktisadi yapısına değinilmiştir. Yahudi Mahallesi olarak da Kuruçeşme Mahallesi ele alınmıştır. Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan önce de var olan ve günümüze kadar varlıklarını devam ettiren Bursa’daki Yahudilerin tarihine dair dinler tarihi alanında bir çalışma yapılmamıştır.

3.Kullanılan Yöntem

Tezde tarihsel yöntem, betimleyici yöntem, karşılaştırma yöntemi, görüşme tekniği, belge ve doküman analizi kullanılmış, günümüze dair bilgilere ulaşmak için ise saha çalışması yapılmıştır. Kaynaklarda takip edilen yöntem, öncelikli olarak Bursa’ya dair yazılmış kitapların, yüksek lisans ve doktora tezlerinin incelenmesi, Bursa’ya dışarıdan bakan bir göz ile yazılması açısından önem arz eden Bursa’ya ait seyahatnamelerin incelenmesi, Türkiye Yahudilerine dair yazılmış olan çeşitli kitapların, yüksek lisans ve doktora tezlerinin, makalelerin taranması ve son olarak bunların tasnif edilerek okunup yorumlanması şeklinde gerçekleşmiştir. Günümüz Bursa Yahudilerine dair ise Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan beri en yoğun şekilde yaşadıkları bölge olan, Geruş Sinagogu ve Mayor Sinagogu’nun da bulunduğu Kuruçeşme Mahallesinde saha çalışması yapılmış, Merinos’ta yer alan mezarlıkları ziyaret edilmiş ve Bursa’da yaşayan Yahudilerle görüşmeler gerçekleştirilerek günümüzdeki Yahudilerin dini ve sosyal hayattaki yeri ortaya konmak istenmiştir. Kullanılan başlıca kaynaklar Bursa ve Anadolu’daki Yahudi tarihi üzerine yapılmış olan çalışmalar olmuştur.

Birinci bölümde, Bursa’nın kısa bir tarihi verildikten sonra Bizans Dönemi’nde yaşayan Yahudilerin tarihine değinilmiştir. Sonrasında Bursa’daki Yahudi cemaatinin oluşumu ele alınarak hangi dönemlerde şehre Yahudi göçü aldığı, nerelerde yerleşim gösterdikleri, Yahudi nüfusunun yüzyıllar içinde ne oranda değiştiği ve Bursa’dan verilen Yahudi göçleri ele alınmıştır.

⁹ İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2008.

¹⁰ Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

İkinci bölümde, Bursa Yahudilerinin sosyal hayatları, Müslümanlar ve gayrimüslimlerle ilişkileri, giyimleri, isimleri, meslekleri, ödedikleri vergiler, okulları, vakıfları, içinde buldukları devletin siyasi olaylarından etkilenme süreçleri (Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı vb.), seyyahların aktarımları gibi konular ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde Yahudi cemaatinin dini hayatı ele alınarak mabetleri, hahambaşılık müessesesi, bayramları, ibadetleri, diğer dini uygulamaları, hayır kurumları, ihtida hareketleri ve mezarlıkları ele alınmıştır.

1. BÖLÜM: BURSA ŞEHİRİ VE BURSA'DA YAHUDİ CEMAATİNİN OLUŞUMU

1.1. Bursa

Şehrin Antik Çağ'daki adı Prusa'dır. Bugünkü adını da buradan alır. Bursa şehrine dair en eski kayıt milattan önce II. yüzyılda Bitinya Krallığı'na ait bir şehir olduğu yönündedir. Şehrin tam olarak kuruluş tarihi bilinmemektedir. Adını kurucusu olan Bitinya Kralı I. Prusias'tan (M.Ö. 230-182) almıştır. Şehir *Prusias ad Mare (Kios)* ve *Prusias ad Hypulim (Üsküp veya Düzce-Konuralp)* şehirlerinden ayırt edilsin diye *Prusias ad Olypium* şeklinde isimlendirilmiştir.¹¹ Romalılar Pontus Kralı Mithradates'i mağlup ederek şehri ele geçirmişlerdir. Şehir Roma İmparatorluğu'nun bölünmesiyle de Doğu Roma hakimiyetinde kalmıştır. Bu dönemlerde zaman zaman Müslüman Arapların ve Türklerin hücumlarına maruz kalmıştır. 1080 yılında Süleyman Şah tarafından önce İznik, ardından da Bursa fethedilmiştir. 1113 tarihinde İmparator Alekxis Komnenos (1081-1118) tarafından geri alınan şehir Osmanlı'nın şehri fethine kadar Bizans'ın elinde kalmıştır. 1300'lü yıllarda Türklerin Batı Anadolu'ya yayılışı sırasında Bursa Bizans'ın elinde kalan önemli kale-şehirlerden biri olmuştur.¹²

Şehir 1308'de Osman Gazi tarafından kuşatılmış ama başarılı sonuç alınamayınca abluka altına alınmıştır. Ablukanın on yıldan fazla sürmesi halkın zor durumda kalmasına neden olunca şehir 6 Nisan 1326'da Türklere teslim edilmiştir. Bursa metropolitinin görevine devam etmesine izin verilerek diğer dinlere karşı hoşgörünün temelleri atılmıştır.¹³ Orhan Gazi, beylik merkezini Yenişehir'den Bursa'ya taşımıştır. Orhan Gazi döneminde gerçekleştirilen fetihlerin yanı sıra kurum ve kuruluşların oluşturulmasıyla, Osman Gazi döneminde kurulan beyliğin devletleşme süreci başlamıştır. Bir uç beyliği olan Osmanlıların bir başkente, belli sınırlara ve yerleşik bir halka sahip olmasıyla devletleşme gerçekleşmiştir. Fetihle birlikte sur içindeki Rum, Ermeni ve Yahudi nüfusun büyük bir kısmı bölgeyi terk ederken kalanlar ise güvenlik amaçlı surun dışına çıkartılarak hisarın doğu ve kuzeyine yerleştirilmiştir.¹⁴ Fetihten sonra inşa faaliyetleri başlatılmış ve şehre birçok bölgeden insanın gelmesi sağlanmıştır. Orhan Gazi 1339-1340 yıllarında kalenin doğusunda bir külliye inşa ederek camii, imaret, medrese, hamam

¹¹ Makbule Demirci, *Bursa Şehrinin Başkentlik Sürecindeki Gelişimi 1326-1362-1402* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 60.

¹² Halil İnalçık, 'Bursa', Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (Erişim 15 Mayıs 2022).

¹³ İnalçık, 'Bursa'.

¹⁴ Demirci, *Bursa Şehrinin Başkentlik Sürecindeki Gelişimi*, 43, 46, 63-64.

ve kervansaray yaptırmıştır.¹⁵ Böylece şehir ihya edilmeye başlanmıştır. 1350'lerden sonra Bursa ticaret anlamında gelişmiş ve dünyanın önemli ticaret merkezlerinden biri olmuştur.¹⁶ Ticaret merkezlerinden biri haline gelmesiyle önemli ölçüde dış göç almaya başlamıştır. Hem fethedildiğinde karşılaşılan farklı gayrimüslim grupların varlığı hem de alınan göçler sonucunda Bursa en başından beri farklı dinlerin ve kültürlerin bir arada yaşadığı bir şehir olmuştur.

1.2. Bursa'da Yahudilerin Varlığı

Yahudilerin Kudüs'teki tapınağın yıkılmasından (M.S. 70) önce de Filistin'den Anadolu'ya göçler gerçekleştirdiği, Roma İmparatorluğu'na ait büyük kentlerde yaşamaya başladıkları bilinmektedir. Ege bölgesinde yapılan kazılarda milattan önce 4. yüzyıla ait kalıntıların bulunması¹⁷, milattan önce yaşamış olan Selevkus Nikator'un (M.Ö. 312-280) babası adına kurduğu Antihia (Antakya) şehri başta olmak üzere hakimiyeti altındaki diğer Anadolu şehirlerinde yaşayan Yahudilere de ayrıcalık tanımış olması, milattan önce 132 yılında Bergama'da bir Yahudi cemaatinin varlığı, Ödemiş yakınlarında bulunan *Genç Yahudilerin Sunusu* adlı bir kitabenin milattan önce 3. ya da 2. yüzyıla ait olması gibi kanıtlar milattan önce de Yahudilerin Anadolu'da yaşadıklarını göstermektedir. Kudüs'teki tapınak yıkılmadan önce de Anadolu'da Yahudi varlığına rastlansa da asıl yerleşmeler tapınak yıkıldıktan sonra gerçekleşmiştir. Tapınağın yıkılmasından sonra ya kendi istekleri ile ya mecbur kaldıkları için sürgünlerle ya da köle pazarlarından kendi dindaşlarını satın alıp azat etmeleriyle sayıca çoğalmışlar, Anadolu ve Balkanların farklı bölgelerine yerleşmişlerdir. Milattan sonra 1. yüzyıldan itibaren Anadolu'nun pek çok şehrinde Yahudilere rastlanmıştır.¹⁸

Ulaşabildiğimiz en eski veriler ışığında ise Bursa'daki Yahudi varlığı milattan önce 79 yılına kadar dayandırılır. Filozof Philo¹⁹ (M.Ö. 25 – M.S. 25) Bitinya'nın bir şehri olan Bursa'da bu tarihlerde bir Yahudi cemaati olduğunu yazmıştır.²⁰ Buna delil olarak da bir mezar taşında Yunanca yazılı olan *Eskiler Konseyi Başkanı ve Yazar Sabetay* yazısı ve etrafını süslemek için kullanılan Yahudi sembolleri gösterilir.²¹ Muradiye Mahallesi'nde Zindankapı

¹⁵ İnalçık, 'Bursa'.

¹⁶ Demirci, *Bursa Şehrinin Başkentlik Sürecindeki Gelişimi*, 108.

¹⁷ Naim A. Gülerüz, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2012) 1.

¹⁸ Gülerüz, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, 2-4.

¹⁹ Yahudi filozof. Bu konu hakkında bk. Dursun Ali Aykıt, *Hıristiyanlığın Öncüsü Olarak İskenderiyeli Philo*. (İstanbul: Eskiye Yayınları, 2011).

²⁰ Gülerüz, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, 3.

²¹ Yakup Barokas, *Türkiye'de Yahudi Toplulukları* (İstanbul: Özel Yayın, 1987), 56.

civarında bulunan, bir rivayete göre 580²² yılına diğer bir rivayete göre de 820²³ yılına ait olduğu söylenen kalıntılardaki İbranice yazılar, Bursa'ya ait bazı eski Yunan yazıtlarında da geçen İbranice isimler²⁴, Bizans döneminde de Yahudilerin Bursa'da yaşadıklarına dair deliller arasında zikredilebilir. 13. yüzyılda gerçekleştirilen Moğol İstilasası sonucunda da Yahudilerin farklı şehirlere göç ettiği görülmüştür. Trabzon, Bursa ve Konya gibi merkezlerde de Yahudi nüfusunda artış gerçekleşmiştir.²⁵ Bursa'ya Yahudi göçünün yaşandığı dönemlerden biri de bu dönem olmuştur.

Yahudiler Bursa'nın Orhan Gazi tarafından kuşatıldığı sırada şehri terk etmişlerdir. Bursa'nın fethinden (1326) sonra Orhan Gazi'nin Bursa'ya daveti ile şehre geri dönen Yahudiler, Bursa'ya yakın bölgelerde yaşayan dindaşlarını da davet ederek şehre yerleşmişlerdir.²⁶ Bursa'nın fethi sırasında şehirde bulunan Yahudiler *Bizans Yahudileri* ya da *Romanyot* şeklinde adlandırılan Yahudilerdir. Bu Yahudilerin yanı sıra fetihten sonra farklı bölgelerden Yahudi göçleri de yaşanmıştır. Bu göçler içinde göç etmek zorunda kalmalarının yanı sıra şehrin kalkınması adına devlet eliyle gerçekleştirilen, Yahudileri Bursa'ya getirme çabaları da etkili olmuştur.²⁷ İmparatorluğun karşılaştığı ilk Yahudiler Bizans İmparatorluğu'na mensup Yahudiler olduğu için Grekçe konuşmuşlardır. Zamanla Arabistan, Suriye, Fransa, Almanya ve İspanya gibi pek çok farklı yerlerden Yahudi göçlerinin Bursa'ya gerçekleşmesi sonucunda pek çok kültür ve dil ortaya çıkmış, genelde ortak dil olarak İspanyolca kabul edilmiştir.²⁸ Başlangıçta Yahudiler Grekçe konuşup, Bizans kültürünü yaşasalar da 15. yüzyıl ile birlikte Osmanlı kültürünü benimsemeye başlamışlardır.²⁹

1.3 Osmanlı Devleti'ne Yahudi Göçleri

Osmanlı Devleti farklı yüzyıllarda Yahudi göçleri almıştır. 1376 yılında Macaristan'dan, 1394'te Fransa'dan dini baskılar sonucunda göç etmek zorunda kalan ve Osmanlı Devleti'ne sığınan Yahudiler vardır.³⁰ Bu göçlerin en önemlilerinden biri de İspanya'dan yaşanan göçtür.

²² Raif Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi* (İstanbul: Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, 1996), 35.

²³ Güleriyüz, *Bizans'tan 20.yüzyıla Türk Yahudileri*, 5.

²⁴ Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, 35.

²⁵ Necla Günay, *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 25.

²⁶ Ali İhsan Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 20.

²⁷ Turgay Akkuş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008) İzmir, 10.

²⁸ İsmail Doğan, *Eylül ve Bursa* (İstanbul, Gendaş Kültür, 2004), 108.

²⁹ Günay, *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, 31-32.

³⁰ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi* (İstanbul: Risale Yayınları, 1990), 68.

Endülüs Müslümanların egemenliğinde iken Yahudilerle Müslümanlar arasında güzel bir ilişki vardır. Hatta bazı Arap tarihçiler Granada'da Yahudilerin muhteşem bir yaşam içinde yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Müslüman egemenliğinin İspanya'da zayıflaması ve Hıristiyanların, özellikle Katolik Hıristiyanların bazı bölgelere egemenliği ile Yahudilerin sıkıntılı günleri başlamıştır. İlk başlarda yönetimde huzurlu bir ortam sağlamak için dostane bir politika izlense de sonrasında sıkıntılar boy göstermiştir. Yahudilerin Hıristiyanlardan daha üst makam ve mevkilerde yer alamaması, özel bir sarı işaret takmak zorunda kalmaları, sinagogların sayısı ve büyüklüklerinin düzenlenmesi gibi durumlarla karşılaşmışlardır. Böyle kısıtlamalarla karşılaşmış olsalar da bu durumun tam tersine örnek verilebilecek durumlar görülmüş, Kastilya Sarayı'nda danışmanlık yapan Yahudilere de rastlanmıştır.³¹

Yahudilere karşı ilk olarak 12. yüzyılda Toledo şehrinde başlayan olaylar sonrasında da devam etmiştir. 13. yüzyılda Hıristiyanlığı kabul etmeleri için Yahudilere büyük baskılar yapılmış, sonrasında kan iftirası başta olmak üzere Yahudilere yönelik şiddet içerikli çeşitli olaylar yaşanmıştır. Yahudi mahallelerinin ateşe verilmesi pek çok Yahudi cemaatinin tamamen yok olmasına neden olmuştur. Canını kurtarmak istedikleri için din değiştirmek zorunda kalan ve Hıristiyanlığı kabul eden bir topluluk oluşmuş ve bunlara Konversolar (Marranos) adı verilmiştir. 1469 yılında Kastilyalı İabella ve Aragon Kralı Ferdinand'ın evlenmesiyle iki krallık birleşmiştir. Bu dönemde de baskı Konversolar üzerine yönelmiştir. Bunların bir kısmının gizliden gizliye Yahudiliklerini sürdürdükleri, din değiştirdiklerinde samimi olmadıkları düşünülmüştür. Konverso olduğu fark edilen yani gizli Yahudi oldukları saptanan kişilerin yakılarak idam edilmesine karar verilmiştir. 1483 yılına gelindiğinde ise Hıristiyanlığı kabul etmeyen Yahudiler Endülüs'ten kovulmaya başlamış ve kadın erkek fark etmeksizin 13 bin kişi yakılarak idam edilmiştir. Baskılar sadece Yahudiler üzerinde gerçekleşmemiştir. 1495 yılında başlatılan engizisyon yüzünden İspanya'da tek bir Müslüman dahi kalmamıştır.³² Yahudilerden tamamen kurtulmak isteyen kral çareyi onları ülkeden kovmakta bulmuştur. Halkı kan iftirası³³ ile kışkırtarak Yahudilere karşı iyice bilenmesine neden olmuştur. 31 Mart 1492 tarihinde Kral Ferdinand ve Kraliçe İabella tarafından imzalanan belge ile Yahudilerin Kovulma Fermanı yayınlanmıştır. Bu fermanla Yahudilerin yaşları her ne olursa olsun eşlerini, çocuklarını ve hizmetçilerini alarak haziran sonuna kadar krallığı terk etmeleri ve bir daha dönmemeleri istenmiştir. Kovulmamaları için krallığa yakın

³¹ Güteryüz, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, 36.

³² Güteryüz, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, 37.

³³ Pesah Bayramı'nda Yahudilerin kutlamanın gereği olarak, Hıristiyan bir çocuğu öldürüp kanını kullandıkları iddiasıdır. Bu konu hakkında bk. Haim Hillel Ben-Sasson vd., "Blood Libel", *Encyclopedia Judaica*, 3/774-780.

kişilerden çaba gösterenler olsa da bu sadece ülkeyi terk etme sürelerini bir ay uzatmayla sonuçlandırmıştır. Mallarını da yok pahasına satmak zorunda kalan Yahudiler İspanya topraklarından böylece 2 Ağustos 1492 tarihine kadar göç etmek zorunda kalmışlardır. Ne kadar Yahudi'nin göç ettiği konusunda tam bir bilgi yoktur. 100.000 ile 800.000 arasında farklı farklı tahminler bulunsa da tarihçilerin ortak noktada bulunduğu sayı 120.000 Yahudi'nin göç etmek zorunda kaldığı şeklindedir. Bu Yahudiler komşu ülkelere, Portekiz, Navar Krallığı, Kuzey Afrika gibi pek çok farklı bölgeye göç etmişlerdir. Göç sırasında aç ve susuzluktan ölenler, vahşi hayvanlara yem olanlar, bindikleri gemilerde soyulanlar ve esir alınıp korsanlara satılanlar ya da gittikleri yerde de Hıristiyanlığa zorlananlar şeklinde üzücü durumlarla karşılaşanlar da olmuştur.³⁴

Bu dönemde II. Bayezid tarafından yayınlanan emirle İspanya'dan kovulan Yahudilere kucak açılması istenmiş, onlara kötü davranılması yasaklanmış, onlara en ufak bir zarar verilmesi halinde ölümle cezalandırılacakları belirtilmiştir. Kadiz ve Sevilya limanlarında bekleyen bazı Yahudiler Osmanlı kadırgalarıyla Osmanlı topraklarına taşınmıştır. İlk cemaatler Edirne, İstanbul, Selanik, Bursa, İzmir, Manisa, Gelibolu gibi şehirlere yerleşmişler ya da yerleştirilmişlerdir. Göç etmek zorunda bırakılan Yahudiler mal ve mülklerinden olmuş olsalar da Osmanlı topraklarına geldiklerinde kendi dindaşları tarafından kendilerine tam bir destek sağlanmış, aynı zamanda alanlarında uzman oldukları farklı farklı mesleklerin varlığı hem onları ayakta tutmuş hem de II. Bayezid'in de dediği gibi Osmanlı Devleti'nin zenginleşmesini sağlamıştır. Hahambaşı Kapsali de göç etmek zorunda kalmış Yahudilere yardım edebilmek için zengin Yahudilerin *Pidyon Şevuyim*³⁵ ödemelerini emretmiştir.³⁶

İspanya'dan göç etmek zorunda kalıp Portekiz'e sığınan Yahudiler ilk başlarda rahat bir yaşam sürseler de zamanla zorla Hıristiyanlaştırma politikaları güdülmüş, yine aynı sonuçla karşı karşıya kalmışlar ve ülkeyi terk etmeleri istenmiştir. Buradan da göç etmek zorunda kalan Yahudiler Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır. Böylece 1497-1498 yılları Osmanlı İmparatorluğu'nun yoğun bir Yahudi göçü aldığı başka bir tarih olmuştur.³⁷ 1882 yılında da Rusların baskılarından göç etmek zorunda kalan bazı Yahudiler Osmanlı Devleti'ne

³⁴ Güteryüz, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, 38-39.

³⁵ Pidyon Şevuyim, tutukluların serbest bırakılması için ödenmesi gereken fidyeye denir. İstanbullu zengin Yahudiler, İspanya'dan göç etmek zorunda kalan dindaşları için bu tazminat bedelini ödemişlerdir. Bu konu hakkında bk. Yusuf Basalel, *Yahudilik Ansiklopedisi* 2.Cilt, 505.

³⁶ Güteryüz, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, 39- 41.

³⁷ Güteryüz, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, 43.

sığınmışlardır.³⁸ Farklı dönemlerde farklı bölgelerden yaşanan göçlerin varlığı, birçok yerden kovulurken Osmanlı Devleti içinde Yahudilerin huzur içinde olduklarının, Osmanlı Devleti'nin her millete hoşgörü ile yaklaştığını ve Yahudilere kapılarının her dönemde açık olduğunu göstermektedir.

1.4. Bursa'ya Yahudi Göçleri

Bursa farklı yüzyıllarda pek çok farklı bölgeden Yahudi göçü alan bir şehir olmuştur. Bu göçlerden zorunlu olanlar olsa da kültürel, dini ve ekonomik sebepli göçler de yaşanmıştır. Bursa'da Yahudilerin varlığının bilinmesi de önemli sebepler arasında yer almıştır. Yahudiler dünyanın farklı bölgelerinde yaşasalar da aralarında bir iletişim ağının olduğu ve bu sayede birbirlerinden haberdar oldukları görülmüştür. Özellikle İspanya'dan göçenler için Bursa'nın kendileri için güvenli olması³⁹, doğu ile batı arasında önemli bir ticaret merkezi olması,⁴⁰ şehri göç etmek zorunda kaldıkları Granada'ya benzetmeleri⁴¹ gibi sebepler Bursa'yı tercih etmelerinde etkili olmuş, sonraki yüzyıllarda Bursalı Yahudiler tarafından Bursa *Küçük Yeruşalim* olarak adlandırılmıştır.⁴² Bursa'da daha önceden meskun olan Yahudilerin Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren dini, sosyal ve ekonomik anlamda rahat bir yaşam sürmeleri ve bunun diğer bölgelerde yaşayan Yahudiler tarafından bilinmesi de şehri tercih sebeplerinin arasında olmalıdır.

15. yüzyılın sonlarında İspanya'yı terk etmek zorunda kalan ve Osmanlı Devleti'ne sığınan Sefarad Yahudilerinin ilk kabileleri Bursa'ya yerleştirilmiştir.⁴³ 15. ve 16. yüzyılda dünyanın farklı bölgelerinden (Orta Avrupa, İspanya, Portekiz, Şam) Yahudiler Bursa'ya göç etmeye devam etmiştir. Bursa, Edirne, Selanik ve İstanbul 15. yüzyılda Yahudiler tarafından en çok tercih edilen şehirler olmuştur. Bursalı Yahudiler yeni gelen dindaşlarına maddi ve manevi yardımlarda bulunmuşlardır. Yahudiler İran ve Hindistan'a yapılan ticarete önemli ölçüde söz sahibidir ve bu bölgelerle yapılan ticaretin merkezi de Bursa olmuştur. Bu da şehri tercih sebeplerinden olmuştur. 16. yüzyılın sonlarına doğru Yahudilerin serbestçe ticaret yapmasına,

³⁸ Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, 68.

³⁹ Günay, *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, 34-36.

⁴⁰ Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre 18.Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, 21.

⁴¹ Fahri Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 124.

⁴² Barokas, *Türkiye'de Yahudi Toplulukları*, 60.

⁴³ Naim A. Güler, *Tarih Boyunca Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşim Yerleri II* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2018), 276.

dükkân açmalarına ve dükkanları çocuklarına bırakmalarına izin verilmiştir. Bu hakların tanınmasıyla Bursa'daki Yahudi nüfusunun arttığı görülmüştür.⁴⁴

1689 yılında Almanların Saraybosna'yı ele geçirdikleri ve Üsküp'e (Scopia) saldırıya başladıkları dönemde, Üsküp'te yaşayan Yahudiler İstanbul'a sığınmıştır. Ve bunların çoğu daha sonra Bursa'ya yerleşmiştir.⁴⁵ 1886/1887 (H. 1304) yılına ait kayıtlarda Romanya Hükümeti'nin baskıları sonucunda Osmanlı Devleti'ne sığınma talebinde bulunan Akkirman'dan Dobruca'ya göç eden 400 hane Yahudi yer alır. Bu kişiler Bursa'da kendilerine vekil olacak kişilerin bulunduğunu ve onların aracılığıyla kendilerine arsa tahsis edilmesini istemişlerdir. Bu talepleri kabul edilmiştir.⁴⁶ Böylece Bursa'ya göç etmişlerdir. Farklı dönemlerde farklı sebeplerden kimi zaman kalabalık gruplarla kimi zaman da daha küçük gruplar halinde Bursa'ya göçler yaşandığı görülmektedir.

1.5. Bursa Yahudi Cemaati

Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalan Yahudiler yerleştikleri bölgelerde ya göç ettikleri bölgelerin isimlerini almışlar ya da kendi köklerine göre isimlendirdikleri cemaatlerini (kahal) oluşturmuşlardır. Bu cemaatlerin kendilerine ait bir sinagogları, hahamları, Bet-Dinleri⁴⁷, öğretmenleri, Talmud Tora⁴⁸ gibi dini eğitim veren kurumları ve Hevra Kadişa⁴⁹ gibi hayır işleri için kurulan vakıfları olmuştur.⁵⁰

İncelenen kayıtlarda da Bursa Yahudi Cemaati'nin farklı dönemlerde farklı gruplar halinde isimlendirildiği görülmektedir. 1573 sayımında Bursa Yahudilerine ait 308 hane vardır. Yahudiler dört ayrı grup altında kaydedilmişlerdir. Cemaat-ı Yahudiyani Kuruçeşme'ye kaydedilen 121 hane vardır. Giruz Cemaatine mensup olan ikinci gruba ait 7 hane vardır. Bu cemaat 20 yıl önce Balıkesir'den gelmiştir. Cemaat-ı Kadiz başlığına ait 54 hane, Cemaat-i Firoz başlığında ise 126 hane vardır. Cemaatlerin listelerinin başında İsmail Kasım, Yakop Yasa, Sinan Fad ve Musa Serubar gibi isimler bulunmaktadır. Bu kişilerin cemaat başkanları oldukları ihtimal dahilindedir. 1573 tarihli Bursa Tahrir Defteri'nde dört gruba ayrılan

⁴⁴ Günay, *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, 34-37.

⁴⁵ Mili Mitrani-Ersin Alok, *Anatolian Synagogues*, (İstanbul: Mitrani-Alok Productions, 1992), 77.

⁴⁶ Nursal Kumaş, *II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Sosyal Hayat (1876-1909)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011) 87.

⁴⁷ Yahudilere ait dini mahkemeler. Bu konu hakkında bk. Basalel, *Yahudilik Ansiklopedisi* 1.Cilt, 116.

⁴⁸ Yahudilere ait geleneksel dini eğitim veren okullardır. Bu konu hakkında bk. Basalel, *Yahudilik Ansiklopedisi* 3.Cilt, 711.

⁴⁹ Vefat eden Yahudilerin işlemlerini gerçekleştiren kurum. Bu konu hakkında bk. Basalel, *Yahudilik Ansiklopedisi* 1.Cilt, 208.

⁵⁰ Güteryüz, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, 92-93.

Yahudilerin 4 tane sinagogunun olması her cemaatin kendisine ait bir sinagogu olduğunu göstermektedir. Bu sinagogların isimleri Etz Ahayim (Hayat Ağacı), Mayor, Geruş ve Şalom (Barış) Sinagogu şeklindedir.⁵¹

1584 yılına ait Esami Tahrir Defteri'nde Yahudiler altı farklı cemaat şeklinde kaydedilmiştir. Defterin bazı sayfaları eksik olduğu için ilk cemaatin adı tespit edilememiştir. İlk cemaatte cizye vergisi veren 130 kişi vardır. Cemaat-i Garoş'da 104 kişi vardır ve ekonomik açıdan bir önceki cemaate göre daha iyidir. Cemaat-ı Mashayim 83 kişi iken sonradan 10 kişi daha eklenerek 93 kişi olmuştur. Cemaat-i Şalom'da ise kayıtlı 73 kişi vardır. Defterin son sayfasında yer alan Cemaat-ı Kuyumciyan başlığı altında 12 kişi kayıtlıdır. En son bölümde ise Esami-i Yahudan-ı Kasaba-i Mudanya'da 13 kişi kayıtlıdır. 485 kişi deftere kaydedilmiştir.⁵² Bursa'nın ilçelerinden biri olan Mudanya'da da az da olsa bir Yahudi nüfusu olduğu görülmektedir.

Osmanlıca metinlerde *grvz* harfleri ile yazılan ifade Keruz, Gayruz, Kadüz şeklinde farklı ifade edilmiştir. Yukarıda geçen Garoş, Giruz ve Kadiz cemaat isimleri de bu kelimedenden çıkmış olmalıdır. Bernard Lewis bu ifadenin İspanyollar tarafından Romanyotların Gregos şeklinde ifade edildiği, bunun da bu anlama geldiği, daha zayıf bir ihtimalle de İbranice'de sürgün anlamına gelen *Geruş* sözcüğünü ifade edebileceğini söylemiştir. 1519 yılına ait bir belgede bulunan 8 tane Edirne Yahudi Cemaatinden biri de 40 aile 4 bekara sahip Cemaat-ı Grvz'dir.⁵³ Hem Bursa'da Hem Edirne'de bu isimli bir cemaatin var olması, Osmanlı'dan önce de her iki bölgede de yaşayan Yahudilerin varlığının bilinmesi ve İspanyollar tarafından Romanyotlara verilen bir lakap olan Gregos ifadesinden geldiğini güçlendirmekle beraber iki şehrin de İspanya'dan göç etmek zorunda kalan Yahudilerin yerleştiği bölgeler olmasından ötürü sürgünle gelenler manasında Geruş kelimesinin de kullanılabileceğini akla getirmektedir. Her iki anlam ihtimal dahilinde olsa da Bursa'daki Geruş Sinagogu'nun adının sürgünden ötürü bu isimle anılan bir sinagog olduğu günümüzdeki Bursa Yahudi Cemaati başkanı tarafından da ifade edilmektedir.⁵⁴

Evliya Çelebi de Seyahatnamesi'nde Bursa Yahudilerinden bahsetmiştir. Bursa'da 1630'larda 176 Müslüman, 9 Rum, 7 Ermeni ve 1 Kıpti mahallesi varken 9 Yahudi cemaati

⁵¹ Günay, *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, 33-34, 46, 53.

⁵² Günay, *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, 58-61.

⁵³ Naim A. Gülerüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2014), 39.

⁵⁴ Yusuf Be, Kişisel Görüşme, 14 Haziran 2023.

olduğunu bildirmiştir.⁵⁵ Diğer dinlere ait yerleşimlerden mahalle diye bahsederken Yahudiler için cemaat şeklinde bahsetmesi ilginçtir. Mahalle yerine yanlışlıkla cemaat yazıldığı şeklinde düşünüldüğünde ise 9 Yahudi mahallesinin olması nüfuslarına oranla biraz zor bir ihtimaldir. Kuruçeşme Mahallesi'nin Yahudi mahallesi olduğu bilgisi elimizde mevcutken araştırmalarımız boyunca başka bir mahalle için bu tabire rastlamadık. Aynı mahallede yaşayan ya da birkaç mahallede yaşayan 9 farklı Yahudi cemaatinin olabileceği daha makul görünmektedir. Evliya Çelebi'nin Müslüman, Rum ve Ermenilerin yerleşim yerleri için mahalle tabirini kullanırken Yahudiler için cemaat kelimesini kullanmasını da buna bağlayabiliriz.⁵⁶ Geçmişten bu yana Bursa'da farklı farklı isimlere sahip cemaatleri için de barındırsa da günümüzde farklı isimlere sahip olmayıp tek bir Yahudi Cemaati şeklinde yaşamlarını sürdürmektedirler.

1.6. Yahudilerin Bursa'da Yaşadıkları Bölgeler

Yahudilerin genel olarak kent ve kasabalarda yaşadığı görülmüş, köyde yaşayan Yahudiye neredeyse rastlanmamıştır.⁵⁷ Bursa'ya ait resmi kayıtlara baktığımızda da Yahudilerin genel olarak merkezde yaşadıkları görülmektedir. Hüdavendigâr Vilayet Salnameleri'ne bakıldığında ise Bursa'nın ilçelerinden olan Mudanya, Kirmastı (Mustafakemalpaşa) ve Mihaliç'te (Karacabey) Yahudi nüfusuna dair kayıtlar vardır. İnegöl'de gümüş madeninde çalışıklarına dair bir kaydın bulunması bu bölgede de yaşadıklarına dair bir ipucudur. İznik için ise seyyahların aktarımı mevcuttur. Grelot İznik'te Yahudilerin varlığından bahseden tek seyyahtır. Barker ise 19. yüzyılın başlarında burada hiç Ermeni ya da Yahudi olmadığına değinmiştir.⁵⁸

1935 yılında Mustafakemalpaşa'da doğan Albert Özçakır 1939 yılında Mustafakemalpaşa'da büyük bir sel olduğunu, selden sonra Altıparmak'a taşındıklarını, babasının çarşıda sarraflık yaptığını ifade etmiştir.⁵⁹ Bursa Yahudi Cemaati'nin eski başkanlarından İzhak Venturero da Mustafakemalpaşa'lı bir ailenin oğludur. Ailesi

⁵⁵ Gürhan Korkmaz, *B18 ve A152 Numaralı Mahkeme Sicillerinin Değerlendirilmesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 10.

⁵⁶ Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, 22-23.

⁵⁷ Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, 36.

⁵⁸ Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, 903, 1749.

⁵⁹ Bursa Araştırmaları Merkezi (BAM), 'Albert Özçakır ile Sözlü Tarih Görüşmesi', (Erişim 31 Mayıs 2024).

Cumhuriyetin ilk yıllarında Yahudi nüfusunun azalması nedeniyle merkeze yerleşmiştir.⁶⁰ Karacabey'deki Yahudi nüfusunun da zamanla merkeze taşındığı anlaşılmaktadır.

Yaşadıkları mahallelere bakılacak olursa Bursa içinde sinagoglarının yer aldığı mahallenin etrafında yoğun olarak yaşadıkları görülse de farklı mahallelerde de yaşadıkları görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde mahalleler genel olarak aynı dine mensup kişilerden oluşurdu. Her Müslüman mahallesinde topluluğun dini başkanı olarak imam ve dünyevi temsilcisi olan bir kethüdası bulunurdu. Gayrimüslimleri temsilen ise papazlar ve hahamlar bulunurdu. Gayrimüslimler genel olarak kilise veya sinagogların etrafında kendi din önderlerinin başkanlığında yaşarlardı.⁶¹ Meslek adlarıyla anılan mahallelerin varlığı sadece aynı dine mensup kişilerin değil aynı zamanda aynı mesleğe sahip kişilerin de bir arada yaşadıklarının kanıtıdır. Kuruçeşme bir Yahudi mahallesi olarak anılırken Çömlekçiler mahallesi de bu işle uğraşan kişilerin yaşadığı bir mahalle olmuştur.⁶² 1560 yılı kayıtlarında Çömlekçiler mahallesinde bulunan Yahudi sarraf Musa'nın⁶³ varlığı da zamanla mahallelerin dini ve mesleki açıdan karışabileceğinin bir delilidir.

Osmanlı'nın ilk yıllarında Yahudiler kendi dinlerini rahatça yaşayabilmek ve geleneklerini sürdürebilmek için ayrı bir mahallede yaşamak istemişlerdir. Bu istekleri de Orhan Gazi tarafından olumlu karşılanarak onlara bir mahalle tahsis edilmiştir.⁶⁴ Orhan Gazi'nin Yahudilere tahsis ettiği bu bölgeye Pınarbaşı suyundan vakfettiği kayıtlarda yer almıştır.⁶⁵ 15. yüzyıl incelendiğinde Yahudilerin Bursa'da yaşadıkları yer hakkında farklı görüşler vardır. Bununla ilgili üç bölge bildirilmektedir. Bu bölgelerden biri Hisar'ın kuzeyinde kalan Kuruçeşme Mahallesi, bir diğeri günümüzde Yahudilerin mezarlığının bulunduğu yer olan Merinos'un kuzeyi ve üçüncü olarak da Eski Yahudilik diye anılan, Hisar'ın güneyinde kalan Maksem ile Hamzabey arasında kalan⁶⁶ 40 dönümlük bir mesire alanıdır. Bu bölge 1934 Yıllığı'nda da Eski Yahudilik şeklinde geçmektedir.⁶⁷ 1487 yılında Kuruçeşme Mahallesi'ne bakıldığında sonraki yıllarda 'Yahudi Mahallesi' diye adlandırılacak olmasına rağmen o sırada

⁶⁰ Turk of America, 'Oldest Dwellers of Bursa: Jews', (Erişim 31 Mayıs 2024).

⁶¹ Rukiye Aslan, *16. Yüzyıl Ortalarında Bursa (A-84 VE A-202 Numaralı Bursa Şer'iyeye Sicillerine Göre)* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 30.

⁶² Muhammed Çalışkan, *B 7 Numaralı Şer'iyeye Siciline Göre Bursa (1591-1592)* (Ankara: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 34-35.

⁶³ Nagihan Öztürk, *Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde Yahudiler ve Yahudilik* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 78.

⁶⁴ Gülerüz, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, 23.

⁶⁵ Aslan, *16. Yüzyıl Ortalarında Bursa*, 86-87.

⁶⁶ Neslihan Türkün Dostoğlu, *Osmanlı Döneminde Bursa I* (Antalya: AKMED, 2001) 382.

⁶⁷ Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, 35.

13 Hıristiyan aile yaşarken hiç Yahudi aile yoktur. Bu yüzden Kuruçeşme Mahallesi'nden önce sıraladığımız bölgelerden birinde yaşamış olmalılardır. Kuruçeşme Mahalle'sinde 1521 yılında 117 Yahudi hanesi, 1573 yılına ait tahrir defterinde ise 308 Yahudi hanesi bulunduğu görülmektedir.⁶⁸ Kuruçeşme Mahallesi zamanla Yahudilik Mahallesi şeklinde anılmış, adından da anlaşılacağı üzere yüzyıllar boyunca Bursa'daki Yahudilerin yoğun olarak yaşadığı bir mahalle olmuştur. Kuruçeşme Mahallesi'nin bir diğer adı da Uzunsabat'tır.⁶⁹ Bu mahalledeki Yahudi varlığına ulaştığımız en erken kayıtlar 1521 yılına ait olmakla birlikte 1487 yılında da Yahudi'ye rastlanmaması Orhan Gazi'nin Bursa'yı fethettikten sonra Yahudiler için verdiği mahallenin başka bir mahalle olduğunu düşündürmektedir.

1487'de Bazar-ı Mahi mahallesinde bir Yahudi hanesi mevcuttur.⁷⁰ 1591-1592 yılları mahkeme kayıtlarına bakıldığında Demirkapı Mahallesi'nde de Yahudi ailelerin mevcut olduğu görülmektedir. Kıryazi veled Vasil, Demirkapı Mahallesi'nde yaşamış bir Yahudi'dir.⁷¹ Yahudiler Altıparmak civarında toplanırken Rumlar Hisar'da Ermeniler de Setbaşı civarında toplanmışlardır. Bu mahalle ayrımları gayrimüslimlerin çoğunluk olduğu yerleri yansıtırsa da farklı mahallelerde de gayrimüslimlerin yaşadıkları görülmüştür. 18. yüzyılda yaşamış olan gayrimüslimlere ait tereke kayıtları incelendiğinde 507 kişinin 46 farklı mahallede yaşadıkları tespit edilmiştir.⁷² Rumlar kendilerine ait mahalleler kurmak yerine Müslümanlar ve Yahudilerle aynı mahallelerde yaşamayı tercih etmişlerdir.⁷³ Bu kayıtlar dikkate alındığında genel olarak kendilerine ayrılmış tek bir mahallede yaşadıkları iddia edilse de farklı mahallelerde de yaşadıkları görülmüştür.

Osmanlı'nın son dönemlerine gelindiğinde, 1919-1923 yılları arasında Yahudilerin yaşadığı mahalleler Çakır Karyesi, Kuruçeşme Mahallesi ve Veledi Kazzaz olarak tespit edilmiştir.⁷⁴ Cumhuriyetin ilanından sonraki kayıtlara göre Bursa'da 1927 yılında 1.915 Yahudi, 1969 yılında ise 400 Yahudi yaşadığı bilinmektedir.⁷⁵ Kuruçeşme Mahallesinde 1940 yılında 163 kişi yaşamaktadır. Bunların 73'ü erkek 90'ı kadındır. 1955 yılında ise 206 kişi

⁶⁸ Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, 20-21.

⁶⁹ Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, 275.

⁷⁰ Günay, *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, 33-34.

⁷¹ Çalışkan, *B 7 Numaralı Şer'iyeye Siciline Göre Bursa*, 80.

⁷² Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, 22-23.

⁷³ Günay, *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, 21.

⁷⁴ Nergis Sarıtaş, *(B. 353, C. 203, C. 213, C. 171, C. 218) Numaralı Sicil Kayıtlarına Göre Millî Mücadele Döneminde Bursa'da Sosyal ve İktisadi Hayat* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 68.

⁷⁵ Naim A. Güleriyüz, *Trakya ve Anadolu Sinagogları* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın AŞ, 2008), 115.

yaşadığı tespit edilmiştir. Bunların 87'si erkek 119'u kadındır.⁷⁶ Verilen tarih aralığında Kuruçeşme Mahallesi'nde yaşayan nüfus, Yahudi nüfusa oranla azdır. Burada yaşayanların hepsinin Yahudi olup olmadığı da bilinmemekle beraber bu bölgenin Yahudilik diye anılmasından ötürü çoğunluğunun Yahudi olduğu tahmin edilmektedir. Bu veriler ışığında 20. yüzyılda da Yahudilerin Bursa'nın farklı bölgelerinde yaşadığını söyleyebiliriz. Günümüzde de Kuruçeşme Mahallesi'nde yaşayan az da olsa Yahudi bulunmakla beraber Bursa'nın geneline dağılmış durumdadırlar.

1.7. Bursa Yahudilerinin Nüfusları

Bursa Osmanlı Devleti'nin başkenti olduktan sonra yıllar içinde artış gösteren bir nüfusa sahip olmuştur. Bursa'daki gayrimüslimlerin oranı 1487 yılında %1.44'e, 1530 yılında %3.01'e, 1573 yılında %6.07'ye yükselmiştir. Bursa'daki gayrimüslim nüfus da yıllar içinde git gide artmıştır.⁷⁷ Şehrin 16. yüzyılın başlarında nüfusu yaklaşık olarak 37.000 civarındadır. Bu nüfusun 600'ünü Yahudi 400'nü ise Hıristiyanlar oluşturmuştur, 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra ise şehrin nüfusu neredeyse ikiye katlanarak 60.000 civarına yükselmiştir bu dönemde ise nüfusun 1.500'ü Yahudi 3000'i Hıristiyan'dır.⁷⁸ Yahudi nüfusunda artış gözlense de 16. yüzyılın başında Hıristiyanlardan daha fazla bir nüfusa sahipken sonlarına doğru tam tersi bir durum oluşmuştur. Ömer Lütfi Barkan 1520-1530 yıllarında Bursa'da 6.165 Müslüman, 69 Hıristiyan ve 117 Yahudi hane olduğunu belirtmiştir.⁷⁹ 1530 yılına ait Tahrir Defterine göre Bursa'nın nüfusu 41.974 Müslüman, 345 Yahudi ve 585 Hıristiyan Rum'dan oluşmaktadır. ⁸⁰1573 yılında şehirde 12.832 hane vardır. Bu hanelerin 308'i Yahudilere, 566 tanesi Hıristiyanlara aittir.⁸¹ 1573 yılına ait tahrir defteri incelendiğinde Yahudi nüfusunda 3 kat artış olduğu ve çoğunluğun Sefarad Yahudilerinden oluştuğu görülmektedir. 1588 yılında Bursa'da bulunan seyyah Lubenau, Türkler ile Yahudilerin Hıristiyanlara oranla daha fazla olduğunu ifade etmiştir.⁸² 1590 yılına ait Bursa Sicillerine göre o tarihlerde 370 tane Yahudi

⁷⁶ Mehmet Kaya, *1918-1950 Yılları Arasında Bursa Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu* (İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 286.

⁷⁷ Raif Kaplanoğlu, 'Payitaht Bursa'da Gayrimüslimler', *Payitaht Bursa'da Kültür ve Sanat Sempozyumu*, ed. Cafer Çiftçi, (Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2008), 169.

⁷⁸ İnalçık, "Bursa".

⁷⁹ Sema, Keleş Yıldız. *18. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa'da Sosyal ve İktisadi Hayat* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 44.

⁸⁰ Aslan, *16. Yüzyıl Ortalarında Bursa*, 84.

⁸¹ Günay, *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, 18.

⁸² Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, 755,757.

hanesi vardır.⁸³ 1573 yılından 1590 yılına kadarki dönemde de Yahudi hane sayısında artış gözlemlenmiştir. Bu yüzyılda şehrin devamlı bir Yahudi göçü aldığı anlaşılmaktadır.

17. yüzyıl incelendiğinde ise elimizde seyyahların aktarımları vardır. 1653 yılında Bursa'da bulunan Niccolao Manucci şehirdeki en kalabalık grubun Yahudiler olduğunu ifade etmiştir.⁸⁴ George Wheler 1675 yılında şehirde 40.000 Türk, 12.000 Yahudi'nin bulunduğunu Rum ve Ermenilerin ise az sayıda olduğunu, Hıristiyan nüfusun az olma sebebinin Hıristiyanların Bursa'nın fethi sırasında direndikleri için onlardan çift haraç alınması yüzünden olduğunu ifade etmiştir.⁸⁵ Böyle bir uygulamanın var olup olmadığı konusunda bir bilginiz bulunmamakla birlikte fetihten sonra aynı dine mensup olmadıkları bir yönetimin altında yaşamak istememelerinden ötürü de göç etmiş olmaları mümkündür.

18. yüzyıldan sonra diğer gayrimüslim gruplarda artış yaşanırken Yahudi nüfusunun oransal olarak azaldığı görülmüştür. Seyyahların aktarımında farklı farklı sayılar verilirken 18.-19. yüzyıl arasında Yahudi nüfusunun 1200-2000 arasında değiştiği görülmektedir.⁸⁶ Joseph de Tournefort 18. asrın başlarında Bursa'da 10-12.000 Müslüman, 400 Yahudi, 500 Ermeni ve 300 Hıristiyan hane olduğunu belirtmiştir. Carsten Niebuhr 1767 yılında 19.000 Müslüman, 1.200 Ermeni, 700 Rum ve 400 tane Yahudi hanesi olduğunu belirtmiştir. 1793 yılında Bursa'da bulunan Ignaz von Brenner ise kendisine 100.000 nüfuslu şehrin 1.200'ü Yahudi, 6.000'i Ermeni, 3.500'ü Rum ve geri kalanın Müslüman olduğunun söylendiği ama kendisinin genel nüfusu biraz abartılı bulduğunu ifade etmiştir.⁸⁷

19. yüzyıla doğru cemaatin sayısı 3.500-4.000 arasında olup Bursa'daki Yahudilerin en kalabalık dönemidir.⁸⁸ 19. yüzyıla gelindiğinde ise şehrin üçte birinden daha fazlasını oluşturan gayrimüslim bir nüfusla karşılaşılmaktadır. Gayrimüslim nüfusunun Müslüman nüfusa oranla artış göstermesinde Bursa'dan devşirme alınmasının yasak olması, gayrimüslimlerin çok çocuğa sahip olması ve savaşlara gitmemeleri gibi nedenler etkili olmuştur.⁸⁹ 1830 yılında bir nüfus sayımı gerçekleştirilmiş ve sadece erkekler sayılmıştır. 16.118 erkek nüfusun 627'si

⁸³ Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü 4* (Bursa: Uludağ Yayınları, 2009), 231.

⁸⁴ Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, 755.

⁸⁵ Ali İhsan Karataş, "Fethinden 19. Yüzyılın Sonlarına Kadar Bursa'da Ermeniler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.14 Sayı.2 (2005), 84.

⁸⁶ Yıldırım, *14. yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, 756.

⁸⁷ Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, 17-18.

⁸⁸ Şalom, 'Bursa'da Yahudi Yaşamı' (Erişim 4 Haziran 2022).

⁸⁹ Kaplanoglu, 'Payitaht Bursa'da Gayrimüslimler', 169.

Yahudilere ait iken 2800'ü Ermeni, 2159'u ise Rum'dur.⁹⁰ Seyyah M. Baptistin Poujoulat 1840 yılında 90.000 Türk, 5.000 Rum, 3.000 Ermeni ve 2.000 Yahudi olduğunu ifade etmiştir. 1888 yılında ise Bursa'da Yahudi nüfusu 2559'dur. 1892 Bursa Salnamesi'ne göre 76.000 nüfusun 2.548'i Yahudi, 5.158'i Rum, 7.541'i Ermeni iken geri kalanı Müslüman nüfusu oluşturmuştur. Bursa'da Yahudi, Ermeni ve Rumlar dışında farklı etnik gruplara mensup insanlar da vardır. 1896 senesine ait bir haritaya göre 63.930 toplam nüfus içerisinde 47.478 Müslüman, 6.374 Ermeni, 4.917 Rum, 2.794 Yahudi, 701 Katolik, 161 Protestan, 22 Bulgar, 12 Latin, 1.271 ecnebi vardır.⁹¹

Osmanlı topraklarında 1914 yılında toplam 187.073 Yahudi yaşamaktadır. Bunların 4.126'sı Bursa'dadır.⁹² Daha sonraki yıllarda ise Bursa'daki Yahudi nüfusu 3.514'e,⁹³ 1927 yılındaki nüfus sayımında da 1.915'e düşmüştür. 1969'a gelindiğinde ise nüfusun 400lere düştüğü görülmektedir. 1992 yılında Bursa'daki Yahudi cemaati 120 kişidir. 1996'da 35 aile 1999'da ise 23 Yahudi aile vardır ve toplamda 70 kişilerdir. 2008 yılında ise Bursa'da yaşayan 57 Yahudi vardır ve çoğunluğu yaşlı nüfus oluşturmaktadır.⁹⁴ Günümüzde ise nüfusları 40-50 kişi kadardır.

1.8. Bursa'dan Yahudi Göçleri

Bursa Yahudi nüfusu inişli çıkışlı bir süreç yaşamıştır. Göç aldığı gibi göç verdiği dönemler de olmuştur. Bu göçler hem ülke içinde hem de farklı ülkelere gerçekleşmiştir. İstanbul'un yakınlığı ve oradaki imkanların çeşitliliği göç ederken ilk sırada tercih edilen şehir olmasına neden olmuştur. Göçlerin çoğunluğu İsrail Devleti'nin kurulması ile Yahudilere sunulan imkanlardan ötürü İsrail'e olsa da farklı dönemlerde de Bursa'dan göçler yaşandığı görülmüştür. Şehirde yaşanan huzursuzluklar da göç sebepleri arasında yer almıştır. Göçlerde isteğe bağlı göçler gibi devlet eliyle gerçekleştirilen zorunlu göçler de vardır. 1453 yılında İstanbul'u fetheden Fatih Sultan Mehmet Balkanlar'da ve Anadolu'da bulunan Yahudileri İstanbul'a yerleşmeye davet etmiştir. İstanbul'a yerleşenler arasında kendi istekleri ile gelenler olduğu gibi Bursa, Sinop, Kuruçeşme, Aydın, Borlu Antalya, Tire, Eğriboz, Selanik, Niğbolu,

⁹⁰ Emre Saticı, *19. Yüzyılda Hüdavendigâr Eyaleti* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 73.

⁹¹ Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, 17-18.

⁹² Çetin Yetkin, *Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler* (İstanbul: Afa Yayınları, 1992), 53.

⁹³ Akkuş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, 168.

⁹⁴ Güleriyüz, *Trakya ve Anadolu Sinagogları*, 115. Mitrani-Alok, *Anatolian Synagogues*, 92. Günay, *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, 81. Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, 36.

Manastır gibi bölgelerden sürgün şeklinde gelenler de olmuştur.⁹⁵ 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın ortalarında yaşanan Celali İsyanları Bursa'ya büyük zararlar vermiş halkın bir kısmı can güvenliği endişesiyle şehri terk etmiştir.⁹⁶

Cumhuriyet'in ilk yıllarına ait resmi kayıtlarda ise gayrimüslimlerle ilgili Bursa'da 3-4 bin Yahudi'nin varlığından bahsedilmiştir. Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sonrasında Rumlar ve Ermeniler şehri terk etmişlerdir. Kurtuluş Savaşı'nın ardından Rum ve Ermenilerin şehri terk etmesiyle Bursa Yahudileri önceki yılların aksine şehirdeki en kalabalık gayrimüslim nüfus haline gelmiştir.⁹⁷ Lozan Barış Antlaşması'nda alınan mübadele kararından ötürü Bursa'daki azınlıkların çoğu şehirden ayrılmıştır.⁹⁸ 1924 Haziran'ında Bursa ve İzmir'de yaşayan 31 Yahudi aile Güney Amerika'ya göç etmiştir. 1948 yılında Bursalı bir Yahudi 14 ve 16 yaşındaki oğullarına İsrail Devleti'nin askerlik çağına gelene kadar ayda 90 dolar maaş vererek okul masraflarını karşılayacağını, bunun için onları oraya gönderdiğini kendisinin de yakında oraya gideceğini aktarmıştır.⁹⁹

Bursa'da yaşayan Yahudilerin göç verdiği bir dönem de İsrail'in kurulmasından sonraki dönemdir. 1948 Ekim ayına ait yerel gazete haberlerinde 90 civarında Yahudi'nin pasaport çıkarttığı, Fransa ve İtalya'ya gideceği daha fazla Yahudi gencin de pasaport için işlem yaptırdığı belirtilmiştir. 1948 Aralık ayında da İsrail'e gitmek isteyen pek çok Yahudi'nin pasaport için başvuruda bulunduğu yazılmıştır. Aralık ayına ait başka bir haberde ise Bursa'daki tüm Yahudilerin İsrail'e gitmek istediğine dair söylentiler olduğu yazılmıştır. Bu söylentiler varlıklı olan bazı Yahudiler dışında şehirdeki bütün Yahudilerin Hamursuz Bayramı'nı kutladıktan sonra İsrail'e gideceği şeklindedir. Bu yüzden de evlerini satmak istediklerine dair söylentiler olsa da ne kadarının doğru olduğunun kesin bir şekilde bilinmediği ifade edilmiştir.¹⁰⁰

Genel basında da Bursa'dan İsrail'e gerçekleşen Yahudi göçlerine yer verilmiştir. 1949 Mayıs ayında yer alan haberde son üç ayda Bursa'dan 650 Yahudi'nin ayrıldığı yazılmıştır. Bunun da şehirdeki Yahudi nüfusunun neredeyse yarısının Bursa'dan göç etmiş olduğu

⁹⁵ Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri*, 218.

⁹⁶ Mustafa Asım Yediyıldız, *Şer'iyye Sicillerine Göre Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1655-1658)* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1988), 20.

⁹⁷ Akkuş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, 170, 178.

⁹⁸ Selma Güler Bilgi, *Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 4-5.

⁹⁹ Reyhan Gülşen, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Musevilerin Yurtiçi ve Yurtdışına Toplu Göçleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 11, 76-78.

¹⁰⁰ Gülşen, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Musevilerin Yurtiçi ve Yurtdışına Toplu Göçleri*, 192-193.

anlamına geldiği, 70-80 ailenin Bursa'da kaldığı ama onların da göç hazırlığı içinde olduğu ifade edilmiştir. Yahudi basınında da Bursa'ya dair haberler yer almıştır. *Türkiye'nin Sesi* gazetesinin 1949 Aralık sayısında yayımlanan habere göre göçten önce Bursa Yahudi Cemaati 1300 kişi iken 1949 yılında 110 aile veya 500 kişi kadar kalmışlardır. Bahar ayında ise Türk Yahudileri tarihinde önemli bir yerde olan Bursa Yahudilerinin 300 kişi kadar kalacakları tahmin edilmiştir. Yaşanan göçlere rağmen Bursalı Yahudilerin ekonomik durumunun iyi olduğu, iki tane sinagoglarının aktif olmasına rağmen minyan oluşturamadıkları ifade edilmiştir. Aynı gazetenin 1950 Mayıs ayına ait haberde ise bir hafta önce Bursa'dan on Yahudi ailenin daha göç ettiği böylece nüfusun 110 aile veya 400 kişi kaldığı ifade edilmiştir. Bursa'daki **Hahalutz** isimli teşkilatın Siyonist çalışmaları Bursa'daki Yahudilerin İsrail'e göçlerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Bu çalışmalar 18 yaşındaki Avram Bahar tarafından Etz Ahayim Sinagogu'ndan yönlendirilmiştir. Şalom gazetesi yazarı Viktor Kuzu 1999 yılında görüştüğü Yeşuva Saydım'dan Bursa Yahudilerinin 1948 yılında üç binden fazla bir nüfusa sahipken 500'ün altına düştüklerini aktarmıştır. Nüfusun azalması sinagog ve okulların kapanmasına neden olmuş, haham bulunması konusunda da zorluklar yaşanmıştır. 1979 yılından beri Bursa Musevi Cemaati başkanlığını yapan Ezra Venturero'ya göre 1948'den sonra göçlerin devam etmesinin bir sebebi de Bursa'nın İstanbul'a çok yakın olmasıdır. Venturero orta sınıf Yahudiler Bursa'da kalır iken zenginlerin İstanbul'a, fakirlerin de İsrail'e göç ettiğini ifade etmiştir. 1950'de 3.000 kadar Yahudi olmasına rağmen 1990'larda 100 kişiyi zorlayan ufak bir topluluk olduklarından bahseden Venturero gençlerin çoğunluğunun eğitim için İstanbul'a gidip orada kaldıklarını ifade etmiştir. İsrail ve İstanbul'a verilen göçler sonucunda nüfusun azaldığını, nüfusun %15-20'sinin gençlerden oluştuğunu aktarmıştır. Nüfusun azlığından dolayı 1900'lü yıllarda sadece tek bir sinagog kullanıma açıktır. Eskiden antisemitizmle tek tük karşılaşılsa bile son senelerde bir sorun yaşamadıklarını, Bursa'nın yerlileri tarafından sevildiklerini ifade etmiştir. Buradan da göçlerin şehirde yaşanan sorunlardan kaynaklı olmadığı anlaşılmaktadır. Bursa Yahudileri sadece İstanbul ve İsrail'e göç vermemiştir. Türkiye'nin diğer şehirlerine giden Yahudilerin de olduğu görülmüştür. Ankara'ya giderek evlenenlerin varlığı, Mersinli olan David Kohen'in babasının Bursalı olması¹⁰¹ diğer şehirlere verilen göçlere örnektir. Bursa Yahudi Cemaati'nin eski başkanlarından Leon Elnkave, II. Dünya Savaşı gibi sebeplerden ötürü de Bursa'dan göçler yaşadığını belirtmiştir. Bunun dışında İspanya'dan sürgün edilirken akrabalarından ayrılmak zorunda kalan Yahudilerin kendi soylarını bulunca Ankara, Gaziantep, Tokat, Manisa gibi

¹⁰¹ Gülşen, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Musevilerin Yurtiçi ve Yurtdışına Toplu Göçleri*, 194, 196-197, 244, 304.

şehirlere göç ettiklerinden bahsetmiştir. En önemli göç sebeplerinden birinin de Bursa'daki okulların azlığından ötürü İstanbul'a yaşanan eğitim göçleri olduğunu ifade etmiştir.¹⁰² 20. yüzyılda Bursa'daki Yahudi nüfusunda ciddi bir düşüş gerçekleşmiştir. İsrail Devleti'nin kurulması, İstanbul başta olmak üzere Yahudilerin daha çok yaşadığı, eğitim imkanının daha iyi olduğu şehirlere göçler ve yurtdışında Yahudi kimliğinden ötürü avantajlı durumda olmaları gibi sebepler Bursa'daki Yahudi nüfusunun gün be gün azalmasına neden olmuştur.

Bursa'dan göç edip tekrar Bursa'ya dönen Yahudilerin olduğu da görülmektedir. Bursa Yahudi Cemaati'ne mensup 1943 Bursa doğumlu Moşe Bey 1970 yılında muhacir haklarından yararlanmak için İsrail'e gitmiştir. 1971 yılında da annesi, babası ve kardeşi gitmiştir. Otuz yıl orada yaşadktan sonra Bursa'ya geri dönmüştür.¹⁰³ 1953 doğumlu Bursa Yahudi Cemaati'nden Yako Kuzu, ilk ve ortaokulu Bursa'da okuduktan sonra pek çok arkadaşı gibi liseyi okumaya İsrail'e gitse de bir yıl sonra dönüp çalışma hayatına atıldığını ve Bursa'nın saygın tüccarlarından olduğunu ifade ettiği dayısı Jak Adetoledo'nun yanında çalıştığını aktarmıştır.¹⁰⁴ 1960lı yıllarda Kuruçeşme Mahallesi'nde bulunan iki meyhaneden birinin sahibi olan Yahudi Vitali'yi cemaat para toplayıp üç kere İsrail'e yollasa da onun oradan kaçıp geldiği ve Bursa'da alıştığı yerde yaşamak istediği görülmektedir.¹⁰⁵ Bursa Yahudi Cemaati'nden İsrail'e gidenlerin çoğunun oradaki tanınan haklardan faydalanmak, eğitim almak ve refah içinde daha iyi bir yaşam koşuluna sahip olabilmek adına gittiği ama Bursa'daki yaşamı sevenlerin geri döndüğü anlaşılmaktadır.

¹⁰² Başak Saygı Şahin, *Türkiye'de Azınlıklara Yönelik Algı: Bursa Yahudileri Örneği* (İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 47.

¹⁰³ Moşe Bey, Kişisel Görüşme, 25 Mayıs 2024.

¹⁰⁴ Şalom, *'Bursa'da Yahudi Yaşamı'*.

¹⁰⁵ Ramis Dara, 'Arap Şükrü Sokağı İçin Bir Deneme', *Bursa Defteri*. 11. Sayı. (Eylül/Ekim/Kasım 2001), 93-94.

2. BÖLÜM: BURSA YAHUDİLERİNDE SOSYAL HAYAT

Yahudilerin Anadolu topraklarındaki varlığı çok eskilere dayanmaktadır. Osmanlı'dan önce yönetiminde oldukları Bizans dönemine ait yaşamları incelendiğinde hem dini anlamda hem de sosyal anlamda kısıtlandıkları görülmektedir. Tüm sinagoglarının yıkılmasının emredildiği dönemler (II. Theodosius, saltanatı: 408-450) yaşanmış, cumartesi günleri ve Pesah bayramlarında Roma askerlerine ekmek yapmak zorunda bırakılarak kutsal günlerinde çalışmama ile emrolunmuşlarken çalışmak zorunda bırakılmışlardır.¹⁰⁶ Dini baskıların yanı sıra Hıristiyanlarla aynı hamamda yıkanamamaları, bazı mesleklerin yasaklanması gibi kısıtlamalarla hem sosyal hem ekonomik hayatlarında da baskılara maruz kalmışlardır. Bizans yönetimi boyunca Yahudilerin bu durumu incelendiğinde dönem dönem imparatorlara göre farklı uygulamaların gerçekleştirildiği, genel olarak Yahudilerin aleyhinde uygulamaların olduğu görülmüştür. Bazı dönemlerde de imparatorların önceleri Yahudilere karşı iyi tutum sergilerken sonrasında tavrı değiştirdiği görülmüştür. Sinagog yapımının, din değiştirmelerinin, Şema ve Tefila dualarının¹⁰⁷ okunmasının, Şabat'ın¹⁰⁸ ve bayramların kutlanmasının, dini ayinlerini gerçekleştirilmesinin engellenmesi gibi durumların yanı sıra Mişna¹⁰⁹ ve Talmud'un¹¹⁰ yasaklanması ile hem dini hem ilmi baskılara maruz kalmışlardır. Hamursuz Bayramı'nın¹¹¹ kutlanmasının ancak Hıristiyanların Paskalyasından sonra gerçekleştirilebileceği kararı, toplu halde din değiştirmeleri için Hıristiyanlığa zorlanmaları, sinagoglara el koyularak kiliseye çevrilmesi gibi durumlarla karşılaşmışlardır. En düşük düzeyde bile devlet memuru olmaları engellenmiştir. Ata binme izni olmamaları, sokakta Yahudilere zalimce davranılması, veba salgınına Tanrı'nın bir azabı olarak kabul edip bundan da Yahudileri sorumlu tutarak onları öldürmeleri, şehrin merkezinde oturmalarının kısıtlanması gibi sosyal baskılar da yaşanmıştır. Baskılar sadece Yahudiler üzerinde olmamıştır. Hristiyanların Yahudilerden uzak kalması için bazı şeyler Hristiyanlara da yasaklanmıştır.

¹⁰⁶ Mitrani-Alok, *Anatolian Synagogues*, 14.

¹⁰⁷ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Basalel, *Yahudilik Ansiklopedisi* 3.Cilt, 670, 725-726.

¹⁰⁸ Yahudiler için haftanın en kutsal günü, cumartesine denk gelen ibadet günü. Bu konu hakkında bk. Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, 287-292.

¹⁰⁹ Tevrat'ın yorumlarından oluşan bir eser. Bu konu hakkında bk. Basalel, *Yahudilik Ansiklopedisi* 1.Cilt, 413-414.

¹¹⁰ Mişna'nın yorum ve tartışmalarını içeren bir eser. Bu konu hakkında bk. Basalel, *Yahudilik Ansiklopedisi* 3.Cilt, 695.

¹¹¹ İsrailoğullarının Mısır esaretinden kurtuluşunu anmak için kutlanan bayramdır. Pesah olarak geçen bu bayram Türkçe 'de Fısıh ya da Hamursuz şeklinde isimlendirilir. Bu konu hakkında bk. Basalel, *Yahudilik Ansiklopedisi* 2.Cilt, 498-501.

Hristiyanların Yahudi geleneklerini taklit etmeleri, Yahudi doktora muayene olmaları ve Yahudilerle aynı hamamda yıkanmaları yasaklanmıştır.¹¹²

Yahudilerin Anadolu coğrafyasında yaşadıkları zorluklar Osmanlı Dönemi ile birlikte ortadan kalkmaya başlamıştır. Dini, sosyal ve ekonomik olarak daha huzurlu bir ortamda yaşadıkları görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin gelişiyile Yahudilerin nasıl bir ortama dahil olduklarını Yahudi olan Salomon Abraham Rosanes şu şekilde ifade etmiştir:

*'Türklerin gelişi bir sülalenin değişmesi değil, Yahudilerin durumunun değişmesi idi. Yahudiler zulümden nura, esaretten hürriyete, kavuşmuşlardır. Yahudiler Türklere yalnızca galip ve toprağın efendileri nazarı ile değil, kendi dinleri ile yakınlığı olan kardeş nazarıyla bakmışlardır. Bilmukabele Türkler dahi Hıristiyanların kendilerine karşı husumetlerini bilerek Yahudilere muhabbet bağlamışlardır. Türklerin Yahudilere itimat ve emniyetleri vardı. Çünkü onlarda Museviliği İslamiyet'e yaklaştıran sünnet ve ibadethanelerindeki sadelik gibi adetlerin mevcut olduğunu görmüşlerdir.'*¹¹³

1397 yılında Bursa'da bulunan Bavyeralı Johann Schiltberger iki yüz bin evin olduğu bu şehirde Hıristiyan, Yahudi veya kafir olmasına bakılmaksızın herkese hizmet eden 8 tane hastane olduğunu bildirmektedir.¹¹⁴ Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren din ayrımı yapmaksızın tebaasına hizmet anlayışını önemsediği ve sosyal devlet anlayışını benimsediği bu aktarımla anlaşılmaktadır. Fermanlarla gayrimüslimlere ata binme ve kıyafet konusunda bazı kısıtlamalar getirilse de bunların sıkı bir şekilde uygulandığı ya da denetlendiği söylenemez. Bursa kadısına 1578 yılında gelen bir hükümde Şem'in isminde bir Yahudi'nin atıyla bir Müslüman çocuğu ezdiği ve bunun cezasının verilmesi gerektiği bildirilmiştir. Bu da gayrimüslimlerin hükmen ata binmeleri yasak olsa da ata binebildiklerini göstermektedir.¹¹⁵ Osmanlı Devleti'nde dini ve sosyal açıdan huzur içinde yaşayan Yahudilere 16. yüzyıl sonlarında devlet tarafından serbestçe ticaret yapabilme, dükkân açabilme ve dükkanını çocuklarına bırakabilme izni de verilmiştir.¹¹⁶ Bu da onların dini ve sosyal hayat dışında ekonomik hayatlarında da özgür olmalarını sağlamıştır. Zimmi statüsünden ötürü hükümete haraç vermekle yükümlü olsalar da fakir, orta halli ve zenginin verdiği haraç değişmiştir. Zenginler genel olarak fakirlerin haracını da vermiştir. Haraç konusunda suistimallerin yaşanmaması için devlet hazinesine haracı ulaştıranlar tahsilat ve hesaplama konusunda doğrulukla hareket etmek için Tevrat üzerine yemin ederlerdi.¹¹⁷

¹¹² Güleriyüz, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, 7-15, 18.

¹¹³ Güleriyüz, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, 31.

¹¹⁴ Kaplanoğlu, 'Payitaht Bursa'da Gayrimüslimler', 173.

¹¹⁵ Ahmet Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler* (Ankara: Seba Yayınları, 1997), 13.

¹¹⁶ Günay, *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, 37.

¹¹⁷ Şalom, 'Bursa'nın Fethi ve Museviler', (Erişim 31 Mayıs 2024).

19. yüzyılda Kuruçeşme Mahallesi'ne ait kayıtlar incelendiğinde üç hanenin geliri olmadığı görülmüştür. Bunlar hamal Yek Çeşm Salamon, hamal Ayak veled-i Yasu ve hamal Ayak'tır. Bu kişilerin bir gelirleri olmadığı için cemaat tarafından geçiminin sağlandığı ifade edilmiştir.¹¹⁸ Bunlardan cemaatin birbiriyle dayanışma içinde olduğu, birbirlerini kolladıkları görülmektedir.

Gayrimüslimler evlenme, boşanma, miras gibi konularda kendi din adamlarının yetkilerine bırakılmışlardır.¹¹⁹ Cemaatin hukuki problemlerinin görülebildiği kendi cemaatlerine ait mahkemeleri vardı. Yahudiler için Bet-din denilen bu mahkemelerin hâkimi haham idi.¹²⁰ Hıristiyanlar ve Yahudiler kendi içlerinde serbest bırakıldıkları halde bazı davalarının Osmanlı Şer'i mahkemelerinde görülmesini talep etmişlerdir. Bursa Yahudi cemaatinin sorunlarını çözmeye Osmanlı Devleti'ne ait mahkemelere rahatça başvurabildikleri, haklarının kendilerine teslim edilmesi konusunda diretebildikleri görülmüştür. Bu şikayetlerin Müslüman ve Hıristiyanlarla yaşanan sorunlardan kaynaklı olduğu görüldüğü gibi kendi içlerinde yaşadıkları sorunların çözümü için de bu mahkemelere başvurdukları görülmüştür. 1561 yılına ait bir kayıta kebeci¹²¹ olan Yahudilerin hepsinin kahyaları Asfon oğlu Salaman'dan şikayetçi olduğu, hile yaptığı ve hıyanetinden ötürü görevden alınmasının istenmesi üzerine mahkemeye gittikleri görülmüştür. Bu davanın sonucunda Asfon oğlu Salaman kahyalıktan men edilmiştir. Onun yerine de istedikleri Sason oğlu İbrahim'i kâhya olarak getirmişlerdir. 1616 yılında Yahudi Mahallesi sakinlerinden Yasef oğlu İlya öldürülmüştür. Bunun üzerine eşi Ester 'Kocamı Hasan oğlu Mehmed vurmuştur kısas şarttır.' diye mahkemeye başvurmuştur. Mehmed ise İlya'nın 'Beni leblebici Musli'nin kölesi yaralamıştır başkasından şikâyetim yoktur.' şeklindeki son sözünü aktarmış ve bunu hüccet olarak göstermiştir. Ester'in davası bu şekilde reddedilmiştir. Bunun üzerine ise Ester İstanbul'a giderek asıl suçluları Divan-ı Hümayun'a şikâyet etmiş ve davacı olmuştur. Burada Yahudi bir kadının öldürülen eşi için kısas talep edebilmesi ve bir üst mahkemeye davasını taşıyabildiği görülmektedir. 1746 senesine ait bir kayıta Yahudilerin hahamı, cemaat başı gibi önder kişileri bir konu hakkında endişelenmişler ve bu konuyla ilgili bir şikâyette bulunmuşlardır. Bursa'nın fethinden beri Yahudilere bırakılan mahallelerinin iki ucunda da demir kapıların olduğunu, böylelikle korunaklı bir bölgede, asude ve emniyet içinde bir yaşam sürdürdüklerini aktarmışlardır. Ama

¹¹⁸ Sabri Becerikli, *Temettuat Defterlerine Göre 19. Yüzyılda Bursa Şehri Gayrimüslim Mahallelerinin İktisadi Yapısı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 246.

¹¹⁹ Aslan, *16. Yüzyıl Ortalarında Bursa*, 85.

¹²⁰ Günay, *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, 52.

¹²¹ Keçe ya da kalın kumaş yapan kişi.

Bakkalioğlu ailesine mensup bir Yahudi'nin fırın açmak istediğini, bu durumun huzursuz bir ortam oluşturmasından endişelendiklerini belirtmişlerdir. İki fırınları olup onlara yeterli olduğu halde açacakları üçüncü fırın ile içinde eşkıyaların oturacağı, onların da huzursuzluk çıkaracaklarına, bunun Yahudi çocukları üzerinde kötü etkisi olacağına dair şikâyette bulunmuşlardır.¹²² Kısacası Yahudiler zaman zaman kendi cemaatlerinden birisinin huzurlarını kaçırabileceğinden şüphelenmişler ve bu konuda yine Osmanlı Mahkemelerine sığınmışlardır.

Abraham isimli Yahudi'nin mücevher ücretini alamadığı için mahkemesinin Divan-ı Hümayun'da görülmesini talep edebilmesi,¹²³ 1877 yılına ait Şeriyye Sicillerine nafaka ile ilgili bir belgede Kuruçeşme Mahallesi'nden İsak oğlu Yasef'in vefat etmesi üzerine kızları Parla ve Saltana'ya nafakalarının ihtiyaçlarına göre harcaması için annesi Mozona binti Aron'a izin verilmesi,¹²⁴ Bursa Şeriyye Sicillerinde (1919-1924) Kuruçeşme mahallesinde yaşayan 20 yaşındaki Yakov Efendi'nin rüşütünün ilamını mahkemeden talep etmesi¹²⁵ gibi örneklerle rüşüt ispatı, borç, nafaka gibi konuların da imparatorluğa ait mahkemelerde görüldüğü anlaşılmaktadır.

Bursalı esnafların meslek gruplarına göre yapacakları işler nizamnameler ile belirlenmiştir. Bir meslek grubunun işini başka bir meslek grubunun yapması gibi durumunda sorunlar ortaya çıkmış ve üst makamlara taşınmıştır. Örneğin Müslüman debbağlar kasapların kestiği hayvanların derilerinin işlenmesinin onlara ait olmasına rağmen Yahudi ve Ermenilerden de bu işi yapanların olduğu konusunda mahkemeye şikâyette bulunmuşlardır. Mahkeme ise Yahudi ve Ermenilerin bu derileri almamasına hükmetmiştir. 1843 yılında da Avrupa'dan gelen ticaret eşyalarının alım satımı konusunda Ermeniler ile Yahudiler arasında sıkıntı yaşanmıştır. Ermeniler satımın kendilerine ait olduğunu iddia ederek eskiden beri eşya alıp satan ve hurdacılıkla uğraşan Yahudilerin bu işten men edilmesini istemişler ve Ermenilerin şikâyeti dikkate alınarak Yahudilerin bu işi yapması engellenmiştir. Yahudiler bu durumu Divan'a taşıyarak itirazda bulunmuşlardır ve itirazları kabul edilince bu işi yapabileceklerine dair İstanbul'dan bir emirname gelmiştir.¹²⁶

¹²² Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü* 4, 229, 231.

¹²³ Sezai Sevim, *Bursa'nın B 118/332 Numaralı Şer'iyye Sicili (Merkezi Yazışmalar: Transkripsiyon ve Değerlendirme)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1987), 205.

¹²⁴ Ömer Özyurt, *C-102 Numaralı (1292/1877 Tarihli) Bursa Mahkemesi Defteri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 198

¹²⁵ Sarıtaş, *Millî Mücadele Döneminde Bursa'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, 64-65.

¹²⁶ Karataş, "Fethinden 19. Yüzyılın Sonlarına Kadar Bursa'da Ermeniler", 99-100.

Gayrimüslimler çarşıda Müslümanlarla yan yana dükkanlarda ticaret yapmışlardır. Çarşıdaki farklılıkları ise kendi dinlerinin kutsal günlerinde dükkanlarının kapalı olması olmuştur. Müslümanlar cuma, Yahudiler cumartesi, Hıristiyanlar ise pazar günleri dükkanlarını kapatırken kendi kutsal günü olmayan esnafların da bu kutsal günlerde diğer günlere göre daha erken kapattıkları görülmüştür.¹²⁷ 1573 yılına ait mühimme kaydında Yahudilerin Uzun Çarşı'da kırk yıldan beri bulunan dükkanlarının mescidin yanında olduğu için ellerinden alınması üzerine Yahudiler bunu merkeze bildirmişlerdir. Bunun üzerine dükkanlarının usulsüzce alınmasının kanuna aykırı olduğu, dükkanların Yahudilere iade edilmesi gerektiği hükmü kadıya yollanmıştır. Mescidin yanındaki dükkanların el değiştirebilmesinin ancak sahiplerinin vefat etmesi ve mirasçılarının olmaması durumunda evkaf ve emlakın düzenlemesi ile gerçekleşebileceği ifade edilmiştir.¹²⁸

2.1. Bursa Yahudilerinin Hıristiyanlar ve Müslümanlarla İlişkileri

Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki ilişki genel anlamda huzur içinde olmuştur. Ve her yüzyılda buna dair örneklere rastlanılmıştır. Bursa şehrinde Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki sorunların dini konulardan ziyade ekonomik ve sosyal olaylardan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bursa medreselerinde giderek katılaştıran sünni bir eğitimin verilmesiyle katı bir sünni anlayışı benimseyen din adamlarının artmasının etkisiyle Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında zaman zaman dini sorunlar yaşandığı da görülmüştür. 19. yüzyılda ekonomik olarak güçlenen Bursalı gayrimüslimlerin Batılı tüccarların temsilcisi olması neticesinde sosyal ve ekonomik anlamda güçlenmeleri birtakım sorunlara neden olmuştur. Batılı tüccarların etkisi altında açılan ve milliyetçi bir eğitim veren okulların varlığı Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında sorunlar yaşanmasına neden olan başka bir konu olmuştur.¹²⁹

Yaşanan doğal afetlerde hükümetin tebaasına din ve ırk ayrımı yapmadığı, afet durumlarında halkın da dayanışma içinde olduğu görülmektedir. 19. yüzyılın ortasında Bursa'da yaşanan iki büyük depremde Yahudilerin yaşadığı bölge en çok zarar gören bölgelerden biri olmuştur. 1855 yılında gerçekleşen büyük Bursa depreminde hisarın alt kısmında yer alan Yahudilerin ve Hıristiyanların evleri, hisar duvarından düşen parçaların

¹²⁷ Akkuş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, 118.

¹²⁸ Günay, *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, 38.

¹²⁹ Kaplanoğlu, 'Payitaht Bursa'da Gayrimüslimler', 180.

altında kalmış, kurtarılamayacak derecede tahrip olmuştur.¹³⁰ Devlet bu büyük depremde sonra halka pek çok yardımda bulunmuştur. Devlet yardımı ulaşıncaya dek Bursa halkının iyi durumda olanlarının aralarında topladıkları 41.000 kuruş ihtiyacı olanlara dağıtılmıştır. Öncelik verilenler eşi askerde olan ya da vefat eden kadınlar ve Yahudilerden durumu iyi olmayanlar olmuştur. Hamlin, ikinci depremde yıkılan evlerin çoğunluğunun Yahudi Mahallesi'ndeki kerpiçten yapılmış olan evler olduğunu ifade etmiştir. Morning Chronicle muhabiri ise dağıtılanlardan yuvarlanan kayaların Yahudi Mahallesi'ne düştüğünü ifade etmiştir.¹³¹

Yahudilerin yaşadıkları toprakları benimseyip savaş gibi durumlarda Müslüman halk ile dayanışma içinde hareket ettikleri, yaptıkları hizmetlerden ötürü devlet tarafından ödüllendirildikleri görülmektedir. Bursa'da 1896/1897 (H. 1314) yılında doğmuş olan Yusef oğlu Salamon Baruh, Bursa Askerlik şubesinden Beyoğlu Askerlik şubesine nakledilmiştir. Eşkıya takibi konusunda sağladığı faydadan ötürü İstiklal Madalyası ile ödüllendirilmiştir.¹³² Bursa'da 1914 yılında Osmanlı Donanması için gerçekleştirilen bir kampanyada gayrimüslimlerin çocuk, yetişkin, esnaf demeden yer aldığı görülmektedir. Kuruçeşme Mahallesi'nde gelenlere bu kampanyayı desteklemek için rozet dağıtan Turgut adında küçük bir çocuk, iki Ermeni kız çocuğu, Sultano ve Zako adında iki Yahudi kız çocuğu vardır. Gayrimüslim esnafın ve Hacı Salomon oğlu Nissim'in de bu kampanyaya destek olduğu görülmektedir.¹³³ Birinci Dünya Savaşı'nda da cephede yer alanlar sadece Müslümanlar olmamıştır. Bu topraklarda yaşayan gayrimüslim vatandaşların da bu topraklarda savaştıkları hatta bu uğurda vefat ettikleri kayıtlara geçmiştir. İstanbul, Niğde, İzmir, Balıkesir, Edirne, Isparta gibi şehirlerden cephelere giderek vatanı için vefat eden pek çok Yahudi vardır. Bursalı Yahudilerden Rafael oğlu Mişon ve Şanbay oğlu Yako cephelere gidip savaşta vefat edenlerdendir.¹³⁴

İkdam Gazetesi'nde 14 Ocak 1923 yılında yayınlanan, Avukat Kemal Ben Yosef Levi'nin Yahudilerin savaş durumunda toprakları için neler yaptıklarını gösteren önemli bir yazısı bulunmaktadır. Yazısında son savaşlarda Bursa'daki Yahudilerden 250 kişinin vefat ettiğini, Bursa'daki Yahudi nüfusunun da 2500 kişi civarında olduğunu ifade etmiştir. Bu da savaşta

¹³⁰ Neslihan Özyayın, *Arşiv Belgeleri Işığında 1855 Depremi ve Bursa Yapılarına Etkileri*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 34.

¹³¹ Özyayın, *Arşiv Belgeleri Işığında 1855 Depremi ve Bursa Yapılarına Etkileri*, 43, 160.

¹³² Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler* (İstanbul: Tan Matbaası, 1947), 83.

¹³³ Akkuş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, 176.

¹³⁴ Merve Elmas, *I. Cihan Harbi'nde Osmanlı Devleti Üzerinde Yahudi Etkisi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 57.

vefat edenlerin Bursa Yahudi nüfusunun yüzde onuna tekabül ettiğini göstermektedir. Savaş boyunca askerde olan Kemal ben Yosef Levi savaşta vefat edenlerin künyelerini ailelerine teslim etmiştir. Savaşta Yahudilerin hiçbir şey yapmadığını, diğerleri savaşırken Yahudilerin zenginleştiği iddialarının doğru olmadığını bizzat savaşta yaşadıklarını aktararak reddetmiştir. Kemal Ben Yosef Levi Yahudilerin dayanışma ve yardımlaşmaya da katıldıklarını, Bursa'daki göçmenler için Kızılay tarafından toplanan otuz bin liranın on bir bininin Yahudiler tarafından kendisinin de yer aldığı bir komitenin toplayıp bağışladığını aktarmıştır. Bursa'daki başka yardım kuruluşlarına da Yahudiler tarafından beş bin lira bağışlandığını ifade etmiştir. Bursa'nın asıl zenginlerinin Yahudiler olmadığını belirtmek isteyen Kemal Ben Yosef Levi Bursa'nın 600 büyük tüccarından yalnızca 38'nin Yahudi olduğunu aktarmıştır.¹³⁵

Bernard Lewis Osmanlı Yahudilerinin Osmanlı Devleti ya da Müslümanlardan ziyade Hıristiyanlar tarafından yapılan kışkırtmalar sonucu sıkıntı çektiklerini ifade etmiştir. Hıristiyanların Yahudilere kan iftirasında bulunmaları bu duruma örnek verilebilir.¹³⁶ Kan İftirası Orta Çağ'da bazı Hıristiyan toplumlarda ortaya çıkan ve binlerce Yahudi'nin haksız yere öldürülmesine sebep olan bir olayın adı olmuştur. Hıristiyanların, Yahudilerin Hamursuz Bayramı için ürettikleri malsalara¹³⁷ yani hamursuz ekmeklere bayram arifesinde bir Hıristiyan çocuğunu kaçırap onun kanını ekmeğe kattıklarına dair iddiaları ortaya atmaları kan iftirası sorununu çıkarmış ve bu olay dünyanın pek çok yerinden karşılaşılan bir iftira haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde de karşılaşılan bu iftiraya karşı önlem almak amaçlı 1545 yılında Kanuni Sultan Süleyman, 1840 yılında Abdülmecid, 1866 yılında ise Abdülaziz tarafından yayınlanan fermanlarla bu tür iddiaların asılsız olduğu ve itibar edilmemesi gerektiğine dair halka bildiride bulunulmuştur.¹³⁸ Kan iftirası Amasya ve Tokat şehirlerinde görülmüş, hatta Amasya'da idamla sonuçlanmıştır. Abdülmecid 1840 yılında yayınlattığı fermanla kan iftirası meselesinde bırakın insan kanını, Yahudilerin hayvan kanını bile kullanmadıklarını, bu tarz iftiralarından uzak durulmasını ve Yahudilerin ibadetlerinde rahatsız edilmemesini emretmiştir.¹³⁹

Bursa Sicillerine bakıldığında Hamursuz Bayramı'nda Yahudilerin hamursuza kan karıştırdıkları şeklinde atılan iftira yüzünden Yahudilerin farklı milletler tarafından rahatsız edildiği şeklinde bir şikâyet gelmiştir. Buna binaen bu söylem yasaklanmıştır.¹⁴⁰ Hamursuz

¹³⁵ Avner Levi, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 41.

¹³⁶ Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, 154-155.

¹³⁷ Pesah bayramında tüketilen mayasız ekmek.

¹³⁸ Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri*, 201.

¹³⁹ Güleryüz, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, 52-53, 149.

¹⁴⁰ Kaplanoğlu, *Bursa Kütüğü* 2, 140.

Bayramı şeklinde geçen bu bayramın asıl adı Pesah Bayramı'dır. Mısırdan çıkış anısına kutlanan bu bayramda Mısır'dan hemen çıkmak zorunda kaldıkları için ekmeklerini mayalamadan pişirmek zorunda kalmışlardır. Bunun anısına Hamursuz Bayramı şeklinde de isimlendirilen bu bayram süresince yani sekiz gün boyunca mayalı ürünler yenilmemektedir. Hatta bu süre zarfında evlerde veya iş yerlerinde mayalı ürünler bulundurulmamaktadır.¹⁴¹

19. yüzyılda Bursa'da Hıristiyanlar ve Yahudiler arasında yaşanan bir başka sorun ise Altıparmak Mezarlığı arazisinden kaynaklıdır. Yahudi cemaati etrafı duvarlarla çevrili olan Hıristiyan Mezarlığı'nın yanında bulunan araziye mezarlık olarak kullanma amacıyla satın almıştır. Burası Yahudi mezarlığı olmamakla beraber iki mezarlık arasında yer alan boş bir arazidir. Bu arazinin satın alınması iki taraf arasında soruna yol açmış ve Hıristiyanlar da bu araziye talep etmiştir. Yahudiler orada kendilerine ait olan bir mezar taşını bulmaları ile mezarlığın onların hakkı olduğunu iddia etmişlerdir. Mezarlık anlaşmazlığı dışında iki dini topluluk arasında bazı saldırılar da gerçekleşmiştir. Cuma akşamı vefat eden bir Yahudi'nin Şabat'tan ötürü defnedilememesi ve Şabat bittikten sonra cumartesi gecesi meşalelerle defnetmek zorunda kalmaları başka bir olaya neden olmuştur. Hıristiyanlar Yahudilerin gece yarısı ölülerini defnederek arazi açısından avantajlı konuma gelmeye çalıştıklarını iddia etmişlerdir. Cenaze sırasında silahlanarak Yahudilere saldırmaya gitmeleri sonucunda Hıristiyanlar tutuklanmış ve mahkeme bu arazinin belediyeye ait olmasına karar vermiştir.¹⁴²

Hıristiyanlar ile Yahudiler arasında sorunlar yaşandığı gibi güzel ilişkilerinin olduğunu kanıtlayacak nitelikte olaylar da kayıtlara geçmiştir. 1650 yılında Bursa Şerhiye Sicilleri'ne ait kayıtlarda hâkim, Kayabaşı Mahallesi'nde vefat eden bir Yahudi'nin oğullarına Şakinu isimli Hıristiyan'ı vasi tayin etmiştir.¹⁴³ Bir Hıristiyan'ın vefat eden bir Yahudi'nin çocuklarına vasi tayin edilmesi, aralarındaki ilişkinin iyi olmasından kaynaklıdır. İyi bir geçim olmaması durumunda hâkimin böyle bir şeye hükmetmesi düşünülemezdir.

Müslümanlar ve Yahudiler arasında alım-satım işlemlerinin gerçekleştiğini hatta bunların Bursa Kadı Sicilleri'nde de yer aldığını görürüz. Bir kayıta Yahudiler Mahallesi'nde yaşayan bir Yahudi kadının Karaman yakınındaki arsasını Mehmet oğlu Hacı İbrahim'e sattığı

¹⁴¹ Türk Yahudileri, 'Musevi Dini Bayramları ve Kutsal Günleri', (24 Mayıs 2024).

¹⁴² Hasibe Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period* (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 91-93.

¹⁴³ Nalan Kılıç, *1650 Yılında Bursa (B 87 Nolu Mahkeme Siciline Göre)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 107.

görülmektedir.¹⁴⁴ Bu örnek Yahudi bir kadının Müslüman bir erkekle alım-satım işlemi yapabildiğini göstermektedir.

16. yüzyılın sonlarına ait bir sicil kaydında Yahudi İsak oğlu Mihail'in, yolu Mihaliç'e düşünce Sinan oğlu Abdullah isimli bir Müslümanın evinde kaldığı kaydı yer almaktadır.¹⁴⁵ Bursa'nın ilçelerinden biri olan Mihaliç'te bir Müslümanın bir Yahudi'yi misafir ettiği görülmektedir. 1575 yılında Eşrefiler mahallesinde oturan Hüma bt. Ali ve işçilerinin Yahudilerin kutladığı *Gül Donanması* denilen bayrama katılması¹⁴⁶ Müslüman halkın da Yahudilerin Bayramına iştirak edebildiğini, birbirlerinin bayramlarını birlikte kutlayabildiklerini göstermektedir. Gül Donanması denilen bu bayram Yahudilerin Şavuot yani Haftalar Bayramı'nın bir başka adıdır.¹⁴⁷

1650 yılına ait bir sulh akdinde Hasan oğlu Bayram'ın Asnihay/ Esnemay cemaatine mensup Ellez adlı Yahudi'den borç alması¹⁴⁸ bir Müslüman'ın bir Yahudi'den borç alabildiğini göstermektedir. Bunun tam tersinin yaşandığı durumlar da görülmektedir. Bir Müslüman'ın bir Yahudi'ye borç vermesi, bir Yahudi'ye kefil olması¹⁴⁹ gibi durumlar yaşanmıştır.

Müslümanlar ile Yahudiler arasında yaşanan sorunların genel manada dini sorunlar olmadığı sosyal hayatın getirileri olduğu görülmektedir. Dini açıdan yaşanan sorunlara mezarlık problemi örnek gösterilebilir. 1823 yılına ait bir kayıta Yahudilere tahsis edilen mezarlıkla ilgili Hüdavendigâr Vakfı yöneticileriyle Yahudiler arasında bir anlaşmazlık yaşanmıştır. Vakıf yöneticileri, Yahudilerin yıllık bin yüz akçe mukataa ile kullandıkları mezarlığın sınırını 11.110 zira aşmasından dolayı vakfin arazisinden yer gasp ettikleri için mahkemeye şikâyette bulunmuşlar ve bu yerin tahliyesini istemişlerdir. Yahudiler ise iddia edilen yerin kendi mezarlık sınırları içerisinde olduğunu söyleyerek bu iddiayı reddetmişlerdir. Sonuç olarak aracılardan da araya girmesiyle Yahudilerin vakfa beş yüz kuruş vermeyi kabul etmeleri üzerine sorun çözülmüştür.¹⁵⁰

1900lü yıllarda Yahudilerin Hamursuz Bayramlarında tüm mahalleye *kirde*¹⁵¹ dağıttıkları görülmektedir. Bunun adı konmamış bir hediyeleşme olduğu Ramazan ayında veya kandilde

¹⁴⁴ Kaplanoğlu, 'Payitaht Bursa'da Gayrimüslimler', 176.

¹⁴⁵ Günay, 16. Yüzyılda Bursa Yahudileri, 41.

¹⁴⁶ Günay, 16. Yüzyılda Bursa Yahudileri, 41.

¹⁴⁷ Güleriyüz, Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri, 125.

¹⁴⁸ Kılıç, 1650 Yılında Bursa, 45.

¹⁴⁹ Korkmaz, B18 ve A152 Numaralı Mahkeme Sicillerinin Değerlendirilmesi, 34, 85.

¹⁵⁰ Karataş, Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler, 112-113.

¹⁵¹ Matsaya Bursa'da verilen isim. Mayasız hamurdan, kabarmamış, çıtır çıtır, ince bir ekmek gibidir.

her eve gönderilen ikramlar gibi kirdenin de Müslüman, Yahudi ayrımı yapılmaksızın her eve gönderildiği görülmektedir. Aynı mahallede yaşayan Yahudi ve Müslümanların birlikte tatile gittikleri, Yahudiler için önemli ve dini bir tören olan *bar mitzva*¹⁵² törenlerine davet edildikleri görülmektedir. Yahudilere ait olan bu dini törene Müslümanların çağrılması da aralarındaki güzel ilişkiyi göstermektedir. Yahudilerle Müslümanların aynı okullarda okudukları, Müslümanlardan farklı olduklarını sadece din dersinde onlar derse girmeyince anladıkları görülmektedir.¹⁵³

20. yüzyılda Kuruçeşme Mahallesi'nde Sakarya Caddesi'nde meyhane işleten Yahudi Vitali'nin meyhanesinde Kanuni Sultan Süleyman'ın fotoğrafının yer alması ve Vitali'nin cemaatin topladığı paralarla üç kere İsrail'e gitse de tekrar geri gelmesi bu topraklarda yaşamının onu mutlu ettiği, Kanuni Sultan Süleyman döneminde gelen dedeleriyle burada yaşamaya başladıklarından ötürü işletmesinde portesini bulundurması ona bir hayranlık bir minnet hissettiğini göstermektedir.¹⁵⁴

Saygı Şahin, 2016 yılında kaleme aldığı tezinde Türkiye'de yapılan diğer araştırmalarda Türk halkının azınlıklara ve yabancılara karşı tolerans seviyesinin düşük olduğu görülürken, Bursa'da tam tersi bir durumla karşılaşıldığını ifade etmiştir.¹⁵⁵ Bursa Yahudi Cemaati Başkanı ile gerçekleştirdiği röportajda başkanın ifadeleri de bunu kanıtlar niteliktedir. Bursa yerel yönetimi ile aralarının iyi olduğunu, bir talepleri olduğunda telefonla bile isteklerinin yerine getirildiğini ifade etmiştir. Bursa'da antisemitizmin kesinlikle olmadığını, uyumlu olup herkesle anlaştıklarını, eskiden çarşıda herkesin birbirini tanıdığı şimdi kalabalıktan ötürü kimsenin birbirini tanımadığını, eğitim konusunda da Yahudi kimliklerinden ötürü sıkıntı yaşamadıklarını, çocuklarının mahalledeki okullarda okuduklarını ve mahallede herkesin birbirini tanıdığını, çocukların birlikte oynayıp dışlama yaşamadıklarını aktarmıştır. Başkan yardımcısı ile yapılan görüşmede de benzer ifadeler kullanılmış, Bursa'da huzur içinde bir arada yaşadıklarını anlatmıştır. Sinagoglara yönelik olumsuz bir olay yaşanmasa da önlem gereği polis talep ettiklerini, Yahudi mezarlığının tahrip edilmesini istemedikleri, güvenliğinin sağlanması amacıyla kapalı olduğunu, eskiden duvarlarının bir kısmının yolun üzerinde kaldığı ve mezar kazıcılarından ötürü tedbir aldıklarını, Bursa'da rahat olduklarını, lise mezunu olup okul

¹⁵² 13 yaşına gelen erkek çocuğunun ibadetlerden sorumlu olması ve bunun kutlanması için yapılan tören. Bu konu hakkında bk. Hamide Erdağ, *Yahudilikte Dini Sorumluluk Çağı: Bar Mitzva ve Bat Mitzva* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

¹⁵³ Altüst, 'Bursa Yahudi Mahallesi: Arap Şükrü ve Sokağı', (Erişim 31 Mayıs 2023).

¹⁵⁴ Dara, 'Arap Şükrü Sokağı İçin Bir Deneme', 93-94.

¹⁵⁵ Saygı Şahin, *Türkiye'de Azınlıklara Yönelik Algı: Bursa Yahudileri Örneği*, 37.

hayatı boyunca hiçbir sorun yaşamayıp dışlanmadığını, aksine kimliğinin artışı olduğunu kendisine hep iyi davranıldığını ifade etmiştir. Eşinin Müslüman olduğunu, eskiden bu tarz evliliklere karşı hoş bakılmasa da şu an daha ılıman karşılandığı, ailesinin bu durumu sorun etmediğini, çocuğunun nüfus cüzdanına ABD'ye, İsrail'e girişi kolaylaşsın diye Musevi yazdıklarını ama seçme yaşına gelince kendi tercihinin bırakacağını aktarmıştır. Bursa Yahudi Cemaati Üyelerinden bilgisayar öğretmeni olan M.L. ile yapılan röportajda ise Yahudilerin Bursa'yı tercih etme sebepleri olarak sosyal ve komşuluk ilişkilerinin iyi, aile bağlarının kuvvetli ve yaşamın daha kolay olması şeklinde sıralaması dikkat çekmektedir. Mavi Marmara olayı yaşandığı sırada Müslüman arkadaşlarının bir sorun yaşarsalar onlara gidebileceklerini söylediğini, ailesinin Musevi'den çok Müslüman arkadaşı olduğunu, ilişkilerinin çok iyi olduğunu, annesinin Ramazan Bayramı'nı kendi dini bayramları gibi kutlayıp baklava yaparak evi temizlediğini, Müslüman komşularla karşılıklı bayramlaşmaya gittiklerini, çevrelerinin de onların bayramlarını aynı şekilde kutladığını aktarmıştır. Hiçbir zaman dışlandığını hissetmediğini İmam Hatip'te, özel kolejlerde çalıştığını, Milli Eğitim Müdürlüğü tarafından çalıştığı meslek lisesinde müdür muavininin bir alt statüsü olan bölüm şefliğine yükseltilerek 14 yıl çalıştığını, üniversite mezunu olduğu halde eğitim hayatı boyunca bir sorun yaşamadığını, din dersine girmeme hakkı olduğu halde din derslerine girdiğini, isteği üzerine din hocalarının surelerden kendisini muaf tuttuğunu aktarmıştır.¹⁵⁶ Sinagog çalışanı ise beş yıldır burada çalıştığını, Mavi Marmara olayından sonra Ülkü Ocakları'nın çelenk koymak istediğini, bazen Bursaspor taraftarının sinagogun önünden geçerken 'Kahrolsun İsrail' sloganları attığını bunlar dışında olumsuz bir eylemle karşılaşmadığını, 2003 yılında İstanbul'da yaşanan bombalı saldırıdan sonra ibadet zamanlarında özellikle polislerin bulunmasını talep ettikleri ve talebin kabul edildiği, onun dışında bulunduğu mahallenin çok fazla içkili mekana sahip olmasından ötürü zaten sürekli polislerin devriye gezdiğini ifade etmiştir. Sinagoga komşu olan Bursa doğumlu 72 yaşındaki balıkçı esnaf 1952 yılından beri Yahudileri tanıdığını, onların evlerine balık taşıdığını ve kardeş gibi büyüdüklerini, farklı bir dine mensup olduklarını eğitim sırasında din dersine girmediklerinde anladıklarını, cumartesi günleri ibadetlerini yaptıktan sonra bahçeye mangal koyduklarını ama cumartesi günü ateş yakmaları yasak olduğu için ateşi onlara yaktırdıklarını ifade etmiştir.¹⁵⁷

¹⁵⁶ Saygı Şahin, *Türkiye'de Azınlıklara Yönelik Algı: Bursa Yahudileri Örneği*, 47-49, 50-54.

¹⁵⁷ Saygı Şahin, *Türkiye'de Azınlıklara Yönelik Algı: Bursa Yahudileri Örneği*, 59, 64.

2.2. Bursa Yahudilerinin Kullandığı İsimler

1573 yılına ait tahrir defterindeki isimlere bakıldığında Yahudiler dört cemaat şeklinde kaydedilmiştir. Bu dört cemaatin de ortak olarak Musa, Davud, İbrahim, İsmail, Yusuf, Yakub, Süleyman, İlyas gibi isimleri sıkça kullandıkları görülür. Süleyman ismi Salamon, Soliman, Solima; İbrahim ismi Avraham, Abraham, Avrahim gibi farklı farklı kaydedilmiştir. Yine aynı yıla ait defterde Cemaat-ı Mayer'de Meyahim, Levi, Cevahir, Arslan, Karaman gibi hem Yahudi hem Türk isimleri vardır. Bu da kaynaşmanın bir göstergesi olabilir. Cemaat-i Giroz'a bakıldığında ise Serubar, Elmarot, Esva, Elyar, Kari, Segan, Yeras, Baron, Mariyo gibi Sefaradlara ait isimler vardır.¹⁵⁸ Giroz cemaatinin Geruş Sinagogu'nu kuran cemaat olma ihtimali ve bu durumda onların da İspanya'dan kovulan Yahudiler olacağı düşünülünce cemaatteki isimlerin Sefaradlara ait isimler olmasının gayet normal olduğu söylenebilir. 16. yüzyılda kullanılan diğer Yahudi isimleri Ehram, Hames, Nasi, Meses¹⁵⁹, Yasef, Ellez, İsak, Saladon¹⁶⁰, Mihal¹⁶¹, Salaman, Aydın, İlyas, Bıyıklı Abraham, Şemayel, Davit, Levi, Arslan, David, Samuel, Musa, Yagoğ, Bayram¹⁶² şeklindedir. Bu yüzyılda da hem Yahudi hem Türk isimlerinin kullanılmasının yanı sıra lakapları ile kayda geçenler vardır. 17. yüzyılda kullanılan Yahudi isimleri Panayot, Paskal, İsane ve Servi¹⁶³, Abraham, İsak, Yasif, David, Kimal, Haus, Afraim¹⁶⁴, Yasef, Harun, Yagop, Yahya, Ferhad¹⁶⁵ şeklindedir.

19. yüzyılda kullanılan Yahudi isimleri İsak, İsrail, Haim, Yakov, Basak, Nesim, Salamon, Musa, Yuda, Rube, Hekimoğlu Yasak, Kantarcıoğlu Tanil, Türecioğlu İsak, Hiron, Sabatay, Başde, Yankon, Arslan, Refail, Hananiye, Mikail, Mamlacioğlu Yuda, Binyamin, İsrafil, Sentu, Rufail, Varam, İzidor, Yanto, İlya, Nesim, Naim, Odre, Herut, Samarye şeklindedir.¹⁶⁶

20. yüzyıla ait Bursa Yahudi cemaatine ait mezar taşları incelendiğinde cemaatteki aile isimlerinin yanı sıra normalde nüfus sayımlarında kadınların sayılmaması ve vergilerden muaf olmalarından ötürü kayıtlara geçmeyip karşımıza çıkmayan kadın isimlerine de ulaşılmıştır. Mezar taşlarına göre 20. yüzyıldaki isimler Moşe, Rebeka, Yaakov, Veyida Sima, Hannah,

¹⁵⁸ Günay, *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, 48-49.

¹⁵⁹ Çalışkan, *B 7 Numaralı Şer'iyeye Siciline Göre Bursa*, 49.

¹⁶⁰ Günay, *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, 75.

¹⁶¹ Aslan, *16. Yüzyıl Ortalarında Bursa*, 39.

¹⁶² Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü 4*, 230.

¹⁶³ Kılıç, *1650 Yılında Bursa*, 107.

¹⁶⁴ Sevim, *Bursa'nın B 118/332 Numaralı Şer'iyeye Sicili*, 195.

¹⁶⁵ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü 4*, 231.

¹⁶⁶ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 99,102-106.

Abraham, Sima, Yitzhak, Miriam, Simha, Bono, Ester, Yosef, Rahel, Reuven, Yuda, Yida, Rafeil, Cadin Rina, Diamanti, Vida Tovi şeklindedir. Mezar taşları incelendiğinde ortaya çıkan aile isimleri Gokril, Paluma, Kohen, Tsadon, Baruch, Kanyas, Palagi, Erev/Arav, Bekor, Helevi¹⁶⁷ şeklindedir. 20. yüzyılın sonlarına ait isimler ise Yuda, İlya, Vitali, Pepo, Albert, Lizet, Roza, Merkada, Raşel, Leon¹⁶⁸ şeklindedir.

Bir zamanlar Bursa'da yaşayan kırktan fazla Yahudi ailesi/soyu vardır. Bunlar Sages, Filiba, Bensason, Levi, Saban, Franko, Uziel, Sevilia, Abravanel, Simantov Asguelos, Franses, Navon, Eskenazi, Benmeleh, Karako, Molho, Valid, Morhaim, Behmoarase, Gueron, Filozof, Markos, Bahar, Palomo, Tovi, Benadrete, Benefraim, Çikurel, Ben Torero, Salti, Nahmias, Alfandari, Farhi, Bovetes, Baraza, Almaleh, Baruh, Arditti, Gabay, Mayo, Uzsina, Hodara, Karmona aileleridir.¹⁶⁹ Günümüzde Bursa'da yaşayan Yahudi aileleri ise Baruh, Saydon, Behar, Nahmias, Toledo, Eskenazi, Deleyon, Levi, Saban, Araf, Tovi ve Kohen aileleri şeklindedir.¹⁷⁰

İsimler incelendiğinde genel olarak dini isimlere yer verildiği görülmüştür. Bunun yanı sıra Ferhat, Aslan, Bayram gibi Türk isimleri de kullanılmıştır. En çok kullanılan isimler ise her yüzyılda mutlaka kullanılan ve farklı yazılışlarla karşımıza çıkan Süleyman, Davut, İbrahim ve Yakup isimleridir. Bunun dışında Aslan, Musa, İsak isimlerinin de çok kullanıldığı görülmüştür.

2.3. Bursa Yahudilerinde Önemli Kişiler

Bursa Yahudileri içinde önemli halaha bilgileri yetiştirilmiştir. 16. yüzyılda Rabbis Abraham ibn Yaiş, Moses ibn Gamil, Yom Tov Alroyo, Meir Halevi ibn Migaş, Moses Şorbiel, Jacob Sirillano ve Gabriel ben Elia önde gelen isimlerdendir. 17. yüzyılda Bursa'nın önemli Yahudi isimleri Abraham Algazi ve oğlu Judah Algazi, Abraham Ganso, Samuel Sagis, Isaac Raphael Alfandari, Moses Algazi ve Raphael Samuel Hajiz şeklindedir. 18. yüzyılda Bursa Yahudi cemaati kültürel ve ekonomik anlamda bir duraklama dönemine girse de Elijah Joseph Shilton ve Yom Tov Saban gibi önemli isimler yetiştirilmiştir. 19. ve 20. yüzyıla gelindiğinde Bursa Yahudi Cemaati ilerleme sürecine girmiştir. 1886 yılında Alliance Israélite Universelle okulunun Bursa'da kurulması da bu konuda önemli bir katkı sağlamıştır. Bir erkek ve bir kız

¹⁶⁷ New York Jewish Travel Guide, 'Discovering the Jewish Heritage of Bursa, Turkey', (Erişim 31 Mayıs 2024).

¹⁶⁸ Altüst, 'Bursa Yahudi Mahallesi: Arap Şükrü ve Sokağı'.

¹⁶⁹ Barokas, *Türkiye'de Yahudi Topluları*, 59.

¹⁷⁰ Şalom, 'Bursa'da Yahudi Yaşamı'.

okulunun açılmasıyla Yahudiler modern eğitime geçiş yapmıştır. Bu okullarla Yahudi cemaatinin eğitim ve kültür seviyesinin yükseltilmesi amaçlanmıştır. Bu dönemde de Rabbi Hayyim Palaçi'nin üvey babası Jacob de Leon, Şabbetay Galipolity, Nissim Medini, Solomon Uzziel, David Papo ve Moses ben Habib gibi isimler Bursa Yahudilerinin tanınmış simalarıdır. Bu isimlerin çoğu başhaham ve yargıç (dayyan) olarak hizmet ederken, Alliance okullarının da açılmasıyla bazıları öğretmenlik yapmıştır.¹⁷¹

2.4. Bursa Yahudilerinin Meslekleri

Bursa Yahudileri pek çok meslek grubu ile uğraşmışlardır. Müslümanlar ve Hıristiyanlarla aynı meslek gruplarında yer aldıkları gibi bazı mesleklerin sadece Yahudiler tarafından yapıldığı dönemler de olmuştur. Bursa Yahudileri deri, kurşun, mermer, şarap gibi ürünlerin ticaretini yapmış¹⁷², onun dışında genel olarak kumaş tüccarlığı, terzilik, bankerlik, kuyumculuk gibi mesleklerle uğraşmışlardır.¹⁷³ İspanyolca bildikleri için yurt dışından gelen seyyahlara rehberlik yaptıkları¹⁷⁴ da seyyahların aktarımlarından anlaşılmaktadır.

Bursa 15. ve 16. yüzyıllarda Anadolu'nun önemli ticaret merkezlerinden birisi olmuştur. Yahudilerin Anadolu'da ekonomik faaliyet gösterdikleri en önemli şehir konumundadır.¹⁷⁵ Bursa Yahudileri Macar, Frenk ve Venedik'ten gelen tüccarlarla esnaf arasında aracılık yapmışlardır. Tüccarların yanında büyük paraları taşımaları güvenlik açısından sıkıntılı olduğu için Bursa, Mısır, Şam, Halep gibi önemli ticaret merkezlerinde Yahudi zenginler birbirleriyle anlaşarak banka gibi çalışmışlardır. Bir nevi havale işlemi gerçekleştirerek bir şehirden diğer şehre giderken tüccarların parayı yanlarında taşımaya ticaret yapmasını sağlamışlardır. Yahudiler kadı önünde yazılmış bir mektup aracılığıyla bu işlemin güvenliğini sağlamışlar ve ticareti kolaylaştırmışlardır. Bursa-Gelibolu-Venedik arasında da Yahudiler arasında bir ticaret ağı oluşturulmuştur. Sicil kayıtlarında Bursalı Yahudilerin en çok Edirne ve Hamid bölgeleriyle ticari faaliyetler içinde olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁶

1584 yılına ait Bursa Esami Tahrir Defterleri'nde Yahudilerden alınan cizye miktarları incelendiğinde Bursa Yahudilerinin Anadolu'da yaşayan diğer gayrimüslimlere göre ekonomik

¹⁷¹ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 93-94.

¹⁷² Günay, *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, 77.

¹⁷³ Aslan, *16. Yüzyıl Ortalarında Bursa*, 87.

¹⁷⁴ Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, 63.

¹⁷⁵ Günay, *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, 56.

¹⁷⁶ Günay, *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, 74,78.

durumunun daha iyi olduğu anlaşılmaktadır. 16. yüzyıla ait sicillerde Yahudilerin kuyumculuk, avukatlık, madencilik, mültezimlik, gemicilik, tersane işçiliği, darphanecilik, çuhacılık, emanetçilik ve deri, pirinç, balık, boya, yün, ipek, şarap, mermer, üzüm, kuru üzüm gibi ürünlerin ticaretini¹⁷⁷ yaptıkları görülmektedir. Giovanni Francesco Maringhi 1501-1502 yıllarında Bursa'da bulunmuş ve kumaş tüccarlarından bahsederken Yahudi kumaş tüccarlarının da olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁸ 1571 yılına ait sicil kayıtlarına göre Yahudilerin Bursa'nın İnegöl ve Eğrigöz kazasındaki gümüş madenlerinde çalıştığı anlaşılmaktadır. 1573 yılına ait kayıtlardan da Yahudiler arasında üzüm ticaretinin fazla olduğu görülmektedir. Tefecilikte Yahudilerin uğraştığı mesleklerden biri olmuştur. 1573 yılına ait kayıtlarda Danyal oğlu Arslan, Nurettin Defteri vakfına 3000 dirhem borca karşılık 150 dirhem fazladan alacağını ifade etmiştir. Yakup oğlu İsmail'e 3450 dirhem borç verip Şaban ayının 10'una kadar ödemediği takdirde aylık 8 dinar fark alacağını ifade etmiştir. 1573-1574 yılına ait kayıtlardan Bursa Yahudilerinin çeşitli kumaşların ticaretini yaptıkları, ipliklerin boyanması işiyle uğraştıkları görülmektedir.¹⁷⁹

1650 yılına ait bir fermada Yahudilerden içki ürettikleri için vergi talep edildiği, Yahudilerin de kendileri için ürettiklerinden ötürü vergiden kaçınmak istedikleri yer alır. Bursa'daki Yahudilerin de içki üretimiyle uğraştıklarına buradan ulaşabiliriz.¹⁸⁰ Bursa'da 1655 yılında dört önemli Yahudi simsarı olduğu görülmektedir. Bunlar ipeği ölçerek ibrişim üreten Salomon Chourmiel, Şemaya Ben Habib, David Palacci ve Pitchon Levi'dir. Bursa Yahudileri ipeğin perakende ticaretinde önemli bir rol oynamışlardır.¹⁸¹ 1675 yılında Bursa'da bulunan Covell, Yahudilerin, Ermenilerin ve Rumların ipekböceği yetiştirdiklerini ve fidanlıklara sahip olduklarını ifade etmiştir.¹⁸² Abraham Galante ipek endüstrisini Bursa'ya Yahudilerin getirdiklerini iddia eder. Paul Lucas ise Bursa ve Britanya'daki tüm ipek sektörünün Yahudilerin elinde olduğunu ifade eder. Bursa'da bulunan 71 ipek loncasının 38'i Yahudilere aittir.¹⁸³ İpekçilik açısından bakıldığında Yahudilerin tarımsal kısmından ziyade ipekli kumaş üretiminde aktif olduğu görülmektedir.¹⁸⁴

¹⁷⁷ Günay, *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, 58-61, 66-67.

¹⁷⁸ Aslan, *16. Yüzyıl Ortalarında Bursa*, 70.

¹⁷⁹ Günay, *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, 70-76.

¹⁸⁰ Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, 184.

¹⁸¹ Akkuş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, 23.

¹⁸² Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, 1488.

¹⁸³ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 98.

¹⁸⁴ Becerikli, *Temettuat Defterlerine Göre 19. Yüzyılda Bursa Şehri Gayrimüslim Mahallelerinin İktisadi Yapısı*, 34.

1797 yılına ait bir listede Bursalı Ermeni, Rum ve Yahudilerin kendi bağlarında yetiştirdikleri üzümler için ne kadar hamr ve arak (alkollü içecekler) vergisi ödemesi gerektiğine dair hazırlanan listede 479 gayrimüslimden 34'ü Yahudi'dir. 10 Yahudi'nin adının yanında hangi meslekle uğraştığı da belirtilmiştir. Bunlardan 4'ü boyacı, 1 tanesi kazzaz, 1 tanesi sarraf, 1 tanesi simsar, 1 tanesi şerbetçi, 1 tanesi duhancı, bir tanesi de hamam işi ile meşguldür.¹⁸⁵ Buradan birden fazla işle uğraşan Yahudilerin mevcudiyeti de anlaşılmaktadır.

19. yüzyılda Bursa Yahudilerinin mesleklerinin yoğunluğunu sırasıyla hizmet üreticileri, ipekçilik ve mal üreticileri şeklinde sıralayabiliriz.¹⁸⁶ Ancak bunlara ilaveten seyyar satıcılık, simsarlık/komisyonculuk, tüccarlık , gece bekçiliği, inşaat işçisi, eskici, dökmececi, attarcılık, bakkalcılık, yaymacılık¹⁸⁷, kantarcılık, çamurculuk, düğmecilik, basmacılık, çerçilik, ekmekçilik, arpacılık, balıkçılık, berberlik, boyacılık, hizmetkarlık, dülgerlik, hamallık, mektep hocalığı, pazarcılık, terzilik, millet kahyalığı, kazazlık,¹⁸⁸ bıçakçılık, hayyatanlık,¹⁸⁹ ipekçilik, meyhanecilik, pazarcılık, tellallık, kasaplık gibi mesleklerle uğraşmışlardır.¹⁹⁰ 19. yüzyılda yönetim Müslümanların elindeyken şehrin ekonomik gücü gayrimüslimlerdeydi. 19. yüzyılın başlarına bakıldığında Yahudiler kuyumculuk alanında öne çıkmışken Rumlar ticaret, Ermeniler eğlence, Müslümanlar da esnaf olarak öne çıkmıştır. İpekçilik ise özellikle gayrimüslimler tarafından yapılmıştır.¹⁹¹ 1844 yılına ait kayıtlarda sadece Yahudilerin uğraştığı meslekler aktarlık, hahambaşılık, hayvan boğazlayıcılığı, limonculuk, ipekçilik, mahalle paspandlığı, süpürgecilik, pişiricilik, şerbetçilik, tenekecilik ve şeritçilik şeklindedir. Bu kayıtlarda sadece Ermenilerin ve Rumların gelir sağladığı meslek grupları da yer almaktadır.¹⁹² 1845 yılına ait kayıtlara göre Kuruçeşme Mahallesi'ndeki en yüksek gelir 5000 kuruş ile Başhaham İlya'ya aittir.¹⁹³ 19. yüzyılda Kuruçeşme Mahallesi incelendiğinde tarım yapanların sayısının az olduğu görülmektedir. 200 hanelik bir mahallede 11 tane üzüm yetiştiren hane

¹⁸⁵ Karataş, "Fethinden 19. Yüzyılın Sonlarına Kadar Bursa'da Ermeniler", 97.

¹⁸⁶ Akkuş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, 95.

¹⁸⁷ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 114-117.

¹⁸⁸ Becerikli, *Temettuat Defterlerine Göre 19. Yüzyılda Bursa Şehri Gayrimüslim Mahallelerinin İktisadi Yapısı*, 249-251.

¹⁸⁹ Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, 173-175.

¹⁹⁰ Becerikli, *Temettuat Defterlerine Göre 19. Yüzyılda Bursa Şehri Gayrimüslim Mahallelerinin İktisadi Yapısı*, 245.

¹⁹¹ Kumaş, *II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Sosyal Hayat (1876-1909)*, 2-3.

¹⁹² Becerikli, *Temettuat Defterlerine Göre 19. Yüzyılda Bursa Şehri Gayrimüslim Mahallelerinin İktisadi Yapısı*, 249-251.

¹⁹³ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 169.

bulunmaktadır. İpekle ilgili tarım yapan bir hane ise yoktur. Bu mahallede sadece Avram isimli birisinin Tepecik Karyesi'nde bir kıta dört dönüm dut bahçesi olduğu tespit edilmiştir.¹⁹⁴

1900 yılında ipekçilik sektöründe çalışanların yüzde üçünü Yahudiler oluşturmaktadır.¹⁹⁵ 1923 yılında şehirde üç tane ipek fabrikası varken Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda yapılan değişikliklerle beraber fabrika sayılarında artış sağlanmıştır. 1933 yılına gelindiğinde Bursa'da 54 ipek fabrikası bulunmaktadır. Bu fabrikalar genellikle özel fabrikalar olup sahipleri arasında Yahudiler ve Ermeniler de vardır.¹⁹⁶ 1923 yılında Kuruçeşme Mahallesi'nde pek çok kasabın olduğu görülmüştür. Yakov oğlu Bünyamin, Yakov oğlu Hacı David, Yakov oğlu Nahor, Yakov oğlu Mişon, Evram oğlu Bünyamin, İsak oğlu Mirkado, İsak oğlu Rafael, İsak oğlu Kemal, Hayyam oğlu Rafael, Yasef oğlu David, Sabetay oğlu İshak¹⁹⁷ kasaplıkla uğraşmıştır. Kayıtlarda çoğunluğun Yahudilerden oluştuğu ifade edilen bu mahallede dini hassasiyetlerden ötürü koşer kurallara uygun et kesimi açısından bu kadar kasap olduğunu söyleyebiliriz. Baba isimlerine bakıldığında bu mesleğin babadan oğula geçtiği, kardeşlerin de aynı meslekle uğraştığı söylenebilir. Günümüzde ise Yahudilerin tekstil, kuyumculuk, manifaturacılık, taşımacılık¹⁹⁸ ve ticaret¹⁹⁹ gibi mesleklerle ilgilendikleri görülmektedir.

2.5. Bursa Yahudilerinin Ödedikleri Vergiler

Yahudiler Roma İmparatorluğu'nda da her yıl kişi başına *Yahudi Vergisi* adı altında bir vergi ödemişlerdir.²⁰⁰ Osmanlı'da ise vergiler şer'i ve örfi olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Gayrimüslimlerden alınan şer'i vergiler cizye ve haraçtır. Örfi vergiler ise ispence, zecriye vb. şeklinde isimlendirilen vergilerdir. Cizye kişi başına alınan bir vergidir. Toprak vergilerinin dışında alınan bu vergi, gayrimüslimlerin Müslüman topraklarında yaşayabilmelerine karşılık alınan bir vergidir. Bu vergi ile gayrimüslimlerin can ve mal güvenlikleri korunurken askerlikten de muaf tutulmuşlardır. Osmanlı'da 14-75 yaş arasındaki sağlıklı olan gayrimüslim erkeklerden cizye toplanmıştır. Bazı zamanlarda 14 yaşın altındaki çocuklardan da cizye alındığına rastlanmıştır. Gayrimüslimlere kolaylık olması için cizyenin taksitle alınması gibi uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Nakit olarak ödenmesi öncelense de elbise vb. başka şeylerle

¹⁹⁴ Becerikli, *Temettuat Defterlerine Göre 19. Yüzyılda Bursa Şehri Gayrimüslim Mahallelerinin İktisadi Yapısı*, 244.

¹⁹⁵ Akkuş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, 113.

¹⁹⁶ Bekir Ergin, *1950-1960 Yıllarında Bursa* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 133.

¹⁹⁷ Sarıtaş, *Millî Mücadele Döneminde Bursa'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, 66.

¹⁹⁸ Saygı Şahin, *Türkiye'de Azınlıklara Yönelik Algı: Bursa Yahudileri Örneği*, 49-50.

¹⁹⁹ Moşe Bey, Kişisel Görüşme, 25 Mayıs 2024.

²⁰⁰ Mitrani-Alok, *Anatolian Synagogues*, 14.

ödemek de mümkün olmuştur.²⁰¹ Yahudilerin imparatorluk sınırlarında istedikleri yerde yaşamalarına, mal ve mülk sahibi olmalarına izin verilmiştir. Bu haklar karşılığında devlete ödenen vergiye ise *haraç* denmiştir. Bu vergiden hahambaşı, hazan²⁰², öğretmen, şöhet²⁰³, beş kişilik hahambaşılık çalışanları,²⁰⁴ sinagog yetkilileri, yeşivada²⁰⁵ yaşayanlar, kadınlar, çocuklar, deliler ve sağırlar muaf tutulmuştur. Bu kategorilere girmeyip de vergiden muaf tutulan kişiler de olmuştur. Devlete karşı faydalı işler yapan ya da padişah tarafından kendisine imtiyaz tanınan kişileri bu gruba almamız mümkündür. Örneğin Kanuni'nin doktoru Moşe Hamon ve ailesine bu imtiyaz Kanuni tarafından tanınmıştır.²⁰⁶ Gayrimüslimlerin yaptıkları hizmetler karşılığında ya da başka sebeplerden ötürü vergilerden muaf olduklarında buna dair *Muafname-i Hümayun* adlı bir belge verilmiştir. Şer'i vergilerden muafiyet nadiren gerçekleşmiştir. Muafiyetlerde öncelik örfi vergilerden verilmiştir. Önceleri gayrimüslim din adamlarından vergi alınmazken bu durumun suistimal edilmesi üzerine belli bir miktar geliri olan din adamlarından da vergi alınmaya başlanmıştır. Görev karşılığında bir muafiyet sağlanmışsa bu görevin gerçekleştirilmemesi ya da ihmal edilmesi durumunda muafiyetler iptal edilmiştir. Yapılan hizmetler karşılığında sadece vergi muafiyeti sağlanmamış bunun yanında gayrimüslimlerle ilgili kısıtlamalardan da muaf tutulanlar olmuştur.²⁰⁷ Örneğin Bursa'daki yangınlarla mücadele amacıyla oluşturulan *Tulumbacı Zimmiler* teşkilatı için görev karşılığında bir muafiyet sağlanmıştır. Şehirdeki Ermeni, Rum ve Yahudilerden seçilen kişilerin oluşturduğu bu teşkilat ile yangınlara anında müdahale edecek bir teşkilat hazır bulunmuştur. Gayrimüslimlerin cemaatlerindeki en fakir birkaç kişiyi seçerek oluşturdukları yangın tulumbacılığı hizmeti karşılığında gayrimüslimler cizye vergisinden muaf tutulmuşlardır.²⁰⁸

Gayrimüslimler şehir için yerel idareciler tarafından yapılan harcamalara da katılmak zorundaydılar. Bu giderler millet esasına göre şehirdeki Müslüman, Yahudi, Rum ve Ermeniler

²⁰¹ Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, 219-221, 224,226.

²⁰² Sinagogda görevli olan güzel sesli din adamı. Bu konu hakkında bk. Basalel, *Yahudilik Ansiklopedisi* 1.Cilt, 205.

²⁰³ Dini kurallara uygun olarak hayvan kesimini gerçekleştiren kişi.

²⁰⁴ Gülerüz, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, 24.

²⁰⁵ Tevrat, Mişna ve Talmud gibi Yahudi dini metinlerinin incelendiğin din akademisi. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Nuh Arslantaş, *'Abbasiler Döneminde Yahudilerin Yüksek Din Eğitim Kurumları: Yeşivalar'*, *Belleten Dergisi*, 79/286 (2015), 847-876. Ayrıca bk. Ömer Faruk Araz, *Yahudilikte Midraşik Literatürün Tarihsel Gelişimi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 152-166.

²⁰⁶ Hakan Alkan, *500 Yıllık Serüven Belgelerle Türkiye Yahudileri 1*, (Ankara: Günce Yayıncılık, 2020), 30-31.

²⁰⁷ Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, 244-246.

²⁰⁸ Satıcı, *19. Yüzyılda Hüdavendigar Eyaleti*, 212.

arasında nüfuslarına göre oranlanırdı. Bursa'daki harcamalarda gayrimüslimlere düşen yüz dört hissenin kırkını Rumlar, ellisini Ermeniler, on dördünü de Yahudiler ödemekteydiler.²⁰⁹

Vergi konusunda devlete verilen vergilerin yanı sıra cemaat içine verilen vergiler de vardır. Devlete verilen vergilerin başında cizye gelirdi. Avarız, haraç ve hahambaşı atandıktan sonra verilen rav akçesi devlete karşı ödenen diğer vergilerdendir. Cemaat içinde toplanan vergiler ise Yahudi cemaatine ait vakıfların yani sinagog, hastane, okul yetimhane gibi yerlerin giderleri için harcanırdı.²¹⁰

Resm-i arus (evlenme vergisi), resm-i bive (dul kadınların ödediği vergi), resm-i asiyab (değirmen vergisi), resm-i ağnam (koyun vergisi), resm-i hınzır (domuz vergisi) gayrimüslimlerin ödemekle yükümlü olduğu diğer vergilerdir. Bu vergilerin çoğu Müslümanlardan da alınırdı. Zimmiler evlenme vergisi gibi bazı vergilerde Müslümanların ödedikleri verginin yarısını öderlerdi.²¹¹

Hamr ve arak vergisi gayrimüslimlerden içki üretimi için alınan bir vergi olmuştur. Bu vergilerin toplanmasıyla ilgili görevlerde genellikle gayrimüslimler yer almıştır. 1604 tarihinde Bursa'da Musa isimli bir Yahudi Bursa'nın birkaç köyünde vergileri toplamakla görevlendirilmiştir.²¹² 1797 yılında Bursa'daki gayrimüslimlerin ödediği toplam 116.124 hamr ve arak vergisinin 8.840'ını hamr, 452'sini arak vergisi olmak üzere 34 Yahudi üretici ödemiştir. 1827 yılında zecriye²¹³ vergileriyle ilgili olarak yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Yayınlanan fermanla hamr ve arak vergileri yüzde yüz arttırılarak hamr dört, arak ise sekiz paraya çıkartılmıştır. Gayrimüslimlerin kendileri için ürettikleri içkilerden vergi alınmayacağı, rencide edilmemeleri ve ticari amaçlı olan tüm içkilerden vergi alınması da fermanla belirtilmiştir. Bu vergi yılda bir kere alınan bir vergi olmuştur.²¹⁴

1603 yılında Bursa kadısına gönderilen bir fermanla Yahudilerin âlâsından (maddi durumu iyi) 48, evsâtından (maddi durumu orta) 24, ednâsından (maddi durumu kötü) 12 dirhem cizye alınması ve bunların görevlendirilen kişi tarafından 3 ay içinde toplanması istenmiştir.²¹⁵ Maddi

²⁰⁹ Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, 243.

²¹⁰ Alkan, *500 Yıllık Serüven Belgelerle Türkiye Yahudileri 1*, 30-31.

²¹¹ Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, 244.

²¹² Mukaddes Efe, *17. Yüzyıl Başlarında Ferman ve Beratlar Üzerinden Bursa Kazası'nın Devlet Merkezi ile İlişkileri (1600-1607)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019) 22-23.

²¹³ Alkollü içeceklerden alınan vergi.

²¹⁴ Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, 238, 242.

²¹⁵ Efe, *17. Yüzyıl Başlarında Ferman ve Beratlar Üzerinden Bursa Kazası'nın Devlet Merkezi ile İlişkileri (1600-1607)*, 10.

durumlarına göre vergilendirme yapılmıştır. 1691 yılında Yahudiyan Mahallesi'nde toplam 406 kişi cizye ödemekle yükümlüdür. 41 kişi âlâ, 82 kişi vasat, 283 kişi ise ednâ olarak vergilerini ödeme şeklinde mükellef olmuşlardır.²¹⁶

Yahudiler de Müslümanlar gibi gerdek vergisini ödemişlerdir. 1484 yılında Salaman oğlu Yahud 32 akçe gerdek vergisi ödemiştir. 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Müslümanlardan bu vergi için genellikle bakirlerden 60, dullar için 30 akçe istenirken fakir ve zimmi olanlardan bu miktarın yarısı alınmıştır. 17. yüzyıldan itibaren Yahudiler de masdariyye²¹⁷ denilen vergiyi ödemeye başlamışlardır. Bursa Yahudi Cemaati'nin ödediği vergilerden biri de Sarraflık akçesi olmuştur.²¹⁸

16. yüzyılda Bursa'da toplanan vergilerin pek çoğu Yahudiler tarafından toplanmıştır. Tekstil, kurutulmuş yiyecekler, ipek, gemi malzemeleri, şarap, iskele için ödenen vergiler bunlara örnek olarak verilebilir. İberyâ kökenli Yahudilerin önceden de vergi toplama, bankacılık, ticaret gibi mesleklerle uğraştığı görülmektedir. 15. yüzyılda İspanya'nın vergilerinin çoğu da Yahudilerin kontrolünde toplanmıştır. O yüzden göç ettikleri bu topraklarda da yabancıları olmadıkları vergi toplama işini devam ettirdikleri görülmüştür. İltizam usulünün kurulmasıyla madencilik, emlakçılık, tekstil, ipekçilik gibi vergiler mültezimler tarafından toplanmıştır. Musa isimli bir Yahudi 1577 yılından itibaren 12 yıl boyunca 24 milyon akçe, 1589'da ise 10 milyon akçe ipek ticaretiyle ilgili vergi toplamıştır. Yahudi olan İsak ve Samuel 1592 yılında tekstil ve Mudanya limanı için 3 milyon akçe vergi toplamıştır.²¹⁹

19. yüzyılın ortalarında vergi işlerinin istişaresi Bursa'da yaşayan tüm dini grupların temsilcilerinden oluşan bir grup ile yapılmıştır. Tanzimatın etkisiyle 1840 yılında Bursa'da kurulan Bursa Muhassıllık Meclisi'ne seçimle gelen kişiler içinde Yahudi Hahambaşısı İlya da yer almıştır. Diğer gayrimüslim grupların temsilcisi olarak Rum Milleti Kocabaşısı İsmâki, Ermeni Kocabaşısı Papazoğlu Agop ve Katolik Ermeni Kocabaşısı Mübayaacı Serafino yer almıştır.²²⁰

²¹⁶ Keleş Yıldız, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, 203.

²¹⁷ 1550 yılından sonra ipekli kumaşlardan alınan vergidir.

²¹⁸ Günay, *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, 63-65.

²¹⁹ Günay, *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, 64, 68.

²²⁰ Satıcı, *19. Yüzyılda Hüdavendigâr Eyaleti*, 252-253.

2.6. Bursa Yahudilerinin Giyimleri

Osmanlı Devleti'nde Yahudi toplumunun giyiminde üç unsurun etkili olduğu görülmektedir. Bu unsurlar şu şekilde sıralanabilir: M.Ö. 4. yüzyıldan beri Anadolu'da varlığı bilinen Romanyot yani Bizans Yahudilerinin geleneksel kıyafetleri, İspanya'dan Osmanlı Devleti'ne göç etmek zorunda kalan Yahudi toplumunun getirdiği geleneksel kıyafetler ve son olarak Osmanlı Devleti'nin zaman zaman fermanlar yayınlarak farklı dine mensup kişilerin giyimleri konusunda verdiği hükümler sonucunda oluşan bir giyim tarzının oluşması şeklindedir. Bu üç farklı giyim tarzının fetihten sonraki ilk yüzyıllarda etkili olduğu görülmektedir. 19. yüzyılın başına gelindiğinde ise İspanyol giyim tarzından Osmanlı giyim tarzına doğru bir geçiş olduğu anlaşılmaktadır.²²¹

Osmanlı Devleti'nde kıyafetler sarayda farklı olduğu gibi Müslüman ve gayrimüslim halk için de farklılık göstermiştir. Osmanlı padişahları kıyafetlerle ilgili nizamnameler yayınlamıştır. 1564 yılında gayrimüslim kadınlardan tiftikten ya da Bursa'da üretilen ipek pamuklu karışımı bir kumaş cinsi olan kutniden üretilmiş etek giymeleri istenmiştir.²²² III. Murad döneminde gayrimüslimlerin çok şatafatlı giyinmeleri toplum içinde huzursuzluğa neden olunca devlet gayrimüslimlerin değerli elbise giyinmesini yasaklamıştır. 1578 yılında çıkarılan hükme göre Yahudilerin karaca çuka giymeleri, kuşaklarının da yarı pamuk yarı ipek olması ve değerinin 30-40 akçeden fazla olmaması emredilmiştir. 1580 yılına ait başka bir fermanla ise Yahudilerin kırmızı şapka takmaları, siyah ayakkabı giyinmeleri emredilmiş ve ak tülbent sarmaları yasaklanmıştır. Ticaretle uğraşan Yahudilerin Müslümanlara, yeniçerilere benzer kıyafetler giyinmelerine devlet tarafından izin verilmiştir. Beyaz tülbent sarmak, ata binmek, kılıç-tüfek taşımak sadece ticaret yollarında geçerli olmuştur.²²³ Osmanlı Devleti'nde sadece gayrimüslimlerin değil Müslümanların da kıyafetleri konusunda bir ayrıma gidildiği görülmektedir. Müslümanlar kavuk ve ayakkabılarında sarı rengi kullanırken, Yahudilerin şapka ve ayakkabıları mavi, Ermenilerin kırmızı, Rumların ise siyah renklidir. 1580 yılına ait hükümde Yahudilerin elbiselerinin keten olması gerektiği, Hıristiyanların sarık sarmalarının yasak olduğu bildirilmiştir. Bursa'daki gayrimüslimlerin kıyafetlerinin renginin farklı olmasının yanında evlerinin de farklı renkte olduğu bilinmektedir. 1624 yılına ait Bursa Kadı Sicili'nde Yahudi ve kefare tayfasının kendilerine ait olan giysileri giymeyip başka giysiler giyerek hükümlere uymadıklarına dair bir belge mevcuttur. Buna binaen Yahudilerin ve

²²¹ Tilda Levi, *Osmanlı'da Yahudi Kıyafetleri* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş.), 2.

²²² Doğan, *Eylül ve Bursa*, 55

²²³ Günay, *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, 46-47.

keferenin bundan sonra kırmızı kalpak, bıçak, sarık, elbise, yeşil çember, yeşil kuşak ve ucu boyalı sarık kullanmaları yasaklanıp kendi kıyafetleri ile dolaşmaları gerektiği şeklinde bir ferman yayınlanmıştır.²²⁴

Bu kıyafet ayrımı Yahudilerin şikayetçi olduğu bir konu olmamıştır. Cemaat olarak ayırt edilebilmek onlar için de önemlidir. Tevrat'ta yer alan '*Oturduğun Mısır diyarının veya seni götürdüğüm Kenan topraklarının alışkanlıklarını taklit etmeyeceksin ve adetlerini uygulamayacaksın*' (Levililer 18:3) pasuğu²²⁵ gereği diğerlerinden ayrışmaları gerekiyor ve Yahudiler de bu giyim ayrımıyla pasuğa uymuş oluyorlardı.²²⁶ 1568 yılına ait bir belgede Yahudi cemaatinden kıyafet emirlerine aykırı giyildiğine dair bir şikâyet vardır. Şikâyetin Yahudilerden geldiği düşünüldüğünde kıyafet ayrımıyla her din mensubunun kendi cemaati içinde korunduğunun, bunun da gayrimüslimler tarafından da istenilen bir şey olduğu görülmektedir.²²⁷

Yahudi erkeklerin diğer dine mensup kişilerden ayrımı giydikleri elbisenin rengi ve taktıkları başlıklardan yapılıyordu. *Boneta* ya da *kevaze* diye adlandırılan ve yukarıya doğru genişleyen silindirik şeklinde bir başlık kullanıyorlardı.²²⁸ Bursalı Yahudi erkekler de kevaze adı verilen bu başlığı kullanıyorlardı. Bu başlık siyah bir kumaşla kaplı yüksek bir kartondur ve Rum rahiplerinin başlarındaki başlığa benzerdi. Güneşten korunmak için bu başlığın etrafı açık renk pamuklu bir kumaşla kaplanırdı. Yahudilerin cübbelerinde iki renk görülürdü. Cübbelerin altı siyah, üstü beyaz olurdu. Müslüman ve Hıristiyanların cübbesi ise tek renkti.²²⁹

Yahudi kadınlarının da kıyafetleri ev kıyafeti ve dış kıyafet şeklinde ikiye ayrılmıştır. Ev kıyafetleri entari, hırka ve sarı maroken pabuçlardır. Yahudi kadınların feracesi ise özel bir biçime sahiptir ve Müslüman kadınlarınkinden çok daha farklıdır. Dış kıyafetlerini bu ferace ve göğsün üzerinden sırta kadar uzanan şal gibi kullanılan ipek bir kumaş oluşturmuştur.²³⁰ Yahudi kadınlar koyu renk ferace giymiş, geniş şallarla başlarını örtmüşlerdir. Giysilerin türleri ise yöreden yöreye farklılık göstermiştir.²³¹ Müslüman kadınlar açık renkli feraceler giyerken Yahudi kadınlar koyu rengi tercih etmişlerdir. Genel olarak da kahverengi ferace giymişlerdir.

²²⁴ Kaplanoğlu, '*Payitaht Bursa'da Gayrimüslimler*', 175.

²²⁵ Yahudi kutsal kitaplarındaki ayet.

²²⁶ Levi, '*Osmanlı'da Yahudi Kıyafetleri*', 3.

²²⁷ Eroğlu, '*Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*', 13.

²²⁸ Levi, '*Osmanlı'da Yahudi Kıyafetleri*', 3.

²²⁹ Türkün Dostoğlu, '*Osmanlı Döneminde Bursa*', 2/ 582.

²³⁰ Türkün Dostoğlu, '*Osmanlı Döneminde Bursa*', 2/ 582.

²³¹ Levi, '*Osmanlı'da Yahudi Kıyafetleri*', 3.

Feracelerinin yakasında bulunan işleme arka taraftan bileğe kadar uzanmıştır. Feracenin yerini zamanla Avrupai bir tarz olan palto almıştır. *Mahrma* ya da *makrama* denilen örtüleri ise sokakta başlarını örtmek için kullandıkları geniş bir şal olmuştur. 18. yüzyıldan itibaren ev giyimi konusunda Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan kadınlar birbirine benzer giyimler kullanırken ayırım örtülerinden yapılabilmıştır. Evli olan Yahudi kadınlar Yahudi dini kuralları olan halahaya²³² göre saçlarını örtmek zorundadırlar. Bu yüzden pamuklu kumaştan yapılmış çiçek desenli, iğne oyalı yemeni ile başlarını örtmüşlerdir. *Hotoz* ise *halebi* olarak da bilinen İstanbul, Bursa ve Kudüs'teki Yahudi kadınlarının kullandığı ve saçı tamamen örten bir başörtüsüdür. Başlık top şeklindedir ve başın tepesine oturtulduktan sonra etrafı bir ya da birkaç tane şalla genişletmek amaçlı sarılarak kullanılmıştır.²³³ Yahudi kadınlar başlarında yer alan, kumaşlarla kaplıymış gibi bir görüntü veren hotozu hem evde hem de sokakta kullanmışlardır. Sokakta kullanılan hotozun üstüne yaşmak da atıldığı için daha görkemli bir görüntü oluşturmuştur.²³⁴ Yahudi kadınlar giyimde dizlik (geniş iç çamaşırı), çintiyan (uzun ve geniş şalvar), kamiza (uzun kollu bir iç çamaşırı olan gömlek), üç etek entari, kuşak, cepken, palto ve pelerin gibi kıyafetler de kullanmışlardır. Osmanlı Devleti'nde yaşayan Yahudi kadınların mücevherlere de önem verdiği görülmüştür. Mücevherlerin kullanımı süs amaçlı olmasının yanı sıra kadının ve ailesinin toplum içindeki statüsünü belirten evli, bekar ya da dul olduğunu anlatan bir aksesuar olmuştur.²³⁵

Yahudi kadınları düğünlerinde kadifeden ya da ipekten yapılmış, sırma ya da dival işi ile süslenen kaftan veya elbise giymişlerdir. Bu kıyafete *primer vestido* denmiştir. 20. yüzyılın başlarından itibaren Avrupai tarzda beyaz gelinlikler giymeye başlanmıştır. Gelinliklerini çeyiz ile birlikte alan Yahudi kadınların çeyizinde gelinlik ile aynı tarzda işlenmiş yatak örtüsü, masa örtüsü, yastık kılıfı gibi parçalar bulunmuştur. Bunlar daha sonra sinagoga hediye edilmiştir. Sinagogda bunlar ihtiyaca göre yeniden şekillendirilip dikilmiştir. Gelinlikler bazen *ehalin*²³⁶ yani kutsal dolabın önüne asılan *parohet*²³⁷ perdesi ya da kürsüde kullanılan *teva*²³⁸ örtüleri için kullanılmıştır.²³⁹

²³² Yahudi dini ve toplumsal yaşamını düzenleyen Yahudi hukuku.

²³³ Levi, *Osmanlı'da Yahudi Kıyafetleri*, 4-5.

²³⁴ Türkün Dostoğlu, *Osmanlı Döneminde Bursa*, 2/ 582.

²³⁵ Levi, *Osmanlı'da Yahudi Kıyafetleri*, 5-6.

²³⁶ Sinagoglarda yer alan, el yazması Tevrat rulolarının saklandığı dolap.

²³⁷ Ehalin üzerine serilen örtü.

²³⁸ İbadet sırasında Tevrat'ın ve duanın okunduğu kürsü.

²³⁹ Levi, *Osmanlı'da Yahudi Kıyafetleri*, 7-8.

Hahamların kıyafetleri Yahudi erkekleri ile aynı olsa da onların cübbeleri (biniş) daha kaliteli bir kumaştan ve daha geniş olurdu. Hahambaşı olarak tayin edilen bir hahama bunu belirten bir ferman, nişan ve mühür verilirken ön tarafında gümüş dival iş ile işlenmiş kolları geniş yakası dik bir cübbe verilirdi. Fesleri ise pahalı bir türbanla sarılırdı.²⁴⁰

Hahamlar hem kıyafet konusunda hem de mücevherler konusunda nizamnameler (haskamot) yayınlayarak gösteriştan uzak durulması gerektiğine değinmişler ve cemaat içinde zengin fakir ayrımı gibi sorunların yaşanmasının önüne geçmek istemişlerdir. 1554 yılında Selanik'teki hahamlar tarafından yayınlanan bir nizamnamede mücevherlerin sadece ev içinde takılması gerektiği belirtilmiş, buluş çağına gelmiş kızların ve evli kadınların sokakta sade bir yüzük dışında bir mücevher takmaları yasaklanmıştır.²⁴¹

Müslümanlarda daha lüks kumaşlardan elbiseler görülürken Yahudilerde keten tarzı elbiseler görülmüştür. Bunun sebebi de hahamların cemaatlerini dikkat çekmeme konusunda uyarıdır. Dikkat çekmeme uyarısının bir sebebi de kendilerini korumak amaçlı Avrupa'daki zamanlarından Osmanlı'ya geçmiş bir tepkidir. Sadece kıyafet konusunda değil pek çok konuda diğer gayrimüslimlere göre Yahudilerin daha geri planda, dikkat çekmeyen bir konumda durduklarını görülmektedir.²⁴²

Gayrimüslimlerin giyim konusunda ve ata binme gibi konularda Müslümanlardan ayrılması için farklı fermanlar yayınlanmış olsa da zengin olan Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler istedikleri kıyafetleri giyinip ata binebilmişlerdir.²⁴³ Müslümanlardan ayırt edilemeyecek durumlarla karşılaşıldığı ifade edilmiştir. Zengin Yahudilerin pahalı giysiler giydikleri ama her etnik grup için belirlenen renk kurallarına uydukları görülmüştür.²⁴⁴ Gayrimüslimlere verilen ayrıcalıklardan ak tülbent sarmak, ata binmek, kılıç ve tüfek taşımak gibi ayrıcalıklar sadece ticaret yolları için geçerli olmuştur.²⁴⁵ Özel durumundan ötürü gayrimüslimlerle ilgili kısıtlamalardan muaf tutulanlar da olmuştur. Tüccar olan Agop'un ayaklarındaki rahatsızlıktan ötürü dükkanına atla gidip gelmesine izin verilmiştir.²⁴⁶

²⁴⁰ Levi, *Osmanlı'da Yahudi Kıyafetleri*, 4.

²⁴¹ Levi, *Osmanlı'da Yahudi Kıyafetleri*, 6.

²⁴² Alkan, *500 Yıllık Serüven Belgelerle Türkiye Yahudileri 1*, 32.

²⁴³ Akkuş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, 5-6.

²⁴⁴ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 83.

²⁴⁵ Günay, *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, 47.

²⁴⁶ Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, 244-246.

19. yüzyılla beraber Osmanlı Devleti'nde kıyafetlerde modernleşmeye geçilmiş olsa da Müslüman-gayrimüslim fark etmeksizin Bursa şehrinin daha tutucu bir tavır sergilediği ve Batılı tarzda kıyafetlerin henüz bu şehirde meşruiyet kazanmadığı görülmüştür.²⁴⁷ 1900'lü yıllara gelindiğinde de Yahudilerin örtü emrine uyduğu görülmektedir. Yahudi kadınların arkaya doğru örtü bağladıkları, gençlerin ise file şeklinde saçlarına bir aparat taktıkları aktarılmıştır.²⁴⁸

2.7. Bursa Yahudilerinin Evleri

Yahudi evlerinde iç ve dış duvarlar ev sahiplerinin maddi durumlarına göre boyanmış, ahşap panellerle süslenmiştir. Zenginler tavanlarını bitki motifleri ve resimlerle süslerken fakirler bunu saksı çiçekleriyle yapmıştır. Bursa'da bu süsleme özellikle üzüm bağıyla yapılmıştır. 16. yüzyılda gerçekleşen kitlesel göçün sonucu olarak Bursa'daki mahalleler kalabalıklaşmıştır. Bunun sonucu olarak Yahudilerin çoğu Yahudihane ya da Yahudi odaları olarak bilinen yerlerde yaşamaya başlamışlardır. Bir avlunun etrafına inşa edilmiş binalardan oluşan bu yapılar daireler ya da tek odadan, bodrum ve çatı katlarından oluşmuştur. Bu konutlar kalabalık bir yaşam biçimi sunmuştur. Yahudi evlerinde mezusa²⁴⁹, menora²⁵⁰ gibi dini semboller mutlaka bulunmaktadır. Bursa'daki Yahudi evlerinde bunların yanı sıra Megan David (Davud Yıldızı) yer almaktadır.²⁵¹

2.8. Bursa Türk Musevi Cemaati Vakfı

Bursa Türk Musevi Cemaati Vakfı günümüzde sinagog ve mezarlıkların bakımı, cemaatte yardıma muhtaç olan kişilere yardım edilmesi, bayramlarda cemaat için matsa, mum gibi ürünlerin ücretsiz bir şekilde karşılanması gibi işlerle ilgilenmektedir.²⁵² Kuruçeşme Mahallesi'nde yer alan Sakarya Caddesi'ndeki dükkanların %70'i bu vakfa aittir. Vakıf harcamalarını buradan kazandığı gelirlerle yapmaktadır.²⁵³

Bir zamanlar *ariha* adıyla toplanan aidat Bursa Türk Musevi Cemaati Vakfı'nın tek sabit geliri olmuştur. Diğer gelirler ise cemaatin bağışları ve önceki nesillerin cemaate bıraktığı 30

²⁴⁷ Doğan, *Eylül ve Bursa*, 60.

²⁴⁸ Life Bursa, 'Yahudi Bir Komşunuz Var mıydı?', (Erişim 31 Mayıs 2023).

²⁴⁹ Yahudi evlerinin kapı pervazına yerleştirilen, Şema Duası'nın yer aldığı parşömen kutusudur.

²⁵⁰ Yedi kollu şamdan.

²⁵¹ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 86-88.

²⁵² Moşe Bey, Kişisel Görüşme, 25 Mayıs 2024.

²⁵³ Niyazi Özsan, 'Yahudilik', *Bursa Defteri*, 2. Sayı (Haziran-Temmuz-Ağustos 1999) 46-47.

civarında gayrimenkulle sağlanmıştı. Bunların içinde mağazalar, evler, bir fırın ve bir hamam vardır.²⁵⁴

Bursa Türk Musevi Cemaati Vakfı'nın başkanları 1957'de Rıfat Özinci Eskenazi, 1969'da Mişel Karaköygil, 1982'de Ezra Venturero, 2008'de de Leon Elnekave olmuştur.²⁵⁵ Elnekave'in vefatından sonra ise onun döneminde başkan yardımcılığı görevini üstlenen Yusuf Bey başkan olmuştur. Günümüzde de bu göreve hala devam etmektedir.

Bursa Yahudi cemaatine 26 yıl başkanlık yapmış olan Ezra Venturero, 2008 yılında Hahambaşı Rav İsak Haleva ve Cemaat Başkanı Silvyo Ovadya tarafından plaket verilerek onurlandırılmıştır. Rav İsak Haleva çalışmalarından ötürü onu öven bir konuşma yapmıştır.²⁵⁶ Ezra Venturero oğlunu görmek için 2012 yılında İsrail'e gittiğinde vefat etmiştir. Kendi ülkesine defnedilme vasiyeti yerine getirilerek cenazesi uçak ile İstanbul'a getirildikten sonra Bursa'ya getirilmiş ve Geruş Sinagogu'nda cenaze töreni düzenlenmiş²⁵⁷ ve Bursa Yahudi Mezarlığı'na defnedilmiştir.²⁵⁸

2.9. Bursa Yahudilerinde Eğitim Kurumları

19. yüzyılın başlarına kadar Bursa'da Tora, Şulhan Aruh ve Talmud'un öğretildiği Yeşivalar vardı. Bu Yeşivalarda Ladino²⁵⁹ olarak Tevrat'tan temsiller verilir, İbranice şarkılar söylenirdi. Kabala, Arsin, Genara, Neamros, Guemara ve Rambam'ın kitapları okunarak üzerine konuşulurdu.²⁶⁰ Bursa'da yaşayan Yahudilerin de diğer Yahudi cemaatlerinde de olduğu gibi 6-13 yaşları arasındaki çocuklar için eğitim veren kurumları olmuştur. Hevrot, Talmude Tora ve Meldares şeklinde isimlendirilen okullarda dinsel metinlerin çevrilmesi, Ladino yazısı ve dört işlemin öğretilmesi gerçekleştirilmiştir. Okul masrafları veliler tarafından karşılanmıştır. Bu okullarda verilen eğitimin yeterli gelmemesi üzerine yeni bir eğitim metodu arayışına girilmiş ve yeni okullar açılmıştır. Bu modern okullarda verilen eğitimin dini açıdan tehlikeli olabileceğini düşünen hahamlar bu okullara karşı çıkmıştır. Bu da modern eğitim için çabalayanlar ve dini eğitimden yana olanlar arasında gerilimin oluşmasına neden olmuştur.²⁶¹ Geleneksel dini eğitimden modern eğitime geçme aşamasında Bursa'daki tutucu hahamlardan

²⁵⁴ Günay, *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, 66.

²⁵⁵ Güleriyüz, *Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşim Yerleri II*, 275.

²⁵⁶ Şalom, 'Bursa Cemaat Başkanı Ezra Venturero Onurlandırıldı', (31Erişim 31 Mayıs 2024).

²⁵⁷ Şalom, 'Ezra Venturero Aramızdan Ayrıldı', (Erişim 31 Mayıs 2024).

²⁵⁸ Bursa Hakimiyet, 'Ezra Venturero Bir Anı', (Erişim 31 Mayıs 2024).

²⁵⁹ Yahudi İspanyolcası. İbranice ve İspanyolca karışımı bir dil.

²⁶⁰ Barokas, *Türkiye'de Yahudi Toplumları*, 58-60.

²⁶¹ Akkuş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, 70.

tepki alınsa da Osmanlı Bankası Bursa Şubesi müdür muavini olan Samuel Sadok'un çabalarıyla Abulafya Ailesi tarafından özel bir okul açılmıştır. Ancak bu okul sadece dört yıl eğitim verebilmiştir.²⁶² Parasızlık yüzünden okul kapatılmak zorunda kalsa da daha sonra Alliance İsrailite öncülüğünde tekrar açılmış ve Matalon adında bir eğitimci tarafından yönetilmiştir. Erkeklerin eğitim gördüğü bu okulda Matalon'dan sonra Covo ve Albala adlı kişiler yönetimde yer almışlardır. Albala'nın müdürlük yaptığı dönemde Alliance İsrailite Universelle tarafından bir çıraklık okulu kurularak ekonomik anlamda Bursa Yahudilerine bir kapı açılmak istenmiştir. Kız okulunun yönetiminde ise Madam Bassan vardır. Sonrasında ise Leon ve Madam Semah okulun yönetiminde yer almış, Abraham Aranyas, Jacques ve Madam Panijel müdür ve müdirelik yapmışlardır. Son olarak da Mordehai ve Madam Massa bu görevi yerine getirmişlerdir. Okulların masrafları merkezi Paris'te bulunan Alliance İsrailite Universelle tarafından karşılanmıştır. Bu okulların eğitim dili Fransızca olup Paris'teki okulun programıyla aynı program işlenmiştir. Bursa'daki okul 1891'de kurulup 1893'te ruhsatını almıştır.²⁶³ Celal Bayar da Bursa Alyans Okulu'nda okumuştur. Karacabey'de bir Yahudi okulunun²⁶⁴ varlığından söz edilse de okula dair başka bir bilgiye rastlanmamıştır.

Yahudi cemaatinde öğretmenler (melamed) hahamların en alt tabakası olarak kabul edilmekteydiler. Dini eğitimleri çok iyi seviyede olmayıp, sosyal statüleri ise düşüktür. Öğretmen olabilmek için evli, dindar ve mesleğini iyi icra etme gibi özelliklere sahip olması gerekmektedir. Maaşları düşük olmakla beraber haftalık olarak öğrencilerin aileleri ve Talmud Torah Derneği tarafından ödenirdi. 1845 Temettu kayıtlarına göre Bursa'da beş tane Yahudi öğretmen vardır. Bunlar Hazi'nin oğlu Başde, Samuel'in oğlu Yakov, Yuda'nın oğlu Yakov, Basak'ın oğlu Haim, Benyamin'in oğlu Herut'tur. Bursa Yahudi cemaatine mensup öğretmenler Kehilla tarafından belirlenen sabit bir maaşla geçinir ve yılda 360 kuruş kazanırlardı.²⁶⁵

Tanzimat'la (1839-1876) birlikte Müslüman ve gayrimüslimlerin aynı kurumlarda okuma anlayışı gelişse de Yahudilerin bu durumdan en az faydalanan kesim olduğu görülmektedir. Hahamların farklı bir dilin öğrenilmesine bile karşı geldikleri düşünülünce din adamlarının baskısı sonucu veyahut dindar kesimin çocuklarını bu tarzdaki okullara göndermeyip diğer

²⁶² Güleryüz, *Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşim Yerleri II*, 279.

²⁶³ Akkuş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, 132-133.

²⁶⁴ Turk of America, 'Oldest Dwellers of Bursa: Jews'.

²⁶⁵ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 60-61, 107.

dinlere karşı çocuklarını koruma isteği karma okullardaki Yahudi nüfusun azlığının nedeni anlaşılmaktadır.²⁶⁶

Tanzimat'ın getirdiği yeniliklere karşı Yahudi cemaatinin dini liderleri cemaati korumak istemiştir. Çağdaş eğitim kurumlarına ya da misyoner okullarına giden, yabancı bir dil öğrenen kişileri dinden çıkmış saymışlardır. Yahudi cemaatine ait olmayan mahkemelere gitmelerini herem yani dinden çıkma sebebi olarak görmüşlerdir. Cemaatlerini korumak ve cemaat üzerindeki hakimiyetlerini kaybetmemek için bir direniş göstermişlerdir.²⁶⁷

Islahat Fermanı (1856) ile gelen tüm yeniliklere rağmen ilkokullarda Müslüman çocuklar ile gayrimüslim çocuklar aynı okullarda eğitim alamamıştır. İdadilerde ise bir arada eğitim görebilmişlerdir.²⁶⁸ 1888 yılında Bursa'da açılan Harir Dar-üt Talimi ile ipekçilik eğitimi verilmiştir. 1894 yılında İpekböcekçiliği Enstitüsü adını alan kurumun öğrencilerinin çoğunu gayrimüslimler oluşturmuştur. Mezunları arasında Yahudiler de vardır.²⁶⁹ Mekteb-i İdâdî-i Mülkisi'nden 1887-1894 senelerinde mezun olanların içinde sayıları az da olsa Yahudilerin olduğu görülmektedir.²⁷⁰

Özel okullar için 1922 yılında Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından Mekatib-i Hususiye Nizamnamesi çıkartılmıştır. Okul açılması için valiliklerden izin alınması gerekmiştir. Kararnameye göre özel okullar şirket ya da cemaat adına kurulabilirdi. Okul açmak isteyen yabancıların ise öncelikle halkın nüfusunun fazla olduğunu bu yüzden okul açılmasına ihtiyaç duyulduğunu ifade etmesi ve orada yaşayan Türk halkının buna izin vermesi gerekmekteydi.²⁷¹

Cumhuriyetle birlikte azınlık okulları kapatılırken Yahudi okulları açık kalmıştır.²⁷² Bu tarihe kadar Bursa'da Yahudilerin iki okulu olsa da 1933-1934 yılında tek bir okul eğitime devam etmiştir.²⁷³ Bu okul Musevi Ekelliyet Mektebi'dir. Yahudilere ait bu okulda ilkokul seviyesinde eğitim verilmiştir. 1934 yılında 142 öğrencisi ve 5 öğretmeni vardır. Okulun müdürü ise Musa Haraçlı'dır.²⁷⁴ Bursa'da 1946 yılına kadar Türkçe eğitim veren bu Yahudi

²⁶⁶ Alkan, *500 Yıllık Serüven Belgelerle Türkiye Yahudileri 1*, 144.

²⁶⁷ Alkan, *500 Yıllık Serüven Belgelerle Türkiye Yahudileri 1*, 145.

²⁶⁸ Alkan, *500 Yıllık Serüven Belgelerle Türkiye Yahudileri 1*, 140.

²⁶⁹ Akkuş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, 98-100.

²⁷⁰ Kumaş, *II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Sosyal Hayat (1876-1909)*, 125.

²⁷¹ Kaya, *1918-1950 Yılları Arasında Bursa Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu*, 180.

²⁷² Bilgi, *Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, 51.

²⁷³ Kaya, *1918-1950 Yılları Arasında Bursa Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu*, 181.

²⁷⁴ Bilgi, *Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, 55.

ilkokulu şehirdeki nüfusun azalmasıyla öğrenci sayısı da azalınca 1946 yılında kapanmak zorunda kalmıştır.²⁷⁵

1890'larda sinagoglarda ilkokul seviyesindeki 230 öğrenciye çok basit dini metinlerin ve İbranice'nin öğretilmesi şeklinde dini eğitimler verilmiştir.²⁷⁶ Bursa'da Yahudi nüfusunun azalmasıyla din adamı konusunda da sıkıntılar yaşanınca 1951 yılında Çorlulu genç bir haham olan İzak Beyo Bursa'ya getirilmiştir. Haham İzak Beyo din eğitimi verilmesi amacıyla Mahazeke Tora adında bir kurum açmıştır.²⁷⁷ Mahazeke Tora, Tora'yı kuvvetlendirmek, tahkim etmek, güçlendirmek anlamlarına gelmektedir.²⁷⁸ Mahazeke Tora 1970'li yıllarda bir eğitim kurumu olarak görevini ifa etmeye devam etmiştir. Tüm yaş gruplarından oluşan 10-15 kadar genç bu eğitim kurumuna düzenli olarak devam etmişlerdir.²⁷⁹ Bahsedilen bu eğitim kurumu dini bir eğitim kurumu olup Geruş Sinagogu'nun bahçesinde bulunan Bet-Midraş²⁸⁰ olabilir.

Bursa'ya uğrayan seyyahlar da Yahudilerin eğitim kurumları hakkında bilgiler vermişlerdir. Nikola Naçov 1879 yılında Bursa'da bulunmuştur. Yahudilere ait okulların varlığından bahsetmiştir. 1912 yılında Bursa'da bulunan Maurice Pernot özellikle Osmanlı Devleti'ndeki eğitim kurumlarını inceleyen bir seyyah olmuştur. Pernot Bursa Alyans Okulu'nda 1912 yılında 110 erkek, 160 kız öğrenci olduğunu aktarmıştır.²⁸¹

2.8.1. Alliance İsrailite Universelle (Alyans Okulları)

Yahudilerin modern eğitim arayışına cevap Fransa'da kurulan Alyans Okulları'ndan gelmiştir. Alyans Okulları ile modern eğitimin yanı sıra Yahudilerin her nerede olursa olsun dini inançlarından ötürü yaşadıkları ayrımcılığa karşı korunması da amaçlanmıştır. Bu okul dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan Yahudilerin eğitim ve kültür seviyelerini artırmak,

²⁷⁵ Güleriyüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri*, 279.

²⁷⁶ Akkuş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, 133.

²⁷⁷ Gülşen, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Musevilerin Yurtiçi ve Yurtdışına Toplu Göçleri*, 194.

²⁷⁸ Siren Bora, *'İzmir'de Yahudi Kültürel Mirası: İbrance Yazıtlar'*, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* Sayı II/1 (Temmuz 2016), 22.

²⁷⁹ Gülşen, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Musevilerin Yurtiçi ve Yurtdışına Toplu Göçleri*, 195.

²⁸⁰ Yahudi eğitiminin önemli bir parçası olan, dini metinlerin öğrenildiği, çalışıldığı ve tartışıldığı bir eğitim merkezidir. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Nuh Arslabntaş, *'Abbasiler Döneminde Yahudilerin Temel Eğitim Kurumları: Bet ha-Seferler ve Beytülmidrastlar'*, *Belleten Dergisi*, 78/282 (2014), 435-474. Ayrıca bk. Araz, *Yahudilikte Midraşık Literatürün Tarihsel Gelişimi*. Ayrıca bk. Ömer Faruk Araz, *'Rabbani Yahudiliğin İlk Yorum Prensipleri: Hillel'in Yedi Yorum Kuralı'*, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2016), 321-337. Ömer Faruk Araz, *'Rabbâni Geleneke Rabbi Yişmael'in Tevrat Tefsiri için Oluşturduğu On Üç Yorum Kuralı'*, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51 (2016), 115-134. Ömer Faruk Araz, *'Rabbani Yahudiliğin Teşekkülü: Rabbi Yişmael ve Rabbi Akiva Ekolleri'*, *Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2019), 185-201.

²⁸¹ Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, 728, 759.

Yahudi oldukları için gördükleri önyargı ve haksızlıklara karşı koymak, antisemitizmden dolayı zarar gören Yahudilere yardımda bulunabilmek amacıyla 1860 yılında Fransa'da Alliance Israelite Universelle adıyla kurulmuştur. 1861'de 850 üyeye sahip iken 1866'da bu sayı 4610'a ulaşmıştır. Bu okullar kız ve erkek okulları şeklinde açılmıştır. Yahudilerin dünyanın neresinde olursa olsun gelişiminin gerçekleşebilmesi için çağdaş bir eğitim sisteminin gerekli olduğu düşünülmüş ve bu şekilde bir eğitim uygulanmıştır. Fransızca da temel dil olarak seçilmiştir. Kız okullarında ağırlıklı olarak ev işleri, dikiş, nakış, yemek, bakım vs. gibi aile bilgisi verilmiştir. Erkek okulları ise ziraat okulları, seminer (Ruhban Okulu) ve meslek okulları şeklinde kurulmuştur.²⁸²

Osmanlı topraklarında kurulan Alyans Okulları'nın ilki 1867 yılında Edirne'de erkek okulu şeklinde kurulmuştur. Üç yıl sonra ise Edirne'de kız okulları açılmıştır. İstanbul, Tekirdağ, Aydın, Çanakkale, Manisa gibi pek çok farklı yerde hizmet veren bu okullar kısa bir süre olsa da Bursa'da da faaliyet göstermiştir. Bursa'da önce erkek okulu açılmış iki yıl sonrasında da kızlar için Alyans Okulları açılmıştır.²⁸³ 1894 yılında 145 öğrencisi olup bunun 80'i erkek 65'i kızdır. 1898 yılında erkek okulundaki öğrenci sayısı 107 iken 1904 yılında bu sayı 85'e inmiştir. 1904 yılında kız okulunda öğrenci sayısı ise 68'dir. 1907'de 360 erkek, 160 kız olmak üzere toplam 520 öğrenci vardır.²⁸⁴ 1908'de erkek okulundaki öğrenci sayısı 355'tir. Okulun 11 öğretmeni vardır. Kız okulunda ise 150 öğrenci 5 öğretmen vardır.²⁸⁵ 1911 yılında ise 287 öğrencisi vardır.²⁸⁶

Bursa Alyans Okulu, mezun öğrencilerini bir arada tutmak, birbirleri arasında bilgi alışverişinde bulunabilmelerini sağlamak için bir Mütalaa Salonu açmak istemiş ve bunun için 1898/1899 (H. 1316) yılında ruhsat talep etmiştir. Osmanlıca dersi gayrimüslimlerin ve yabancıların açtığı okullarda da zorunlu olarak okutulmuştur. Osmanlıca öğreten öğretmenlerin ikinci bir dil bilmemesi çoğu zaman iletişim sorununa neden olmuştur. 1899/1900 (H. 1317) yılına ait kayıtlar göre Yahudi okulunda görevlendirilen Musa Efendi İbranice bilmediği için öğrencilerle iletişimde sıkıntılar yaşamış, Osmanlıca öğretimi başarılı olamamıştır. Bu yüzden Musevi Cemaati Hahambaşılığı, Bursa İdadisi mezunlarından Nesim Solomo'yu Osmanlıca öğretimi için Maarif Nezareti'ne önermiştir.²⁸⁷ 1910 yılında bu okula mensup gençler

²⁸² Güleryüz, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, 168-169.

²⁸³ Alkan, *500 Yıllık Serüven, Belgelerle Türkiye Yahudileri 1*, 322.

²⁸⁴ Akkuş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, 132-133, 138.

²⁸⁵ Alkan, *500 Yıllık Serüven Belgelerle Türkiye Yahudileri 1*, 322.

²⁸⁶ Günay, *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, 52.

²⁸⁷ Kumaş, *II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Sosyal Hayat (1876-1909)*, 132, 136.

tarafından bir dernek kurulmuştur. 1919 yılında *Cercle Israelite* adını alan dernek 1925 yılında Av. Kemal Levi ve Davit Saban öncülüğünde *Bursa Uhuvvet (Kardeşlik) Kulübü* adını alarak muhtaç çocuklara yardım etmeyi ve Yahudiler arasında Türkçe'nin konuşulmasını amaçlamıştır.²⁸⁸

Bursa Alyans okulu üç dilde eğitim vermiştir. 1924 yılında çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu sonrasında okul kapatılmıştır. 1938 yılında okul binası 30 yıllık kiralınmış ve Altıparmak Okulu buraya taşınmıştır. Sonrasında binanın çökme tehlikesi olduğu için yıkılması gerekmiştir. 1962 yılında okul yıkılmıştır. Şu an orda bir okul binası bulunsa da yeniden inşa edilen ve 1965 yılında eğitime başlayan Gaziakdemir İlköğretim Okulu'dur.²⁸⁹ Bu okul Kuruçeşme Mahalle'sinde bulunan tek ilkokul olup Müslümanlarla birlikte Yahudilerin de okuduğu bir ilkokul olmuştur.²⁹⁰

Elimizde bu konu ile ilgili yeteri kadar bilgi bulunmamakla birlikte Kuruçeşme Mahallesi'nde Alliance Israelite'in lokali gibi faaliyet gösterdiği düşünülen *Cafe des Israelites* isimli bir sosyalleşme mekânı vardır. Burasının modern bir kafe mi yoksa geleneksel bir kahvehane mi olduğu ise bilinmemektedir.²⁹¹

2.10. Bursa Yahudiler Hamamı

Rüstem Paşa 1552 yılında Kuruçeşme Mahallesi'nde Yahudiler için bir hamam yaptırmıştır.²⁹² Günümüzde hala bu mahallede bulunan bir hamam vardır. Adı Beyaz Saray Hamamı'dır. Zamanında Yahudiler tarafından kullanılsa da günümüzde Müslümanlar tarafından işletilen bir hamam olmakla beraber yapının mülkiyeti Bursa Musevi Cemaati Vakfı'na ait olup, işletenler tarafından vakfa kira ödenmektedir.²⁹³ Yahudiler için dini bir ritüel olan dalma havuzunun Yahudilerin bu kadar yoğun yaşadığı bir mahallede olması kaçınılmazdır. Bu dalma havuzu yani *mikve*²⁹⁴ hamamın ılıklik diye adlandırılan bölümünde yer almıştır.²⁹⁵

²⁸⁸ Barokas, *Türkiye'de Yahudi Toplulukları*, 58.

²⁸⁹ Güleriyüz, *Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşim Yerleri II*, 279.

²⁹⁰ Moşe Bey, Kişisel Görüşme, 25 Mayıs 2024.

²⁹¹ Yarının Kültürü, 'Bir Mahalle Serüvenin Peşinde: Yahudi Mahallesi'nden Arap Şükrü Sokağı'na', (Erişim 6 Haziran 2024).

²⁹² Türkün Dostoğlu, *Osmanlı Döneminde Bursa I/382*.

²⁹³ Moşe Bey, Kişisel Görüşme, 25 Mayıs 2024.

²⁹⁴ Yahudi dini hukukunda ritüel temizlik için kullanılan özel havuz.

²⁹⁵ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 50.

1738 yılında Bursa’da bulunan Seyyah Richard Pococke (1704-1765) Eski Kaplıca’nın yanında Yahudilere ait *Jews Banyosu* adında bir kaplıca bulunduğundan bahsetmiştir. Bu kaplıcanın Rumlar için de önemli olduğunu onlar tarafından Aya Theodora şeklinde isimlendirildiğini²⁹⁶, suyunun Rumlarca kutsal kabul edildiğini ifade etmiştir.²⁹⁷ Pococke yerini Yeni Kaplıca’nın yanı olarak belirtse de asıl yeri eskiden Yahudi ve Rumların yaşadığı mahalle olarak bilinen Kuruçeşme Mahallesi, Sakarya Caddesi’ndedir.²⁹⁸

Kuruçeşme mahallesinde bulunan bu hamamın adı 1923 yılında *Kapalı Hamamı*²⁹⁹ şeklinde geçmektedir. O dönemlerde Bursa’daki Yahudi nüfusunun fazla olduğu düşünülünce hala onlar tarafından kullanıldığı düşünülebilir.

2.11. Yahudilik Çarşısı

Asıl adı Kuruçeşme olan ama Yahudilik diye anılan mahallenin yakınında kurulan eski küçük bir yere *Yahudilik Çarşısı* denilmiştir. Çarşıdan çok bir pazar yeridir. Pazarcıların çoğunu da Yahudiler oluşturduğu için böyle bir isim almıştır.³⁰⁰ Günümüzde mevcut olmasa da bahsedilen bu çarşının yeri Altıparmak Caddesi’nde yer alan Balıkçı Reşat’ın olduğu, bölge olarak Arap Şükrü diye isimlendirilen ve şu an meyhanelerin çoğunlukta olduğu bölgedir.³⁰¹

2.12. Yahudilik İstasyonu

1873 yılında yapılıp 1892 yılında açılan Bursa-Mudanya Demiryolu’nun duraklarından biri de Yahudilik’tir. Bu durağa Bursa Beklemesi adı da verilmiştir.³⁰² Adını Yahudilerin yoğun bir şekilde yaşamasından ötürü alan bu bölgenin bulunduğu yer Altıparmak Caddesi’dir. Bu istasyon günümüze ulaşmasa da 20. yüzyılın başlarında da aktif olduğu görülmektedir. Sultan Mehmet Reşad 1 Eylül 1909 yılında Mudanya’ya deniz yolu ile geldikten sonra trenle Yahudilik (Altıparmak) istasyonuna gitmiştir.³⁰³

²⁹⁶ Doğan 2003: 41

²⁹⁷ Pelin Sandıkçı, *18.-19. Yüzyıl İngiliz Seyyahlarına Göre Osmanlı Kenti (Bursa, Konya, Trabzon)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 75.

²⁹⁸ Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, 519.

²⁹⁹ Kaya, *1918-1950 Yılları Arasında Bursa Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu*, 240.

³⁰⁰ Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, 275.

³⁰¹ Yarının Kültürü, ‘Bir Mahalle Serüvenin Peşinde: Yahudi Mahallesi’nden Arap Şükrü Sokağı’na’.

³⁰² Kumaş, *II. Abdülhamid Döneminde Bursa’da Sosyal Hayat (1876-1909)*, 179.

³⁰³ Sabite Şimşek, *1909 Bursa Sergisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 39.

2.13. Şaul Markos Hayratı

Geruş ve Mayor Sinagoglarının bulunduğu Sakarya Caddesi'nde yer alan bir hayrattır. Etz Ahayim Sinagogu mevcutken onun giriş kapısının solunda yer alan Şaul Markos hayrat çeşmesi 10 Mayıs 1936 tarihinde yaptırılmıştır. Şaul Markos Uludağ'dan gelen bu kaynak suyunu kızı Lüsü Palaçı'nın bu sinagogda düzenlenen düğünü vesilesiyle yaptırmıştır. Çeşme günümüzde de kullanılabilir durumdadır.³⁰⁴

2.14. Seyyahların Gözünden Bursa Yahudileri

Seyyahların gözünden Bursa şehrine bakmak şehrin ve Yahudilerin dışarıdan bir gözle yorumlanması açısından önemlidir. Seyyahlar genel olarak Yahudilerin nüfusları, yaşadıkları bölgeler, nasıl bir yaşam sürdükleri, devlet tarafından onlara nasıl yaklaşıldıkları, hangi mesleklerle uğraştıkları, kaç tane sinagogları olduğu, ibadetleri gibi konulara değinmişlerdir. Dikkatlerini çeken ve gariptedikleri bir konu ise Yahudilerin İspanyolca bilmesi olmuştur. Seyyahların Bursa'ya geldiklerinde rehberliğini genel olarak Bursa'daki gayrimüslimler yapmıştır. 1816 yılında Bursa'da bulunan William Turner'ın rehberi bir Ermeni, 1836'da Bursa'da bulunan Hugh Edwin Strickland'ın rehberi bir Yahudi, 1901 yılında Bursa'da bulunan Joaquim Miret I Sans'ın rehberi ise İspanyolca bilen bir Yahudi'dir. Bursa'ya İstanbul'dan gelen ziyaretçilerin rehberlerinin İstanbul'dan ya da konsolosluklardaki görevli Türklerden olduğu az da olsa görülmektedir.³⁰⁵

14. yüzyılın sonlarında Bursa'da bulunan Johannes Schiltberge 200 bin haneden oluşan şehirde sekiz tane hastane bulunduğunu ve din farkı gözetilmeksizin Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi herkesin faydalandığını ifade etmiştir.³⁰⁶ Giovanni Francesco Maringhi ise 1501-1502 yıllarında Bursa'da bulunmuş ve kumaş tüccarlarından bahsederken Yahudi kumaş tüccarlarının da olduğunu belirtmiştir.³⁰⁷ Hans Dernschwam (1494-1568) 16. yüzyılın ortalarında Anadolu'da bulunmuştur ve Yahudilerin giyimi konusunda buldukları yöreye uyum sağladıklarını ve genel olarak uzun kaftan giydiklerini ifade etmiştir.³⁰⁸ Dernschwam, Yahudilerin mesleklerine göre kıyafetlerinin değişebildiğini aktarmıştır. Yahudilerden ticaretle

³⁰⁴ Güleriyüz, *Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşim Yerleri II*, 280.

³⁰⁵ Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, 62-63.

³⁰⁶ Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, 721, 1618.

³⁰⁷ Aslan, *16. Yüzyıl Ortalarında Bursa*, 70.

³⁰⁸ Levi, *Osmanlı'da Yahudi Kıyafetleri*, 3.

uğraşanlara ayrıcalık tanınmış ve Müslümanlar gibi giyinmelerine izin verilmiştir.³⁰⁹ 1588 yılında Bursa'da bulunan Reinhold Lubenau Türkler ile Yahudilere nazaran Hıristiyanların sayısının çok az olduğunu ve Yahudilerin kendilerine ait bir mahallesinin olduğunu ifade etmiştir.³¹⁰

1675 yılında Bursa'da bulunan John Covel şehirde pek çok meyve ağacının varlığından bahsetmiştir. Ucu bucağı olmayan beyaz dut ağaçlarının varlığına değinirken ipek işi için bu ağaçların kullanıldığını, ipekçilik işinin insanlar için önemli bir meslek olduğunu ve Rumlar, Yahudiler ile Ermenilerin kendi ipekböceklerini yetiştirip kendi fidanlıkları olduğunu ifade etmiştir. 1682 yılında Bursa'da bulunan Josephus Grelot Bursa'nın ilçelerinden biri olan İznik'te Yahudi varlığından bahseden tek seyyah olmuştur. Bu yüzden doğruluğundan şüphe duyulmaktadır. Seyyahların aktarımından Mudanya'da da Yahudilerin yaşadığı anlaşılrsa da orada yaşayan Yahudilerle ilgi ayrıntılı bilgi aktarılmamıştır.³¹¹

Seyyahların ilgisini çeken başka bir konu ise Yahudilerin içinde çok güzel İspanyolca konuşanların olmasıdır. 1701 yılında Bursa'da bulunan Joseph de Tournefort Madrid'deki kadar güzel İspanyolca konuşan Yahudileri görünce çok şaşmıştır. Tournefort'a göre Yahudilerin burayı tercih etme sebepleri arasında konumu ve çeşmeleriyle bu şehri Granada'ya benzetmeleri vardır. 1767 yılında Bursa'da bulunan Carsten Niebuhr, Yahudilerin bu şehirde tam bir hürriyet sahibi olduğunu, istedikleri sanatla uğraşabildiklerini aktarmıştır. 1793 yılında Bursa'da bulunan Ignaz von Brenner Yahudi Mahallesi'ne harap bir kapıdan girdiğini ifade etmiştir.³¹² Seyyahların genel olarak dikkatini çeken bir konuda bu olmuştur. Yahudilerin yaşadığı mahallenin yıkık dökük olması, çoğunluğunun sefalet içinde yaşaması dikkatlerini çekmiştir.

19. yüzyılın ilk yarısında Bursa'da bulunan Yazar Eliza Cheney Abbott Schneider Yeni Kaplıca Hamamı'ndan ayrıntılı bir şekilde bahsetmiştir. İki gün erkeklere beş gün kadınlara ayrılan bu hamama Müslüman, Yahudi, Ermeni, Rum fark etmeksizin her yaştan, her tenden ve her sınıftan insanın geldiğini aktarmıştır. Robert Walsh 19. yüzyılın başlarında Bursa'da bulunmuştur. Yahudilere ait iki sinagogunun varlığından bahsederken diğer din mensuplarına

³⁰⁹ Günay, 16. *Yüzyılda Bursa Yahudileri*, 47.

³¹⁰ Yıldırım, 14. *Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, 721, 732.

³¹¹ Yıldırım, 14. *Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, 903, 1055, 1488.

³¹² Yıldırım, 14. *Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, 757, 1636, 1698.

yasak olmadığı halde Yahudilerin ipekböceği beslemelerinin ve herkese açık olan bir hamama girmelerinin yasak olduğunu ifade etmiştir. Seyahatnamelerde hamamların din, millet, sınıf ayrımı yapılmaksızın herkese açık olduğu yer olsa da 1834 yılında Bursa’da bulunan Richard Burgess da Walsh gibi bir aktarımda bulunarak yalnızca Yahudilerin Eski Kaplıca’ya girmesinin yasak olduğunu, Türkler arasında bir Yahudi’nin suya girmesi durumunda suyun kana dönüşeceği inancı olduğunu dile getirmiştir. 1818 yılında Bursa’da bulunan John Fuller İpek Han’da Türk, Yahudi ve Ermeni tüccarlara ait odaların varlığından bahsetmiştir. Wolf 1826 yılında Mihaliç’te (Bursa’nın ilçelerinden olan Karacabey’in eski ismi) bulunmuş, Rum ve Ermeniler varken burada hiçbir Yahudi’nin olmadığını ifade etmiştir. 1832 yılında Bursa’da bulunan David Porter Yahudi mahallesinden geçerken şahit olduklarını aktarmıştır. Birkaç kez bu mahalleden geçtiğini ve insanların birbirleriyle, eşleriyle ve komşularıyla çok fazla tartışıp kavga ettiğine, sokakların pis ve evlerin de perişan bir halde olduğuna değinmiştir.³¹³ 1836’da Bursa’yı ziyaret eden Julia Pardoe Yahudi kız çocukları ve kadınlarının saçlarını süslemeye özen gösterdiklerini, dokuz yaşlarındaki bir kız çocuğunun örgülü saçlarının inci ve kurdelelerle süslendiğini, ellerinin mücevherlerle dolu olduğunu ve ayaklarında da kadınlarınkinden farksız derecede işlemeli terlikler olduğunu belirtmiştir. Yahudi kadınlarının da saçlarının süslü olduğundan, evlendiklerinde ise bu süsleri gizleyip, başörtüsü kullandıklarından bahsetmiştir.³¹⁴ William J. Hamilton 1836 yılında Bursa’da bulunmuş, şehirde pek çok Yahudi’nin olduğunu ve hamamları gezerken de bir Yahudi’nin kendilerine rehberlik ettiğini ifade etmiştir. Şehirdeki tüm Yahudilerin İspanyolca konuştuğunu ama dillerinin çok saf olmadığını söylemiştir.³¹⁵ 1841 yılında Bursa’da bulunan F. De Vecchi ve G. Osculati ise Yahudi Mahallesi’nin surların dibinde ve Eski Kaplıca varoşlarında bulunduğunu, şehrin kötü bir yerinde, sefil barakalar ve lağım kokusu içinde olduğunu ifade etmişlerdir. 1842 yılında Bursa’da bulunan Ida Pfeiffer gayrimüslim nüfusun surların dışındaki mahallelerde yaşadığını belirttikten sonra Hıristiyan ve Yahudilerin ayrı ayrı mahallelerde değil de karışık bir şekilde yaşadıklarını ifade etmiştir. 1855 yılında Bursa’da şubat ve nisan ayında iki büyük deprem yaşanmıştır. İki depremde de Bursa’da bulunan Seyyah Cyrus Hamlin’in aktardıklarından ikinci depremin daha şiddetli olduğu anlaşılmaktadır. İyi inşa edilen ahşap evler ayakta kalmış olsa da kerpiç evlerin yıkıldığını ifade etmiştir. Çöken kerpiç evlerin çoğunluğunun Yahudi Mahallesi’nde yer aldığını aktarmıştır. John Timbs ise ikinci depremle Uludağ’ın yamaçlarında

³¹³Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, 467, 1612, 1625, 1653, 1699, 1827.

³¹⁴Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 80.

³¹⁵Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, 1701.

kopan büyük kaya ve toprak parçalarının Yahudi Mahallesi'ndeki pek çok evi ezdiğini aktarmıştır. Seyyahlar genel olarak en kötü evlerin Yahudilere ait olduğunu söylemişlerdir. Yahudilerin maddi olarak sıkıntı çekmelerinden kaynaklı evlerin bu durumda olduğu ifade edilmiştir. Ubicini 1855 yılında Bursa'yı ziyaret etmiştir. Şehirdeki tüm milletlerin ipekböceği yetiştirip ipek dokuduğunu Yahudilerin ise bu işle çok az ilgilendiklerini, Yahudilerin çoğunun sarraf ya da pazarlarda yer alan küçük tüccarlar olduğunu aktarmıştır. 1857 yılında Bursa'da bulunan Georges Perrot (1832 – 1914), 1855 yılında yaşanan depremden ötürü evlerin neredeyse tamamının etkilendiğini aktarmıştır. En kötü durumda olanların pazarın batısında yer alan Yahudi Mahallesi'nde yaşayanlar olduğuna değinmiştir. Sadece bir Yahudi evinin çok güzel olduğunu, iki üç tanesinin de sefaletin üstünde olduğunu, çok küçük odalarda kadınların ve çocukların birbirleri üzerinde uyduğunu ifade etmiştir. Şehrin en fakir ailelerinin Yahudiler olduğunu, çoğunun küçük endüstrilerle pazarlarda perakendeci olarak çalıştığını aktarmıştır.³¹⁶ Perrot ipek böceği yetiştiren Yahudilerin bin kişi olduğunu çoğunun da sarraflıkla uğraştığını ya da çarşıda küçük esnaf olduğunu ifade etmiştir. Genel olarak Yahudi kadınların iplik sanayisinde çalışmadığını bunun da cumartesi günleri çalışmak istememelerinden kaynaklandığını, şehrin en fakir bölgelerinde olup diğerlerine nazaran daha kötü evlerde oturmalarının sebebinin de kadınların çalışmayıp ekonomik olarak bir getiri getirmediğinden kaynaklandığını ifade etmiştir.³¹⁷ 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Bursa'da bulunan Mary Adelaide Walker da farklı bir yöne değinerek temizlik konusunda eksikleri olsa da Yahudilerin evlerinin camlarının çok parlak olduğunu, bunun ayırt edici bir özellik olduğunu ifade etmiştir.³¹⁸ 1875 yılında Bursa'da bulunan A. Gallenga da İspanyolca konuşan Yahudilerden bahsetmiştir. Paul Lindau 1898 senesinde gerçekleşen ve şehrin yedi kez sallandığı Bursa depreminden birkaç gün sonra şehri ziyaret etmiştir. Depremin üstünden birkaç gün geçmiş olmasına rağmen insanların hala etkisinden çıkamadıklarını, olanların 1855 depremini hatırlattığını, çok korktuklarını, bütün Bursa'nın paniğe kapıldığını, soğuğa rağmen evlerine dönmediklerini, deprem sonrasında Hristiyanların istavroz çıkardığını, Yahudi ve Müslümanların ise birleşerek topluca dua ettiklerini aktarmıştır.³¹⁹

³¹⁶ Yıldırım, 14. *Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, 730, 732, 780-781, 1655, 1704.

³¹⁷ Gülerüz, *Trakya ve Anadolu Sinagogları*, 273.

³¹⁸ Yıldırım, 14. *Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, 629-630.

³¹⁹ Yıldırım, 14. *Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, 1705, 1718.

Walter A. Hawley 20. yüzyılın başlarında Bursa'da bulunmuştur. Rum ve Yahudi mezarlarının Müslüman mezarlarının aksine şehrin dışında kaldıklarını ve küçük olduklarını ifade etmiştir. 1901 yılında Bursa'yı ziyaret eden Joaquim Miret I Sans, Sagues adında bir İspanyol Yahudi'nin kendisine rehberlik yaptığını ve İspanyolca konuştuklarını aktarmıştır. 1906 yılında Bursa'da bulunan Richard Davey otele giderken Yahudi bayramının arifesinde olduklarını fark etmiştir. Birçok evin parlak biçimde aydınlatıldığını, açık pencerelerinden eski kıyafetler içinde masaların ortasında pirinç lambalar eşliğinde akşam yemekleri yiyen aileleri gördüğünü anlatmıştır. Sinagogda da çok sayıda şamdanın yandığını ve sinagogun dua okuyan bir cemaatle dolu olduğunu ifade etmiştir.³²⁰

³²⁰ Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, 1573, 1633, 1706.

3.BÖLÜM: BURSA YAHUDİLERİNDE DİNİ HAYAT

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren sürdürdüğü hoşgörü politikası ile gayrimüslimler için her zaman dini hayatlarını rahatça yaşayabilecekleri bir ortam sunmuştur. Gayrimüslimler kilise ve sinagoglarda özgürce ibadet edebilmişlerdir. Osmanlı Devleti tarafından din adamlarına verilen beratlarla ibadetlerini rahatça yapabilecekleri, yönetici veya halk tabakasından kimseye ibadet konusunda müdahale edilmemesi gerektiği belirtilmiştir. Osmanlı Devleti bu konuda eşit imkanlar sunmaya çalışarak halkının hangi dine mensup olduğu fark etmeksizin tüm vatandaşlarının ibadetlerini rahatça yerine getirebilmesi için çabalamıştır. Örneğin şehirlerde kurulan pazarlar Müslüman, Yahudi ve Hıristiyanların kutsal günleri olan cuma, cumartesi ve pazar gibi önemli günlerde kurulmamaya çalışılmıştır.³²¹

Türkiye Yahudileri incelendiğinde İstanbul, Selanik, İzmir gibi büyük şehirlerde her Yahudi cemaatin kendine ait merkez komiteleri bulunduğu görülmektedir. Bu komiteler cemaat üyelerinin sorunlarını çözmek ile görevliydi. Kethudayı tespit ederek padişaha gönderilecek elçi ve konularını belirlerlerdi. Bu komitelere Ha Kolel, Shelda, Kahillat, Bet din Hasadol veya Hava'ad gibi isimler verilirdi.³²² Bursa için özel olarak böyle bir komiteye dair bir bilgiye ulaşamamış olsak da Bursa'da yüzyıllardır yaşayan önemli bir Yahudi cemaatinin varlığının bu merkez komitelerin olmasını zorunlu kıldığını söyleyebiliriz.

Farklı bölgelerden Yahudi göçü almasının sonucu olarak Bursa'daki Yahudiler zamanla geldikleri bölgelere ve kendi ritüellerine göre küçük birimlere yani kahallara (ç. kehalim) ayrılmıştır.³²³ Bu kahallarda kendi liderleri, hahamları, mahkemeleri, okulları ve sinagogları bulunur ve bunun etrafında yaşamlarına devam ederlerdi. Ma'amad adı verilen bir kurul tarafından yönetilirdi. Ma'amad, İbranice'de meclis anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde Yahudilerin dünyevi işleri için kurulan bu meclis genellikle yedi kişiden oluşur ve şehirdeki en yetkin kişiler seçilirdi. Bu meclislerde ruhani lider de mutlaka yer alırdı. Burada bulunan yöneticilere Memunim (İbr. sorumlu, yetkili), Parnassim (İbr. liderler, yetkililer), Kezinim (memurlar) ya da Berurim (İbr. seçilmişler, aydınlanmışlar) şeklinde şehirden şehire değişebilecek isimler kullanılırdı. Ma'amadın görevleri arasında kendi okullarının yönetimi, dini hizmetlerin gerçekleştirilmesi, doğum, ölüm ve evlilik kayıtlarının tutulması, vergilerin

³²¹ Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, 104-105.

³²² Alkan, *500 Yıllık Serüven Belgelerle Türkiye Yahudileri 1*, 28.

³²³ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 31.

toplantması, mahkemelerin görülmesi de yer alırdı. Cemaatin iç işlerinden sorumlu bir konsey olduğu söylenebilir. Sadece yerel olarak çalışmayıp merkezi yetkilerle de bağlantı kurmaktan sorumludur. 19. yüzyılda Bursa'daki kahal hahamların da içinde yer aldığı dokuz kişilik bir kurul tarafından yönetilirdi. Bu kişiler cemaatin en yetkili temsilcileriydi. Ancak cemaatin en yetkili temsilcileri olsalar da Hıristiyanlıkta ki gibi bir hiyerarşi söz konusu değildi.³²⁴

Bursa'da Yahudi nüfusunun en yoğun olduğu mahalle Kuruçeşme Mahallesi'dir. Sinagoglar da bu mahallede yer almaktadır. Kadı Sicilleri incelendiğinde Kuruçeşme Mahallesi'nde 1521 yılında 117 Yahudi, 14 Rum aile, 1573 yılında da 308 Yahudi ve 18 Rum aile bulunmaktadır. Kadı Sicillerine geçen kayıtlarda mahallede yaşayan farklı Yahudi cemaatlerin varlığı görülmektedir. Bunlar Baber Cemaati (122 Hane), Kibruz Cemaati (126 Hane) ve Giruz Cemaati'dir (7 Hane). Giruz Cemaati en eski Yahudi cemaatlerinden biridir.³²⁵ Aynı mahallede yaşıyor olsalar da her cemaatin kendine özgü bir mabedi bulunmuştur. Bu cemaatlerin mezhep farklılıklarından ziyade geldikleri bölgelere ve kültürlere göre ayrılan cemaatler olduğu anlaşılmaktadır.

Eskiden sabah, öğle, akşam duaları için her gün açık olan sinagog günümüzde nüfus azlığından ötürü haftada bir açılmaktadır. Erkek sayısı ona tamamlanmadığında yani minyan oluşmadığında ibadet yapılamadığı için sadece cumartesi günleri Şabat vesilesiyle sinagog açılıp ibadet edilmektedir. Cumartesi günleri duadan sonra sinagogda bulunan yemek odasında hazırlanan güzel bir sabah kahvaltısı, cemaatle birlikte yapılmaktadır. Her cumartesi sayıyı ona tamamlamak mümkün olmamaktadır. Bu nedenle bazı günler ibadetler aksayabilmektedir. Günümüzde hanımlar Şabat ibadetine pek katılmamaktadır. Şabat dışında bayramlarda da cemaat sinagogda bir araya gelerek birlikte vakit geçirip, yemek yemektedir.³²⁶ Rabbi İsaac Behar sinagogun ayinlerini gerçekleştiren din adamlarıdır. Ayinler İbranice gerçekleştirilmektedir. Minyanı sağlama konusunda zorluklar çekilmekte ve dört Şabat'ın üçünde minyan ancak toplanabilmektedir. Yaz aylarında cemaat üyeleri tatilde oldukları için nüfusun iyice azalmasından kaynaklı iki Şabat ard arda zor gerçekleştirilmektedir.³²⁷

Bursa Yahudi cemaati eskiden Atatürk'ün mozolesine saygılarını sunmak için Ankara'ya giderdi. Yahudilerde Yeremya 29:7 pasuğu gereğince buldukları ülkenin ve hükümetin refahı için dua etme uygulaması yaygındır. Tevrat'ın sandıktan çıkarılmasından sonra okunan

³²⁴ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 31-34.

³²⁵ Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, 210.

³²⁶ Moşe Bey, Kişisel Görüşme, 25 Mayıs 2024.

³²⁷ New York Jewish Travel Guide, 'Discovering the Jewish Heritage of Bursa, Turkey'.

Aramice *Bersih Shema* duasının 1938 yılından öncesine ait Türkçe uyarlamasının sonunda Atatürk için de dua edilmektedir. Geruş Sinagogu'nun yemek odasında bir Atatürk portresi ve Anıtkabir fotoğrafı bulunmaktadır.³²⁸

3.1. Mabet

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin mabetlerinin yönetimi kendi din adamlarına aittir. Sinagog ve kiliselere dair bir ferman olmadığı sürece yerel yöneticiler iç işlerine karışamaz, teftişte bulunamazdı. İzinsiz bir müdahale söz konusu olduğunda cemaat liderleri durumu padişaha aktarabilirlerdi.³²⁹ Sinagoglar sadece bir ibadet yeri olmayıp pek çok özelliğe sahip mekanlardır. Asıl amacı ibadet yeri olması olsa da aynı zamanda bir eğitim merkezi, cemaatin toplantı yeri, cemaat olarak yemek yedikleri, fakir ve muhtaçların yardımı için yardım toplama ve dağıtma işlerinin yapıldığı pek çok sosyal yönü olan bir mekandır.³³⁰ Sinagogların kendilerine ait birer Hevra Kadişası, ağır hastalara yardımda bulunan Bikur Holimi, şehirden geçen yolcuların yardıma muhtaçlarını ağırlayan Ahnasat Orahimi bulunurdu.³³¹ Bu da aslında ibadethanelerinin bir yaşam merkezine dönüştürülmesidir. Bu durum camilerin etrafında yapılaştırılan külliyeler gibi düşünülebilir. Daha yakın zamanlara gelindiğinde ise bir grup genç tarafından Geruş Sinagogu'nun yanındaki bir odanın masa tenisi kulübüne dönüştürüldüğü görülmektedir. Bu kulübe *Uçan Raketler* adı verilmiştir.³³² Dini eğitimin yanında sportif faaliyetlere önem verilip sinagogun bir odasının bunun için tahsis edilmesi kıymetlidir. Böylece sinagogların sadece ibadet yapılan ve eğitim verilen mekanlar değil, Yahudi cemaatinin sosyal yaşamının bir parçası olması sağlanmıştır.

Yahudiler Osmanlı Devleti'nde iç işlerinde otonom bir yönetime sahip olsalar da zimmi statüsü gereği belirli vergiler, kıyafet yasaları ve uymaları gereken belli kurallar vardı. Tanzimat Dönemi'ne kadar yeni bir sinagog inşa edilmesine izin verilmiyordu. Var olan sinagogların tadilat edilmesi konusunda da izin almaları gerekiyordu. Sinagogların yüksekliğinin camilerden yüksek olmasına izin verilmiyordu. Tadilat sırasında sinagogun eski sınırlarını ve şeklini korumak yani değişim yapmamak gerekiyordu. Yeni inşaat malzemelerinin kullanılması yasaklanmışken Bursa'da böyle bir sınırlamayla karşılaşılmamıştır.³³³ Yıkılan veya tahrip olan mabetlerin yeniden inşası veya tamiri sırasında belli kurallara uyulması gerekirdi. Tamir

³²⁸ New York Jewish Travel Guide, 'Discovering the Jewish Heritage of Bursa, Turkey',

³²⁹ Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, 121.

³³⁰ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 35-37.

³³¹ Güleryüz, *Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşim Yerleri II*, 274.

³³² Gülşen, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Musevilerin Yurtiçi ve Yurtdışına Toplu Göçleri*, 195.

³³³ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 40.

edilecek yerin önceden de ibadet yeri olması, yükseklik ve genişliğin değiştirilmemesi, binanın şeklinin aynı kalması, kubbe yapılmaması, kurşunla kaplanmaması, daha önceden var olmayan şeylerin (kapı, pencere vs.) eklenmemesi gibi kurallar vardır. Aynı zamanda kilise ve sinagogların tamiri için şeyhülislamdan da fetva almak zorunluydu. Kadılarına gönderilen fermanlara şeyhülislamın da fetvası eklenir buna göre hareket edilirdi. 1801 yılında Yahudilerin Bursa'daki üç sinagogunun yanması nedeniyle Divan'a müracaat ederek sinagogların tamiri için izin istedikleri ve bu izni aldıkları görülmektedir. Bu sinagoglar birbirine bitişik halde bulunan sinagoglardır. Bu nedenle hepsi birden yanmıştır.³³⁴

Bursa'da Yahudilere ait sinagog sayısı yıllar içinde farklılık göstermiş ve bu konu hakkında farklı rivayetler yer almıştır. Özellikle 15. ve 16. yüzyıllarda Yahudiler yaşadıkları bölgelerde ayrı topluluklar oluşturmuşlardır. Her bir topluluğun kendine özgü ibadet geleneği olduğu için ayrı sinagoglar inşa etmişlerdir. I. Murat Dönemi'nde (1362-1389) Bursa'ya 1 sinagog ve 3 kilise inşa edilmiştir. Lowry'nin (d. 1942) gezginlerden aktardığı bilgiye göre 16. yüzyılda Bursa'da 4 sinagog, 1 Ermeni 3 Rum kilisesi vardır. Tournefort (1656-1708) 18. yüzyılın başlarında Bursa'da dört sinagog dört kilise olduğunu belirtmiştir. 1823 yılında Bursa'yı ziyaret eden Walsh iki sinagogdan bahsederken birlikte geldiği Barker (1731-1825) üç sinagog olduğunu belirtmiştir. 1834 yılında Bursa'da bulunan Burgess üç, Burgess'in bulunduğu tarihe yakın tarihlerde Bursa'da bulunan Michaud ise iki sinagog olduğunu belirtmiştir. Sinagogların sayısı hakkında pek çok seyyah tarafından farklı sayılarda aktarımlar yapılsa da sinagogları ziyaret eden seyyah sayısı azdır. 1832-1833 yıllarında Bursa'da bulunan Porter Yahudi Mahallesi'ndeki sinagogu ziyaret ederek genç bir din adamı tarafından okunan kutsal kitaba birkaç erkek çocuk tarafından eşlik edildiğini, sinagogun küçük olduğunu, sinagogda lüzumsuz süslemelerin bulunmadığını, ayin sırasında da sinagogun kapılarının açık olduğunu, ayin başladıktan sonra bir sınıfın içeri girdiğini ve ayinin büyük bir kısmında orda bulduklarını ve bu sınıftan olan üç hanımefendinin dikkatini çektiğinden bahsetmiştir. Davey de sinagogun konumu hakkında bir aktarımda bulunarak Hotel d'Anatolie'ye giden ve Yahudi evlerinin bulunduğu Yahudi Mahallesi'nden geçen geniş bir cadde üzerinde olduğunu yazmıştır. Davey bir Yahudi bayramına denk gelmiştir ve sinagogun şamdanlarla aydınlatıldığını, cemaatin de kalabalık bir şekilde sinagogu doldurduğunu aktarmıştır.³³⁵ 1890ların başında Bursa'da 3 sinagog 7 kilise, vardır.³³⁶ 1898/1899 (H. 1316) yılına ait Hüdavendigâr Vilayet Salnamesine

³³⁴ Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, 120, 122-123.

³³⁵ Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, 758, 1700.

³³⁶ Akkuş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, 116.

göre de şehirde üç tane sinagog vardır.³³⁷ 1905 yılına gelindiğinde de Bursa merkezde 3 sinagog varlığını korumaktadır.³³⁸ Günümüze ulaşan 2 sinagogları olsa da Bursa merkezde bir zamanlar 4 tane sinagog olduğu görülmektedir. Bunlar Etz Ahayim (1324), Mayor, Geruş ve Şalom (1593) sinagoglarıdır.³³⁹ Bursa'nın merkeze uzak ilçelerinden olan ve zamanında az da olsa Yahudi nüfusuna sahip olduğu bilinen Kemalpaşa ve Karacabey'de de birer sinagog³⁴⁰ olduğuna dair rivayetler bulunmakla birlikte bu sinagoglarla ilgili başka bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Osmanlı döneminde gayrimüslimlerin dönem dönem ev kiralayarak bunları kanunlara aykırı bir şekilde mabet haline getirmeye çalıştığı durumlarla karşılaşmıştır. Devlet bunlara engel olmaya çalışmış bu tarz yerlerin tespit edilmesi durumunda kanunlara aykırı olarak mabet haline getirdikleri bu yerlerin ellerinden alınmasına ya da yıkılmasına hükmetmiştir. 1756 (H. 1169) yılında Bursa Kadısı Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek Kuruçeşme Mahallesi'nde bulunan Ahmed Çelebi Vakfı'na ait bir evin Yahudiler tarafından kiralandığı ve zamanla bu evin değiştirilerek sinagog haline getirildiğini bildirmiştir. Konunun araştırılması için İstanbul'dan bir mübaşir gönderilmiştir. Mübaşirle birlikte kadı ve Bursa ileri gelenleri incelemeler yapmıştır. Evin şeklinin değiştirilerek sinagog haline getirildiği tespit edilmiş ve evin yıkılmasına karar verilmiştir.³⁴¹ 1900-1950 yılları arasında sinagogların yetersiz gelmesi nedeniyle bir evin zaman zaman midraş (Şalom Midraşı) olarak kullanıldığı anlatılmaktadır. O zamanlar Bursa'da günde üç dört kez Tefila, Minha ve Arvit³⁴² okunmasından kaynaklı bu ihtiyacın doğduğu anlaşılmaktadır.³⁴³ 1950 yılında Bursa'daki Saban ailesi tarafından yaptırılan *Kal de los Sabanes* adında bir sinagogun yol çalışması sırasında yıkıldığına dair bir iddia olsa da buna dair bir belge bulunamamıştır. Naim Gülerüz'ün bu konu hakkındaki tahmini bunun bir sinagogdan ziyade Saban Ailesi'nin evindeki bir odayı ya da bölümü cumartesi günleri dua için ayırması şeklindedir.³⁴⁴

Günümüzde Bursalı Yahudilerin ibadet ve cenaze işlemleri için kullandığı iki sinagog vardır. Bunlar Geruş ve Mayor Sinagogu'dur. Bu iki sinagog da 2000li yılların başında restore

³³⁷ Kumaş, II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Sosyal Hayat (1876-1909), 32.

³³⁸ Bilgi, Mahkeme Sicillerine Göre 18.Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler, 126.

³³⁹ Günay, 16. Yüzyılda Bursa Yahudileri, 51.

³⁴⁰ Haluk Yıldız, B 176/393 Numaralı Bursa Mahkeme Defteri (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 32.

³⁴¹ Karataş, Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler, 124-125.

³⁴² Yahudilerin günlük sabah, öğle ve akşam duaları.B

³⁴³ Gülerüz, Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşim Yerleri II, 275.

³⁴⁴ Gülerüz, Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşim Yerleri II,275.

edilmiştir. Cemaat üyeleri, Bursa Yahudileri bir süre sonra tükenecek olsa da sinagogların onların ayak izi olarak kalacağına inanmaktadırlar.³⁴⁵ Bu iki sinagogu Türkiye’de bulunan diğer sinagoglardan bir yönüyle ayırır. Bu sinagoglarda *üst teva* bulunur. Bu cemaatin İspanya’dan getirdiği bir gelenektir. Bu teva sadece Roş ha-Şana ve Yom Kippur³⁴⁶ bayramlarında kullanılır.³⁴⁷ Bu tarz tevaların benzerleri ise Avrupa’da sadece güney Fransa’da Carpentras (1741) ve Cavillon’da (1772-1774), Hindistan’da ise Kochin’de görülür.³⁴⁸ Günümüze ulaşmamakla birlikte araştırmalarımızda karşımıza en çok çıkan bir diğer sinagog ise 1940 yıllarına kadar Bursa’da varlığını korumuş olan Etz Ahayim Sinagogu’dur.

Mimari açıdan günümüzde varlığını koruyan Bursa Sinagogları incelendiğinde İzmir’de yer alan sinagoglarla benzer bir yapıda olup yerel tipte mimariye sahip olan sinagoglar olduğu görülmektedir. Genel olarak çatıyı destekleyen dört merkezi sütun tavanı dokuz eşit kareye böler. Teva, bu dört sütunun arasında merkez meydanın hemen altında yer alır. Ahşap ve alçı süslemelerle süslenen bir tavan vardır. Tevanın üzerinde zengin süslemeler yer alır. Duvarlar, tavan ve sütun geometrik ve bitkisel desenlerle süslenmiştir. Bazı örneklerde buraların manzara resimleri ile süslendiği görülmektedir. Sinagogda ibadet edenlerin oturma yerleri duvar boyunca ve teva etrafındadır.³⁴⁹

Sinagoglarda farklı işlerde çalışan görevliler vardır. Shamashlar bunlardan biridir. Shamash İbranice’de hizmetçi, görevli anlamlarına gelir. Sinagogda maaşlı olarak çalışan görevliye verilen isimdir. Görevi cemaat üyelerine hizmet etmektir. Sinagogun kapılarını kapatıp açmak, güvenliğini sağlamak, perdelerini değiştirmek, sinagogdaki mumları ve lambaları yakmak, sinagogu temizlemek, sinagogda gerçekleştirilen törenleri düzenlemek gibi görevleri vardır. İhtiyaç halinde hahamlara yardımcı olur, törenler için gerekli hazırlığı yapar, yasaların uygulanmasına da yardımcı olur, bazen de öğretmenlik yaptığı için bilgili biri olması gerekmektedir. Cemaatin habercisi konumunda da yer alır hem cemaat üyelerine hem de Osmanlı Devleti’ndeki yetkililere gerekli haberleri iletirdi. Cemaatin küçük olduğu bölgelerde pek çok iş ile ilgilenir cemaate ait mutfak, mezar, hapishane gibi yerlerde de rol alır, tamir işleriyle de ilgilenirdi. 1845 yılına ait kayıtlarda Kuruçeşme Mahallesi’nde shamash olarak

³⁴⁵ Sebüktay Kaan, ‘Bursa Yahudilerinin 2000 Yıllık Yolculuğu’, *Bursa Defteri*, 12. Sayı (Aralık 2011/ Ocak-Şubat 2002), 145-148.

³⁴⁶ Roş ha-Şana yeni yılın başlangıcının kutlandığı ve Yom Kipur (Kefaret Günü) ile sona eren on günlük tövbe döneminin başlangıcıdır. Yom Kipur’da 25 saat kefarete orucu tutulmaktadır. Bu konu hakkında bk. Gürkan, *Yahudilik*, 294-297.

³⁴⁷ İnci Türkoğlu, *Antik Çağdan Günümüze Türkiye’de Sinagog Mimarisi* (İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 32.

³⁴⁸ Güleryüz, *Trakya ve Anadolu Sinagogları*, 117.

³⁴⁹ Mitrani-Alok, *Anatolian Synagogues*, 15.

çalışan Süpürgeci Simarye vardır. Kahalın diğer çalışanları (öğretmenler, kasaplar) gibi yılda 360 kuruş kazanmaktadır.³⁵⁰

Sinagoga ait bir diğer meslek grubu ise hazanlardır. Hazanlar sinagogda görev yapan, dini ritüel konusunda bilgisi olan ve güzel bir sese sahip kişilerden seçilirdi. Toplum tarafından saygı duyulan, ahlaki değerlere sahip, eğitilmiş kişiler olması gerekiyordu. Duaları okumakla görevli olan hazanların diğer görevleri arasında İbranice okulunda öğretmenlik yapmak, sünnetleri yapmak, şohet olarak çalışmak vardı. Sinagog dışında özel olarak evlerde ya da mezarlıkta anma törenlerinde de hizmet ederlerdi. Galante, Palacci Ailesi'nin Bursa'daki hazan ailesi olduğunu, bu aileye mensup 11 kişinin Bursa ve İstanbul'da hazanlık yaptığını ifade etmiştir. Bunlar Joseph Palacci, Jacob Palacci, Haim Palacci, Daniel Palacci, Moses Palacci, Nissim Isaac Palacci, Raphael Haim Palacci, Reuben Palacci, Haim Sabatay Palacci, Isaac Palacci ve Jacob Palacci'dir. Haim Daniel Palacci ise Mayor Sinagogu'nda hazandır.³⁵¹ Günümüzde Bursa Yahudi Cemaatinin başkanlığını yürüten Yusuf Bey büyüklerinin de bu mesleği yaptığını hatta önceden soyadlarının Hazan olduğunu ifade etmiştir.³⁵²

Moheller Yahudi geleneğinde sünnetçilere verilen isimdir. Sünnetçi olabilmek için belli bir eğitimden geçilmesi gerekmektedir. Bursa'da Yahudilere ait kayıtlarda bir sünnetçiye rastlanmamıştır. Özel bir sünnetçi yerine shamash ya da hazanın bu görevi yerine getirdiği söylenebilir.³⁵³

Sinagogların sadece ibadet etme yeri olmaması vasfı Bursa Yahudi Cemaati'nde günümüzde de devam etmektedir. Gerek Bursa'da yaşayan Yahudileri gerekse başka şehirlerden gelen Yahudileri bir araya getirip kaynaşmayı sağlayan, cemaat bağlarını kuvvetlendiren bir yer olma görevini görmektedir. Cemaatin üyelerinden bir çiftin 60. yıldönümünün Geruş Sinagogu'nda pastayla kutlanması³⁵⁴, 2012 yılında İstanbul'dan Bursa'yı günübirlik gezmeye gelen bir Yahudi topluluğunun (100 kişi) Geruş Sinagogu'na uğrayarak Amida duasının bir kısmını ve Şema duasını okuduktan sonra Bursa cemaati ile sinagogun bahçesinde seuada (sabah kahvaltısı) yapması bunlara örnektir.³⁵⁵

³⁵⁰ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 61-62.

³⁵¹ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 62-63.

³⁵² Yusuf Bey, Kişisel Görüşme, Haziran 2023.

³⁵³ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 64.

³⁵⁴ Şalom, 'Leon Elnekavenin Mirası', (Erişim 31 Mayıs 2024).

³⁵⁵ Şalom, 'Osmanlının İlk Başkenti Bursa ve Tarihe Yolculuk', (31 Mayıs 2024).

3.1.1. Etz Ahayim Sinagogu

İbranice Hayat Ağacı anlamına gelen Etz Ahayim Sinagogu Sakarya Caddesi'nde yer almış, Romanyotlara ait bir sinagogdur. Bu sinagog büyük bir yapıya ³⁵⁶ sahip olmakla birlikte Bursa'daki Yahudilere ait bildiğimiz en eski sinagog olup Orhan Gazi'nin bu şehri fethinden önce de mevcuttur. Yahudiler gelenek ve göreneklerini yaşatabilmek için kendilerine ait bir semtte yaşamak istemişlerdir. Orhan Gazi'ye iletilen bu talep kabul edilmiş ve onlara istedikleri yer verilmiştir. ³⁵⁷ Fetih sırasında harabe halde bulunan Etz Ahayim Sinagogu Orhan Gazi'nin fermanıyla restore edilip Romanyot Yahudileri tarafından kullanılmaya devam edilmiştir. Günümüze ulaşmayan sinagogun kapısı ve küçük bir bölümünün hala var olduğuna ³⁵⁸ dair rivayetler yer alsa da bunlara ulaşılamamıştır.

Etz Ahayim Sinagogu'nda Osmanlı mimarisinin görünümleri vardır. ³⁵⁹ Mimarisi camiye benzemektedir. Sinagogda iki tane teva bulunmaktadır. Bir tanesi ibadet edilen yerin ortasında yer alan dikdörtgen şeklinde küçük bir tevadır ve *darsa* olarak anılır. Diğeri ise merdiven ile çıkılan cumartesi günleri Şabat'ta ve bayram günlerinde kullanılan tevadır. İkinci Dünya Savaşı sırasında yapı askeri hizmet için tahsis edilmiştir. 1946 yılında Yahudi toplumuna iadesi gerçekleştirilmiştir. O dönemde maddi imkansızlıklar olsa da sinagogun kubbesi, çatısı ve pencereleri tamir edilmiştir. Sinagogun içi ve *azara* yani kadınlara ayrılan bölüm yenilenmiştir. Sinagogun bahçesine de bir *rehitsa* inşa edilmiş, sinagogun bayram ve törenlerde kullanılması kararlaştırılmıştır. ³⁶⁰

Etz Ahayim Sinagogu'na ait olan alanın bir kısmı yeni yapılacak olan bir yola gitmiştir. Ahşaptan yapılmış olan yapının geri kalan kısmı da 1940ların sonuna doğru çıkan bir yangında yok olmuştur. ³⁶¹ 1992 yılına gelindiğinde ise Etz Ahayim Sinagogu'nun olduğu yerde bir buzdolabı tamircisi vardır. ³⁶²

³⁵⁶ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 42.

³⁵⁷ Mitrani-Alok, *Anatolian Synagogues*, 79.

³⁵⁸ Bursa Objektif, 'Bursa Sinagogları ve Yahudileri', (Erişim 31 Mayıs 2023).

³⁵⁹ Mitrani-Alok, *Anatolian Synagogues*, 79.

³⁶⁰ Güleriyüz, *Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşim Yerleri II*, 275-276.

³⁶¹ Güleriyüz, *Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşim Yerleri II*, 276.

³⁶² Mitrani-Alok, *Anatolian Synagogues*, 79.

3.1.2. Mayor Sinagogu

Mayor Sinagogu 15. yüzyılın sonlarına doğru İspanya'nın Mayorka Adası'ndaki Palme şehrinden³⁶³ göç etmek zorunda kalan Yahudilerin inşa ettiği bir sinagogdur. 16. yüzyılda Osmanlı'da yaşayan Yahudi zengin iş insanlarından biri olan Gracia Nasi, Mayor Sinagogu'nun inşasına yardımcı olmuştur. Dona Garcia Mendes olarak da bilinen Portekizli bir Marrano mültecisidir. Sinagogun çiçek desenleriyle kaplanmış merkezi bir kubbesi bulunur.³⁶⁴ Bursa'nın ilk büyük sinagogu olsa da kendisinden sonra inşa edilen Geruş Sinagogu'ndan küçüktür. 19. yüzyılda bu sinagogun da bir tadilatın geçtiği düşünülmektedir. 100-150 kişilik bir kapasiteye sahip olan bu sinagogda da iki tane teva bulunmaktadır. Alt teva oval (beyzi) ibadet alanının ortasındadır. Sinagogun ehalinin üzerinde İbranice yazılmış bir parohet vardır. Mayor Sinagogu dükkanlar bölgesinde olmasından ötürü ibadet mekanının batı cephesi bir miktar kapalıdır. Bu yapının üst tevası ise hem dışa hem de içeriye balkon şeklinde taşar. Ahşap merdivenle çıkılan bu üst tevanın altında yere gömülü küp şeklinde bir sarnıç bulunur.³⁶⁵

Hem ekonomik sıkıntılar hem de nüfusun azlığı gibi nedenlerden ötürü Mayor Sinagogu belli dönemlerde kullanıma kapalı kalmıştır.³⁶⁶ Kötü bir durumda olan bu sinagogun tadilatı için ilk girişimler 1970 yılında yapılmış olsa da bürokratik engeller yüzünden gerçekleştirilememiş ve 1974 yılında sinagog kapatılmıştır. O dönemde Bursa Musevi Cemaati Başkanı olan Ezra Venturero ve diğer cemaat yöneticilerinin çabalarıyla 1998 yılında sinagogun restorasyonuna başlanmıştır. Neredeyse yıkılacak durumda olan sinagog 1998-2001 yılları arasında restorasyondan geçmiştir. Üç yıl sonra cemaatin kullanımına hazır hale gelen sinagogun küçük olması sebebiyle kış aylarında kullanılması, yaz ayları ve bayramlarda ise Geruş Sinagogu'nun kullanılması planlanmıştır.³⁶⁷ Mayor Sinagogu ısınması daha kolay olduğu için kış aylarında, cumartesi günleri Şabat için kullanılırken 2003 yılında İstanbul'da yaşanan sinagog bombalama olayından sonra güvenlik amacı ile sadece belirli günlerde açılmaya ve ölülerin yıkanması işlemleri için kullanılmaya başlanmıştır.³⁶⁸ Sinagogun içinde cemaat ofisleri ve cenazelik (avlusunda ölü yıkama yeri) bulunur.³⁶⁹ Mayor Sinagogu 2001 yılında restorasyon sonucu ibadete açılrsa da 2004 yılından bu yana kültür merkezi şeklinde kullanılmaktadır.³⁷⁰

³⁶³ Kaan, 'Bursa Yahudilerinin 2000 Yıllık Yolculuğu', 145-148.

³⁶⁴ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 45-46.

³⁶⁵ Türkoğlu, *Antik Çağdan Günümüze Türkiye'de Sinagog Mimarisi*, 32-35.

³⁶⁶ Mitrani-Alok, *Anatolian Synagogues*, 87.

³⁶⁷ Gülşen, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Musevilerin Yurtiçi ve Yurtdışına Toplu Göçleri*, 198.

³⁶⁸ Güleriyüz, *Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşim Yerleri II*, 277-278.

³⁶⁹ Mitrani-Alok, *Anatolian Synagogues*, 87.

³⁷⁰ Kültür Portalı, 'Mayor Sinagogu', (Erişim 31 Mayıs 2024).

3.1.3. Geruş Sinagogu

Geruş Sinagogu 16. yuzyılda II. Selim döneminde inşa edilmiştir. İşpanya'dan göç eden Sefaradlar tarafında inşa edilen sinagogun adı İbranice'de kovulmuş, sürgün edilmiş anlamına gelen Geruş kelimesindedir. Sinagogun iki farklı yerden girişi vardır ve bir avluya sahiptir. 1950li yıllarda Etz Ahayim Sinagogu'ndan geleneksel bir ehal getirilmiştir.³⁷¹ Sinagogun camları vitraylarla süslenmiştir. Bu sinagogda da iki tane teva vardır. Sinagogda bulunan üst tevaya giriş kapısının iki yanına konumlandırılmış spiral şeklindeki merdivenlerden çıkılır. Bu üst teva balkon şeklindeydir.³⁷² üst teva kutsal günlerde hazan tarafından kullanılır.³⁷³ Sinagogun ortasında bulunan teva ise 1950 yıllarında Etz Ahayim Sinagogu'ndan getirtilmiştir. İki tane teva bulunmasına dair iki farklı rivayet vardır. üst katta bulunan azara 60-70 kişiliktir ve girişi dış avludandır. 100-150 kişilik bir kapasiteye sahip olan sinagogun sekiz sütun üzerinde duran³⁷⁴ Bağdadi bir kubbesi vardır. Sinagogun 18. ve 19. yuzyıllar arasında kapsamlı bir tadilattan geçtiği anlaşılmaktadır. 1855 buyuk Bursa depreminden sonra tüm camileri onaran Fransız Mimar Parville tarafından onarılmış olabileceği tahmin edilmektedir.³⁷⁵ Yapıda bulunan İbranice iki kitabede 1872 yılında yapılan onarımdan bahsedilmektedir.³⁷⁶

Bazı kaynaklara göre Geruş Sinagogu'nda kullanılan Tora Tomarları 500 yıl önce İşpanya'dan göçmek zorunda kalan Sefaradların getirdiği Tora Tomarlarıdır. Sinagogda hala İbranice, İspanyolca ve Ladino dillerinde yazılan antik metinler vardır. Bunlar okul ve kütüphane olarak kullanılan kucuk bir bölümde muhafaza edilmektedir.³⁷⁷ Bu bölüm buyuk ihtimalle sinagogun avlusunda bulunan Midraş bolumudur.

Gunumuzde hala aktif olan bu iki sinagog mimari açıdan detaylı bir şekilde incelendiğinde Bursa Mayor Sinagogu üzeri basık kubbe ile ortulu iken Geruş Sinagogu'nda yalancı kubbe görülür. Geruş ve Mayor Sinagogları sekiz destekli baldekenli, geleneksel düzene göre inşa edilmiş sinagoglardır. Geleneksel düzende teva ortada ya da ortadan biraz daha geriye şekilde konumlandırılır. Bu tarz düzenlemeler hem Sefardik hem de Aşkenaz sinagoglarında kullanılır. Geruş Sinagogu'nda kadınlar mahfili yanda iken Mayor Sinagogu'nda J biçimlidir. Türkiye sinagoglarının çoğunda ehal duvarı veya ehalin üzerinde vitraylı pencereler görülür. Genellikle

³⁷¹ Türk Yahudileri, 'Bursa Geruş Sinagogu', (Erişim 22 Mayıs 2024).

³⁷² Güleryüz, *Trakya ve Anadolu Sinagogları*, 117.

³⁷³ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 43-44.

³⁷⁴ Mitrani-Alok, *Anatolian Synagogues*, 78.

³⁷⁵ Güleryüz, *Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşim Yerleri II*, 276-277.

³⁷⁶ Türkoğlu, *Antik ağdan Gunumze Türkiye'de Sinagog Mimarisi*, 32-35.

³⁷⁷ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 44-45.

vitraylarda geometrik desenler ve Davut Yıldızı kullanılmıştır. Bursa Geruş Sinagogu 1970’li yıllarda giriş kapısının üstüne yapılan vitrayda şofar üfleyen melek figürleri ile dikkat çeker. Bursa Geruş ve Mayor sinagoglarının mülkü Bursa Musevi Cemaati Vakfı’na aittir.³⁷⁸

3.2. Hahambaşılık

Mark Alan Epstein Osmanlı Yahudi toplumundaki liderlik anlayışını geleneksel liderlik ve tesadüfi liderlik şeklinde ikiye ayırır. Geleneksel liderlik de hahamlar tarafından yürütülen liderlik olup kendi içinde ikiye ayrılır. Bunlar tüm cemaatlerin üstünde tutulan İstanbul’daki başhahamlık ve yerel haham liderliğidir. Tesadüfi liderlik ise siyasi ve ekonomik işler için başarılı olan laik kişilerin liderliğidir. Haham dini ve ruhani işlerden sorumlu iken laik liderler tüm mali ve idari işlerden sorumludur. Hahamlar cemaatin baş yöneticisi olmamakla birlikte seçilmiş yetkililer tarafından yönetilen sisteme tabi olmak ya da hesap vermek zorunda değillerdir.³⁷⁹

Hahamların en önemli görevlerinden biri de Yahudi Hukukuna yani halahaya göre adaletin sağlanmasından sorumlu olan yargıç konumunda olmasıdır. Hahamların birden çok görevi bulunur. Gençlerin dini eğitiminden sorumlu olan bir öğretmen, Şabat ve bayramlarda vaaz veren, dini hizmetleri yürütüp bar mitzva-bat mitzva törenlerinde ve düğünlerde yardımcı olan, cenaze ve sünnet törenlerinde yer alan, zor konularda karar verici konumda olan bir posek, cemaatin ruhani olarak rehberliğini yapan kişidir.³⁸⁰

Osmanlı Devleti’nde tüm Yahudileri kapsayan bir hahambaşılıktan ziyade Yahudilerin yaşadığı bazı bölgelerin kendilerine ait hahambaşılıkları olmuştur. Bunlar İstanbul, Edirne, Bursa, İzmir, Selanik, Halep gibi bölgelerdir.³⁸¹ Yahudilerin yaşadıkları yerlerde bir haham ve yedi seçkinden oluşan bir idare heyeti bulunurdu ve bu heyet bir nevi danışma meclis görevi görürdü.³⁸² Bursa’da da hahambaşının başkanlığında bir haham ve 7 üyeden oluşan bir idare heyeti vardı. Aynı zamanda hahambaşının öncülüğünde bir Bet-Din mevcuttu.³⁸³ Hahambaşıları vergi toplama, suç işleyenlerin cezalandırılması, evlenme, boşanma ve miras gibi aile hukuku konularına da bakardı.³⁸⁴

³⁷⁸ Türkoğlu, *Antik Çağdan Günümüze Türkiye’de Sinagog Mimarisi*, 109-110, 113, 121, 133, 135.

³⁷⁹ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 55-56.

³⁸⁰ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 56.

³⁸¹ Güler, *Bizans’tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, 128.

³⁸² Akkuş, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, 8.

³⁸³ Barokas, *Türkiye’de Yahudi Toplamları*, 57.

³⁸⁴ Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre 18.Yüzyılda Bursa’da Gayrimüslimler*, 135

Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethettikten sonra *Millet Sistemi'ni* oluşturmuştur. Bu sistem ile ülkedeki gayrimüslimler Yahudi Milleti, Rum Milleti ve Ermeni Milleti olarak üçe ayrılmıştır. Millet sistemiyle beraber her millet, merkezi İstanbul'da bulunan Hahamhane veya Patrikhaneye temsil edilmiştir. Millet başları mensuplarından devlete karşı sorumlu olma ve halk ile devlet arasındaki ilişkiyi sağlamaktan sorumluydu. Yahudilerin hahambaşılığına Moşe Kapsali getirilmiştir. Kendi cemaatleri içindeki seçimden sonra padişah tarafından atanan hahambaşları ve patriklere haklarını ve sorumluluklarını içeren bir berat verilirdi. Bu beraatlerin içeriği Osmanlı'nın son dönemine kadar hemen hemen aynı kalmıştır.³⁸⁵ Osmanlı Devleti'nin diğer şehirlerin hahambaşı seçiminde İstanbul Hahambaşına veto yetkisi verilse de bunun uygulanmadığı zamanlar vardır. Bursa, Edirne, İzmir ve Selanik gibi şehirlerde padişah fermanıyla hahambaşının atandığı görülmektedir.³⁸⁶

Gayrimüslim din adamları atandıktan sonra peşkeş denilen bir vergi öderlerdi. Din adamlarının makamına ve bölgesine göre bu verginin miktarı değişebilirdi. Bu vergilerin bazen arttırıldığı bazen de hiç alınmadığı zamanlar da olurdu. Bursa bölgesinin hahamlık peşkeşi 10.000 akçedir. Patriklik akçeleri ise daha fazladır. 1835 yılında Katolik patriğinden 50.000 akçe alınmıştır. Din adamları halkın vermekle yükümlü olduğu şer'i ve örfi vergileri vermekten muaf iken bu muafiyetten vazgeçilip ticaret yapan ve para kazanan din adamlarından vergi alınmaya başlanmıştır. Din adamları vergi gelirlerini topladıkları gibi cemaatten sadaka adı altında yardımlar da toplarlardı. Bu sadakalar da din adamlarının geçim kaynaklarından biriydi.³⁸⁷

Bursa'nın kayıtlı en eski hahamı İsaac Ben Levi'dir. 15. yüzyılın sonlarında yaşamış Osmanlı Devleti'ndeki en üst düzeyde olan hahamlardan olup Rabbi çevrelerinden saygı gören bir isim olmuştur.³⁸⁸ Avram Galante, Bursa'nın fethinden 19. yüzyıla kadar görev yapan başhahamların listesini oluşturmuştur. Bu süreçte 22 başhaham görev yapmıştır. 16. yüzyılda İsak ben Levi, Mose Alfranghi, Moşe ben Habib, Abraham ben Yaeş, Joseph Avayaub, Yomtov ben Alroyo, Gabriel Bar Elia isimleri yer almaktadır. 1610 yılında Abraham Algazi döneminde Bursa cemaati, başhaham ve cemaatlerin başkanları olan hahamların da içinde yer aldığı 7 kişilik bir kurul ile yönetilmiştir. 1720lerde de aynı düzen devam ederek 7 kişi tarafından yönetilmiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde ise cemaat 9 kişilik bir kurul ile yönetilmiştir.³⁸⁹ 1829

³⁸⁵ Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre 18.Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, 132-133.

³⁸⁶ Alkan, *500 Yıllık Serüven Belgelerle Türkiye Yahudileri 1*, 131.

³⁸⁷ Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, 143-145

³⁸⁸ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 57.

³⁸⁹ Günay, *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, 51.

yılında Bursa'nın hahamlarından olan Elie Joseph Chilton, Haham Touvi Isaac ve Haham Moses Afnayim ile Bet-din'de birlikte hizmet etmiştir. Galante 1836 yılında Elie Joseph Chilton'nun Bursa'da resmi olarak tanınan ilk başhaham olduğunu söylemiştir. 1833 yılına ait ek nüfus kaydına göre bu mahallede oğlu Samuel ve torunu Refail ile birlikte yaşayan Yasef İlya adında bir haham vardır. 1839 yılında Bursa'daki millet liderlerine 250 kuruş maaş tahsil edilmiştir. Bursa baş hahamı da buna dahildir. 1839-1843 yılına ait kayıtlara göre Kuruçeşme mahallesinde üç farklı cemaatin üç hahamı vardı. Bu hahamlar Yasef'in oğlu Haham Isak (55), Nesim'in oğlu Haham Musa (65), Avram'ın oğlu Haham Manozil (45)'dir. 1851 yılında Selanikli Haham David Karasu Bursa'daki sinagoglardan birinde görevlendirilmiştir. 1859 yılında Raphael Jacob Levi adında bir haham görev yapmıştır. Levi 1879 yılında olağanüstü hizmetlerinden ötürü dördüncü sınıf Mecidiye Nişanı ile ödüllendirilmiştir. Levi Türkiye'nin geçici başhahamı görevini otuz senenin üzerinde yapan Moses Levi'nin de babasıdır. 1888 yılında görevli olan haham ise Salamon Ouziel (Uziyel)'dir. Bursa'nın ilk başhahamı salnamelere göre 1848 yılında atanan İliya'dır. 1859-1888 yıllarında bu görevi Yakov Levi üstlenmiştir. 1888-1895 yılları arasında da Salamon Uziyel tarafından bu görev yerine getirilmiştir. Uziyel'in emekli olmasının ardından Davit Papo Efendi 1895'te Bursa'nın başhahamı olmuştur.³⁹⁰

1949 yılına gelindiğinde Rebi Yosef Palaçi hahamlık yapmaktadır. 1951 yılında Bursa'da Yahudi nüfusunun azalmasından ötürü haham sıkıntısı yaşanınca Çorlulu genç bir haham olan İzak Beyo Bursa'ya getirilmiştir. 1997 yılında, Bursa'nın hahamı olan Haham Uriel Areza vefat etmiştir. Haham Areza'nın vefatından sonra 1997-1999 yıllarında düzenli bir hahamları olmamıştır.³⁹¹ Araştırmalarımız sonucunda Uriel Areza'dan sonra devamlı Bursa'da yaşayan bir hahamları olmamakla birlikte her cumartesi Şabat için İstanbul'dan gelen bir hahamın mutlaka olduğu ve ibadetlerine devam ettikleri anlaşılmaktadır. Cemaat ile görüşmelerimizden günümüzde Bursa'da yaşayan bir din adamlarının olduğunu öğrenmekteyiz. Cemaat hahamın Bursa'yı severek buraya yerleşmesi sonucunda tekrardan, 2023 yılı itibari ile Bursa'da yaşayan bir din adamına kavuşmuştur.

Bursalı hahambaşılarının çocuklarının İstanbul Hahambaşılığıyla görevlendirildiği ve ödül alan Bursalı hahambaşılarının olduğu da kayıtlara geçmiştir. 1604-1639 yılları arasında İstanbul Hahambaşılığı görevini yapan Yasef Mitrani'nin vefatından sonra yerine Bursa Hahambaşısı

³⁹⁰ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 56-58, 71.

³⁹¹ Gülşen, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Musevilerin Yurtiçi ve Yurtdışına Toplu Göçleri*, 194, 198.

Abraham ben Yaeş'in oğlu Yomtov ben Yaeş İstanbul Hahambaşılığına getirilmiştir. Sonrasında da oğlu Yomtov ben Hananya Benyakar'ın bu makama getirildiği anlaşılmaktadır.³⁹² 1862-1974 arasında devlete hizmetlerinden ötürü Mecidiye Nişanı ile ödüllendirilen 25 Yahudi'nin çoğu hahamdır. Ödüllendirilen hahamlardan biri de Bursa Hahambaşısı Yakup Halevi'dir.³⁹³

3.3. Yahudi Bayramları ve Dini Törenler

Bursa Yahudi Cemaati'nin dini bayramları diğer Yahudi Cemaatleri ile denklik göstermektedir. Yahudi bayramlarını kutlama şekli İstanbul cemaati ile hiçbir farklılık göstermemektedir. Küçük bir cemaat olmalarından ötürü tüm bayramları hep birlikte kutlamaktadırlar.³⁹⁴ Günümüzde de bayram günlerini Geruş Sinagogu'nda toplanarak bir arada geçirmeye çalışmaktadırlar. Haftalar Bayramı Osmanlı'da Gül Bayramı şeklinde anılan bir bayram olup bu isimlendirme günümüzde de devam etmektedir ve sinagog o bayramda güllerle süslenmektedir. Hamursuz Bayramı'nda ise İsrail'den gönderilen ve Türkiye'de *kirde* şeklinde adlandırılan matsalar ile bayramlarını geçirmektedirler. Roş Aşana duası, Kipur için sinagogda toplanma³⁹⁵ gibi ritüeller birlikte yapılmaktadır. Bar-Bat mitzva törenleri de sinagogda gerçekleştirilmektedir. Cemaat üyelerinden bir Yahudi'nin eşinin Müslüman olmasına rağmen kızının bat mitzvası da Geruş Sinagog'unda gerçekleştirilmiştir.³⁹⁶ Bar mitzva ve bat mitzva törenlerine Müslümanları da davetiye göndererek davet ettikleri, sinagogun dışında otelde de bu dini törenin yapılabildiği ve kız çocuklarının gelirken kabarık etek giymesi gibi giyim konusunda da belli bir görüntünün oluşturmak istenebildiği görülmüştür.³⁹⁷ Bursa Yahudi Cemaati'ne başkanlık yapmış olan Venturero, Şabat'ın cuma akşamları yedide başladığını, cumartesi akşamına kadar devam ettiğini bu süreç boyunca ticaretle uğraşmadığı gibi teknolojiyle de ilgilerini kestiklerini ifade etmiştir. Annesinin bu günlerde telefon kullanmadığını, asansör ve otobüse binilmediğini aktarmıştır.³⁹⁸

Günümüzde Sukot³⁹⁹ ve Pesah Bayramlarında tüm cemaat bir araya gelir ve bayramın gerekleri yerine getirildikten sonra geleneksel bir Türk kahvaltısı yapılır. Bu kahvaltıda

³⁹² Güleriyüz, *Bizans'tan 20. Yüzyıla Türk Yahudileri*, 113.

³⁹³ Yetkin, *Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler*, 112.

³⁹⁴ Şalom, 'Bursa'da Yahudi Yaşamı'.

³⁹⁵ Şalom, 'Leon Elnekave'nin Mirası'.

³⁹⁶ New York Jewish Travel Guide, 'Discovering the Jewish Heritage of Bursa, Turkey'.

³⁹⁷ Altüst, 'Bursa Yahudi Mahallesi: Arap Şükrü ve Sokağı'.

³⁹⁸ Bursa'da Kültür, 'Bursa ve Yahudiler', (Erişim 31 Mayıs 2024).

³⁹⁹ Çardaklar Bayramı diye de isimlendirilen, Yahudilerin üç büyük hac bayramından birisi olan bu bayram Mısır'dan çıkış sırasında çölde geçirilen günler anısına kutlanır. Bu konu hakkında bk. Gürkan, *Yahudilik*, 297.

börekler, boyos (küçük ıspanaklı börekler), peynir, kahve ve arak (anason aromalı içki) olur.⁴⁰⁰ Sukot Bayramı'nda sinagogun bahçesinde yer alan çardakta bir araya toplanarak hanımların hazırladıkları yiyecekler eşliğinde bayramı geçirirler. İki gün boyunca yemekler cemaatle birlikte bahçede bulunan çardakta/sukada yenmektedir. Hanuka⁴⁰¹ Bayramı'nda ise tüm hafta boyunca özel şamdanlarında yakacakları mumlar İstanbul'dan getirtilip ücretsiz bir şekilde cemaatteki üyelere birer paket şeklinde dağıtılır. Bu mumların ücreti cemaate ait vakfın gelirlerinden sağlanır.⁴⁰²

Seyyahların anlatılarında da Yahudi bayramlarına ve özel günlerine ait bilgilere ulaşabilmekteyiz. 1701 yılında Bursa'da bulunan Edmund D. Chishull, Şabatın başladığı cuma akşamı yemeğe başlamadan önce Yahudilerin uzun bir dua yaptığını, orada kaldığını, sabahında ise çok memnun kaldığı için ev sahibine bir miktar para verdiğini fakat Şabat yüzünden ev sahibinin dokunmak istemediğini anlatmıştır. Burada dini hassasiyetinden ötürü Şabat'ta bir şeye dokunmak istemeyen bir ev sahibi vardır. Richard Davey 1906 yılında kaldığı otele dönerken bir Yahudi bayramının arifesine denk gelmiş ve Yahudilere ait evlerin çoğunun parlak bir şekilde aydınlatıldığını, pencerelerin açık olmasından ötürü görebildiği neredeyse tamamının eski kıyafetlerle ailece akşam yemeklerini yediklerini, her masanın ortasında pirinçten bir lambanın bulunduğunu, sinagogun ise çok sayıda şamdan ile aydınlatıldığı ve hüzünlü bir şekilde dua okuyan kalabalık bir cemaatin olduğunu aktarmıştır.⁴⁰³

Yahudilerin kutladığı tek bayramın dini bayramlar olduğunu söyleyemeyiz. Meskunu ve vatandaşı oldukları ülkenin Milli Bayramlarını da coşkuyla kutladıkları anlaşılmaktadır. 2001 yılında Cumhuriyet Bayramı'nın Yahudiler tarafından coşkuyla kutlandığını ve üç günlük tatil fırsatını değerlendirerek eskiden Bursa'da yaşayan Yahudilerin de Bursa'ya gelmesiyle normalde 70 kişilik bir nüfusa sahip Bursa Yahudi Cemaati'nin 90 kişiden fazla kişiye ulaşan bir sayı ile Geruş Sinagogu'nda toplanıp bayramı kutladıkları Şalom Gazetesi'nde yazılmıştır.⁴⁰⁴

⁴⁰⁰ New York Jewish Travel Guide, 'Discovering the Jewish Heritage of Bursa, Turkey'.

⁴⁰¹ Işıklar Bayramı diye de isimlendirilen, Yahudiliğin yok olmaktan kurtarılışının kutlandığı bir bayramdır. Bu konu hakkında bk. Gürkan, Yahudilik, 299-300.

⁴⁰² Moşe Bey, Kişisel Görüşme, 25 Mayıs 2024.

⁴⁰³ Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, 1706, 1851.

⁴⁰⁴ Gülşen, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Musevilerin Yurtiçi ve Yurtdışına Toplu Göçleri*, 198.

3.4. İhtida Hareketleri

Hüda kelimesinden türemiş olan, sözlükte doğru yolu bulmak, yol göstermek manalarına gelen ihtida kelimesi gerçeğe ulaşmak, doğru yolu bulmak demektir. Terim anlamı ise başka bir dine mensup ya da inançsız iken İslam dinine mensup olmaktır.⁴⁰⁵ Gayrimüslimler için Müslümanlar ile bir arada yaşamının getirdiği etkilerden biri de ihtida hareketleri olmuştur. İhtida hareketleri sicillere kaydedilmiştir. İhtida kayıtları sicillerde doğrudan ve dolaylı olmak üzere iki şekilde görülmektedir. İhtida İ'lamı şeklinde sicillere kaydedilen ihtidalar mahkemeye giderek mühtedinin Müslüman olmak istediğini söylemesi, hangi dine ve millete mensup olduğu, yeni adının ne olacağı gibi bilgileri verdiği doğrudan ihtidalar. Dolaylı olarak bilinen ihtidalar ise miras, alım-satım, kefalet vb. kayıtlarda kişilerin adının yanında mühtedi ibaresi bulunmasıyla anlaşılan ihtidalar. Mühtediler isimlerini Müslüman isimleriyle değiştirir, baba ismi yerine ise Allah'ın kulu anlamında Abdullah ismini kullanırlardı.⁴⁰⁶

Gayrimüslimlerin Müslüman olması devlet tarafından teşvik edilse de asla bir zorlamaya maruz kalmamışlardır. İhtida edenler için Müslüman gibi giyinmelerine yardım amaçlı Divan-ı Hümayun'da nev-müslim akçesi adında bir para sandığı tahsis edilmiştir. Yeni Müslüman olan birisine en azından bir elbise veya elbise parası verilmiştir. Mühtedilere destek sadece devlet eliyle gerçekleşmemiştir. Bursa'daki eserleriyle ilgili vakfiyesinde mühtediler için fon ayıran Hacı İvaz Paşa mühtediler için harcanmak üzere günlük vakıf gelirlerinden iki dirhem ayrılmasını istemiştir. 17. yüzyıla kadar iki dirhem şeklinde harcanmış 17. yüzyıldan sonra bu miktar daha da arttırılmıştır. Vakıflar dışında Müslüman halk da ihtiyaç sahibi mühtediler için yardımlarda bulunmuştur.⁴⁰⁷ Yeni bir dine geçişte eski cemaati tarafından dışlanma, yalnız kalma, malından mülkünden olma gibi durumların yaşanabileceği düşünüldüğünde bu uygulamaların ve yardımların ne kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır.

İhtidalar desteklense de kimse bunun için zorlanmamıştır. Kayıtlarda geçen ihtida hareketlerine örnek vermek gerekirse 1584 yılında Yahudi iken Müslüman olan ve adı Abdullah oğlu Mehmed olan bir mühtedinin kaydı vardır.⁴⁰⁸ Bursa Şeriyye Sicilleri'nde 1763 yılına ait bir kayıta Avram Cemaatinden yani Yahudi Cemaatinden birinin ihtidası görülmektedir. Bu

⁴⁰⁵ Ali Köse, "İhtida", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 23 Mayıs 2024).

⁴⁰⁶ Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, 146-147.

⁴⁰⁷ Karataş, *Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*, 152-154.

⁴⁰⁸ Bursa Kütüğü, 4.Cilt, 229-230.

kişi Müslüman olmuş ve Mehmet adını almıştır.⁴⁰⁹ Farklı yüzyıllarda gerçekleşen ihtida olayları olmasına rağmen iki mühtedinin de Mehmet adını aldığı görülmektedir.

İncelenen kayıtlarda dinleri belirtilen ihtidalarından 60 tanesi Yahudilere aittir. Bunlardan 48'i erkek 12'si kadındır. İhtida eden gayrimüslim gruplar arasındaki yüzdeleri ise 14'tür. Rumların %46, Ermenilerin ise %33'tür.⁴¹⁰ Yahudilerin diğer gayrimüslim gruplara kıyasla daha az bir yüzdeye sahip olmaları kendi dinlerine bağlılıklarından ya da şehirdeki diğer gayrimüslimlere göre genel olarak daha az bir nüfusa sahip olmalarından kaynaklı olabilir.

3.5. Hayır Kurumları

Bursa Yahudileri kendi geleneklerini, kültürlerini, dini ritüellerini, dillerini korumaya çalışmışlardır. Aynı zamanda sosyal hayatın getirilerine de cevap vermeye çalışmışlar ve dernekler oluşturmuşlardır. Avram Galante Bursa Yahudilerine ait dokuz tane hayır kurumunun varlığından bahsetmiştir. Bunlar:

1. Bikur Cholim: İbranice'de hastaları ziyaret etmek anlamına gelen bikur cholim, Hz. İbrahim sünnet olduktan sonra Tanrı'nın onu ziyaret etmesinden ötürü tüm Yahudiler tarafından yerine getirilmesi gereken bir mitzvah olarak görülmüştür. Talmud da bu durumu Tanrı hastaları ziyaret ediyorsa sizde hastaları ziyaret etmelisiniz şeklinde yorumlamıştır. Kurumun amacı hastaları ziyaret etmek ve onlara yardım etmektir. Hastalar için dua ve mezmurlar okuma geleneği vardır. Tedavi ücretsiz bir şekilde sağlanır ve refakat edilir. Kurumun yönetilmesi gabayim⁴¹¹ tarafından gerçekleştirilir. Kurumun üyeleri kadın, erkek veya zengin, fakir ayırt etmeksizin toplumun tüm kesiminden olabilir.

2. Rehicha: Tahara olarak adlandırılan ölen kişinin ritüel temizliğiyle ilgilenen bu hayır kurumunun üyeleri her iki cinsiyetten de olabilir.

3. Levaya: Levaya cenaze anlamına gelir. Yahudilerde cemaat cenazenin mezarlığa taşınma mitzvasını yerine getirmekle yükümlüdür. Çünkü Yahudilerde haham ya da mezarlık görevlisi cenazeyi defnetmez. Bu konuda cemaate ihtiyaç duyulur. Bu amaçla kurulmuş olan

⁴⁰⁹ Hatice Altın, *B 180 Numaralı (1763 Tarihli) Bursa Mahkemesi Defteri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 129.

⁴¹⁰ Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994), 45.

⁴¹¹ Sinagogların etkinliklerinin devam edebilmesi için uğraşan, dua edenler arasında Tora okumaya çağrılacak olanları davet eden, yoksullar için toplanacak paraları organize eden yönetici, cemaatçi kişiye verilen unvan.

bu kurumda ihtiyacı olan ailelere ücretsiz tabut ve kefen sağlanır, tabutun mezarlığa taşınmasına yardımcı olunur.

4. Hevra Kadişa: Kutsal Topluluk/Cemaat anlamına gelen Hevra Kadişa cenazeleri Yahudi geleneğine uygun olarak defnedilmeye hazırlayıp onları saygısızlıktan korumayı amaçlar. Mezarlığın bakımı gibi işlerle de ilgilenirler. Aynı zamanda yas haftası boyunca aileye dua ve yemek konusunda yardımcı olur. Kahalın gabayı cenaze durumunda mezar kazmaya eşlik eden yehidimi⁴¹² bilgilendirir. 19. yüzyılda her sinagogun kendine ait bir Hevra Kadişa'sı vardır ve gabay tarafından yönetilirdi. Bursa'daki Yahudilerin tamamı neredeyse bu kuruma üyeydi. Bu kurumun gelirleri bağışlardan oluşmaktaydı.

5. Aniyim Zenoyim: Dilenciliği önlemek amacıyla kurulan bir kurumdur. Bunun yanı sıra yoksul hastalarla ilgilenme, ücretsiz doktor, ilaç ve yiyecek sağlama gibi işlerden de sorumluydu.

6. Ahchanat Orahim: Achanat Orahim misafirperverlik, misafir ağırlama anlamına gelir. Bursa'dan geçen yabancı Yahudilere ev sahipliği yaparak onların diğer bir Yahudi topluluğuna ulaşana kadar ihtiyacı olan yiyecek, kalacak yer ve seyahat masraflarını karşılar. Yahudilikte misafirperverliğin önemi Hz. İbrahim'in misafirperverliği (Yaratılış 18:1- 8) ile ilişkilendirilir. Bu yüzden misafirperverlik önemlidir.

7. Hemdat Yamim: Günlerin güzelliği anlamına gelir. Minyanda yer alan yaşlı ve muhtaç kimselerle ilgilenmekle görevlidirler. Bu kurumun gönüllüleri her gün farklı bir evde Mezmurlar ve diğer dini pasajları okurlar. Bu kurumla 'Yasa Kitabı'nda yazılanları dilinden düşürme. Tümünü özenle yerine getirmek için gece gündüz onu düşün. O zaman başarılı olacak ve amacına ulaşacaksın.' (Yeşu 1:8)⁴¹³ pasuğunda geçen Tevrat'ın sürekli olarak tekrarlanması, gece gündüz düşünülmesi emri yerine getirilir.

8. Kadish Cemaati: Kadish İbranice'de kutsal anlamına gelir. Cemaat toplanır ve saat ikiden şafak sökene kadar Mezmurlardan okur ve onun ardından sabah duasında okunan dini

⁴¹² Bir sinagogda belirli dini görevleri yerine getiren veya belirli toplumsal roller üstlenen kişi)

⁴¹³ Kutsal Kitap, 'Yeşu 1:8', (Erişim 30 Mayıs 2024).

metinleri okurlar. Cemaat genel olarak Sukot'un son gününde başlar ve Purim'in⁴¹⁴ ilk gününde ibadeti bitirir. Bu kurumun geliri Simhat Tora⁴¹⁵ günlerinde yapılan bağışlardan sağlanır.

9. Kadınlar Komitesi: Evlenme çağına gelen yetim kızlara yardım amacıyla kurulan bir kuruluştur. Evlilik için gerekli olan çeyiz, giysi, yatak örtüleri gibi eşyaları ihtiyaç sahibi kızlar için karşılarlar. Bu kurumun bütçesi ise kadınların yaptığı bağışlardan oluşur.⁴¹⁶ Çeyiz/Drahoma geleneği Talmud döneminden beri önemsenen bir gelenektir. Rabbiler babanın kızını evlendirmek istediğinde kızına bir miktar mal vermesi gerektiğini emretmişlerdir. Kızın yetim olması durumunda çeyiz için asgari miktar toplum tarafından hayır kurumları aracılığıyla karşılanırdı. Dini bir yükümlülük olarak görülen bu uygulamanın gereği olan çeyiz, Bursa Yahudileri tarafından da ihtiyaç sahibi, yetim kızlar için bu kurumla karşılanmıştır.⁴¹⁷ Şehrin önde gelenlerinden olan Conorté Saban bir hamam ve fırın bağışlayarak bu cemiyetin önemli destekçilerinden olmuştur.⁴¹⁸

3.6. Koşer

İbranice'de meşru ya da uygun anlamına gelen, koşer/kaşer kelimesi Yahudiler için yenilebilir kabul edilen gıdaları ifade eder. Bir hayvanın kesilmesi ve o etin yenilebilmesi de Yahudiler için belirli şartlar sağlandığında mümkündür.⁴¹⁹ Hayvan kesimi konusunda dinin emrettiği kurallar vardır. Bu kurallar Bursa Yahudi Cemaati tarafından da uygulanıyordu. 1845 yılına ait Temettu kayıtlarına göre cemaatte çalışan iki şöhet⁴²⁰ vardır. Bu şöhetlerden biri tek başına yaşayan Musa'nın oğlu Salamon, diğeri ise hizmetçi olarak çalışan kardeşi Haim'le birlikte yaşayan Basak'ın oğlu Isak'tır. İkisi de 360 kuruş kazanmaktadır.⁴²¹

Yahudi cemaatlerinin dini bayramlar ve normal günlerde tüketmek için koşer şarap üreticisine de ihtiyaçları vardır. 1845 yılına ait kayıtlara göre Kuruçeşme Mahallesi'nde 3 Yahudi meyhaneci vardır. Bunlar çırak olan Haim, hizmetkar olan Nesim ve İsak'tır. Gelirleri ise sırasıyla 400, 500 ve 360 kuruş şeklindedir.⁴²²

⁴¹⁴ Kural Bayramı olarak da isimlendirilen, kurtuluş vurgusu olan bir bayramdır. Bu konu hakkında bk. Gürkan, Yahudilik, 300.

⁴¹⁵ Tevrat'ın hatmedilmesinin kutlanmasıdır. Bu konu hakkında bk. Gürkan, Yahudilik, 297.

⁴¹⁶ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 51-55.

⁴¹⁷ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 84-85.

⁴¹⁸ Akkuş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, 174-175.

⁴¹⁹ Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik* (Ankara: İSAM Yayınları, 2020), 257.

⁴²⁰ Yahudi dini kurallarına uygun şekilde hayvan kesimi ve temizlemesi için özel eğitim almış lisanslı kasaplar.

⁴²¹ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 60.

⁴²² Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 107-108.

Yahudilerin koşer kurallarına uygun yiyecek tüketmeleri dini bir emirdir. Levililer 11:1-47 ve Yasa'nın Tekrarı 14:3-20 pasuklarında ayrıntılı bir şekilde neleri yiyebilecekleri ve yiyemeyeceklerine değinilmiştir. Et tüketimi de koşer kuralları içinde önemli bir yeri kapsamaktadır. 1831 yılına ait kayıtlarda Bursa'da balıkçılık ile uğraşanlar sadece Yahudilerdir. 8 Yahudi bu mesleği yaparken Hıristiyanların ya da Müslümanların bu meslekte kaydı görülmemiştir. Deniz ürünlerinde de koşer kuralları vardır. Bu yüzden Bursalı Yahudilerin bu mesleği öncelediği söylenebilir. 1845 yılına ait kayıtlarda balıkçıların sayısı beşe düşmüştür. Ortalama gelir 378 kuruş iken beş balıkçıdan sadece biri ortalama gelirin üstünde kazanmıştır. Bu da 450 kuruş kazanan Naim'dir.⁴²³

1831 yılında Yahudilere ait 2 fırıncı kaydı varken 1845 yılına gelindiğinde bu bir kişiye düşmüştür. Fırıncıların çoğunluğunu Müslümanlar (35 kişi) oluştururken koşer ürünlerin üretimi için Yahudilerin kendilerine ait fırınları vardır.⁴²⁴ 1831 yılında 17 Yahudi, 1845 yılında 18 Yahudi kasap kayıtlıdır. Koşer kurallarının en önemli konularından biri et kesimi olduğu için Yahudilerin bu meslekte yoğunlaştığı söylenebilir. Yahudi Mahallesi'ndeki diğer mesleklerin kişi başına düşen geliri hesaplandığında pek çoğundan daha yüksek bir gelire sahip olduğu görülen kasaplığın yıllık geliri 10.500 kuruştur. 18 kasabın yanında 2 tane de Yahudi hayvan boğazlayıcısı vardı.⁴²⁵

Günümüzde Bursa'da koşer et kesimi bulunmamakla birlikte İstanbul'dan kesilip getirilen etler sinagogda bulunan bir odada muhafaza edilerek bu eti almak isteyen Yahudilere satışı yapılmaktadır. Hamursuz bayramları için de İsrail'den gönderilen matsalar ile bayramlarını geçirmektedirler.⁴²⁶

3.7. Evlilik

Yahudi toplumunda, kendini mabet görevine adayan Naziriler ve Esseniler gibi bazı münzevi gruplar dışında, bekar kalmak hoş karşılanmamıştır. Yahudi öğretisine göre çocuk sahibi olmak dini bir emirdir. Bu yüzden sebepsiz olarak evlenmemeyi ya da geciktirmeyi günah saymışlardır. Erken evlilik her zaman teşvik edilmiş, Rabbani literatürde eşi olmayan bir erkeğin yarım kalacağı ifade edilmiştir. Evlilik kurumu kutsallaştırılmıştır. Şabat, bayram ve matem günlerinde evliliğin gerçekleştirilmesi yasaklanmıştır. Bunun dışında herhangi bir

⁴²³ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 108-109.

⁴²⁴ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 109.

⁴²⁵ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 109-110.

⁴²⁶ Bursa Yahudi Cemaatine mensup kişilerle görüşmeler.

günde Sefarad uygulamayla sinagogda, Aşkenaz uygulamayla kutlama salonu ya da açık havada gerçekleştirilebilmektedir. Evlilik törenleri de dini bir tören edasında geçmektedir. Kendi içinde ritüelleri ve duaları vardır.⁴²⁷

Bursalı Yahudilerin düğün törenleri sinagogda gerçekleştirilmiştir. Sinagogda bulunan kutsal dolapta saklanan Tevrat Rulosu çıkartılıp dua edilir. Düğüne katılım sağlayanlar kayık biçiminde olan kürsünün etrafında yedi tur atıp Tevrat'ı kucaklarlar. Düğün törenleri için 7 kollu şamdan da çıkartılmaktadır.⁴²⁸

3.8. Cenaze Törenleri ve Mezarlık

Cenazeler tüm cemaatin katılımıyla Mayor Sinagogu'nda gerçekleştirilmektedir. Cemaat üyeleri vefat eden kişiye karşı son görevlerini yerine getirir ve yas haftasını birlikte geçirirler.⁴²⁹ Kuruçeşme Mahallesi'nin muhtarı cenaze olduğu zaman Yahudilerin en kalabalık zamanları olduğunu çünkü şehir dışında yaşayan akrabalarının da bu törene katıldıklarını ifade etmiştir.⁴³⁰

Bursa Yahudi Mezarlığı 19. yüzyılın sonlarına kadar başka bir yerdedir. Abraham Galante eserini yazdığı dönemden yaklaşık elli yıl önce yeni mezarlığın satın alındığını ifade etmiştir. Galante eserini 1937-1939 yılları arasında yazmıştır. Yani yeni mezarlığa 1890lı yıllarda geçilmiştir. 17. yüzyılın sonlarından kalma anıtlar, kitabeler ve mezarlar bu yeni mezarlığa taşınmıştır.⁴³¹ Şehrin dışında kalan bu eski mezarlık ilgisizlik ve bakımsızlıktan yok olmuş, mezar taşları kaybolmuştur. Galante bu alanda gezerken sadece iki mezar taşına rastladığını ifade etmiştir. Bursa Merinos kavşağında bulunan ve şu an kullanılan mezarlık ise 19. yüzyılın sonunda satın alınmıştır. Eski mezarlıktan taşınmış olan 1687 (5447) tarihli bir taş, 1687 yılında vefat eden Isaac Askhaneza'nın kızının mezar taşı olup en eski tarihli mezar taşıdır.⁴³² Çeşmenin üzerine sabitlenmiş 1704 (5464) tarihli bir yazıt vardır. Eliya Palaçi ve Yaakov Sinay'ın uğraşları sonucunda 1944 yılında mezarlığın etrafı duvar ile çevrilmiştir. 1978 yılında yapılan yol çalışması sonucunda mezarlığın bir kısmı yola gidince yol kısmında kalan mezarlıklar aileler tarafından uygun bir yere koyulurken ailesi olmayanlar için ise toplu bir yer

⁴²⁷ Gürkan, *Yahudilik*, 251-253.

⁴²⁸ Bursa'da Kültür, 'Bursa ve Yahudiler'.

⁴²⁹ Şalom, 'Cemaat İdarecileri Bursadaydılar', (31 Mayıs 2024).

⁴³⁰ Saygı Şahin, *Türkiye'de Azınlıklara Yönelik Algı: Bursa Yahudileri Örneği*, 48.

⁴³¹ Jewish Turk Stones, 'Bursa', (Erişim 29 Mayıs 2024).

⁴³² Tuna, Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period, 48-49.

açılmış, kemikleri toplanıp buraya gömülmüş ve isimlerinin yazılı olduğu plaketter konulmuştur.⁴³³

Galante Yahudilerin geniş bir mezarlığa sahip olduğunu ama eski Bursa valisinin mezarlığı terkedilmiş olarak görüp taşlarını hapishane yapımında kullanmak istediğini Yahudilerin ise bu duruma karşı çıktığını ve taşların mahkeme kararı ile Yahudi mezarlığına iade edildiğinden bahsetmiştir. Erken dönemlerde Yahudi mezarlıkları şehrin dışında yer alırken Bursa Altıparmak'taki Yahudi mezarlığı şehrin içinde kalmıştır. Yahudi mezarlıkları da Yahudi toplumunun sosyo-ekonomik ve kültürel durumlarını ortaya koymuştur. Ölülerin ayakları Kudüs'e yönlendirilerek gömülmesi bir gelenektir. Bursa'da da bu kural bir istisna dışında uygulanmıştır. Mezar taşlarındaki yazılar genel olarak İbranice ve bölgesel dilde (Osmanlıca) yazılırken Altıparmak Mezarlığı'nda bulunan yazılar İbranice ve Ladino'dur. Mezar taşlarında kimlik bilgileri, bazı dualar ve sonlarında ölüm yılı yazılıdır. Eski mezar taşlarında İbranice takvime göre tarihler yer alırken yeni mezar taşlarında miladi takvime göre tarihlere de yer verilerek her iki tarih de yazmaktadır. Bursa'daki Yahudi mezar taşlarında çiçek figürlü süslemelere sahip mezar taşlarının yanı sıra ölen kişinin mesleğine ithafen makas, bıçak ve kılıç gibi figürler de kullanılmıştır. Stanford Shaw aynı aileye mensup kişilerin genellikle birbirine yakın defnedildiğini söylemiştir. Ama Galante Bursa'da kadınların ayrı bir bölüme defnedildiğini aktarmıştır. Mezarlığın bir kısmının yol için ayrıldığı dönemde mezar taşlarının taşınması sonucunda bu düzen bozulmuş olabilir.⁴³⁴

Yahudilerde her kahalın kendisine ait mezarlığı olsa da Bursa'da bulunan dört Yahudi cemaat için tek bir mezarlık vardır. Cenaze işlemlerinin gerçekleştirilmesinde ölünün ritüel temizliği için *Rehicha*, cenaze için gerekli malzemeleri sağlamak için *Levaya* ve mezarlık işlerini yürütmek için *Hevra Kadişa* gibi hayır kurumları rol almıştır. Mezar taşlarında ölen kişinin bilgileri, statüsü, mesleği, ölen kişiye dualar gibi şeyler yazılırken figürlerle de desteklenmiştir. Bursa'daki Yahudilerin mezar taşlarında yer alan kohen ellerinin nadir görülen bir figür olduğu düşünüldüğünde de bunun Bursa Yahudilerinin mezar taşlarında yer alan ayırt edici bir özellik olduğunu söyleyebiliriz.⁴³⁵

20. yüzyılın ilk yarısına ait Bursalı Yahudilerin mezar taşları incelendiğinde kitabelerin genel olarak İbranice ve Ladino olarak yazıldığı görülmüştür. Bazılarında sadece İbranice

⁴³³ Güleryüz, *Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşim Yerleri II*, 278-279.

⁴³⁴ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 47-48.

⁴³⁵ Tuna, *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*, 49.

kullanılırken bazılarında hem İbranice hem Ladino kullanılmıştır. İncelenen mezar taşlarında bir istisna vardır. 1956 yılında vefat etmiş Efraim Eşkenazi'nin mezar taşında İbranice ve Türkçe harfler vardır. Kitabelerin en başında genel olarak Tanrı'ya övgüler yer alır. Sonrasında ise vefat eden kişiye dair dualar yer almaktadır. Vefat eden kişinin hayatına dair bilgileri de içeren kitabeler vardır. Bunlarda mesleği, kimin çocuğu olduğu, nasıl bir hayat yaşadığı, ölüm nedeni, vefat eden kişinin ahlaki özellikleri gibi bilgiler yer almaktadır. Kitabelerin sonlarına doğru İbrani Takvime göre vefat tarihleri yazılmıştır. En sonda ise genel olarak '*Ruhu cennette huzur bulsun.*' ifadesi yer almaktadır. Dini metinlerle özlü sözler yazıldığı da görülmüştür. Mezar taşı süslemelerinde ise daire gibi çerçeveler, 4'lü ya da 2'li mumluklar, çiçek desenleri, çizgiler, hilal, yaprak desenleri mevcuttur.⁴³⁶

Mezar taşlarındaki yazılara örnek vermek gerekirse Yom Tov Sasanoğlu'nun doğru ve dürüst birisi olduğu, cemaat tarafından sevildiği, ebedi eve gittiği; H'Rav Hayim Yosef Azuz'un aniden yetişkin bir yaşta iken vefat ettiği; H'Rav Moshe Chazan'ın yetişkin bir yaşta iken vurularak öldürüldüğü, annesi, babası ve oğlunun hüznü içinde olduğu bilgilerinden sonra '*Tanrı kanının intikamını alsın*' şeklinde bir yazının yazıldığı; Rabbi Moshe Palomo'nun dürüst, saygın ve yaşlı biri olduğu; Haim Uri Navon'un kitabesinde ağıt yazıldığı görülmektedir, '*Şaddai'nin oklarının ona isabet etti.*' şeklinde yazılan metinde Yaratılış 49:24'te geçen Şaddai Oklarına vurgu vardır.⁴³⁷ Nessim Irgas'ın oğlu Daniel'in erken yaşta vefat ettiği, eşi ve oğullarının hüznü içinde olduğu, mezar taşında ağıt olduğu görülmektedir. Yakov'un oğlu Nesim Karopalagi'nin yetişkin bir yaşta iken hastalıktan vefat ettiği, oğulları olduğu; Sagis Ailesinden David'in kızı Sinyora'nın genç yaşta vefat ettiği ağıt içerikli bir mezar taşının olduğu; Nemelek ailesinden Moşe'nin eşi Rebeka'nın yaşamının en güzel yaşlarında vefat ettiği yazmaktadır.⁴³⁸

1918 yılında Bursa'yı ziyaret eden Hawley Yahudi ve Rum mezarlıklarının küçük ve Müslümanların aksine şehrin dışında yer almasından ötürü serzenişte bulunmuştur.⁴³⁹ Şehirde yaşayan nüfus birbiriyle karşılaştırıldığında Yahudi ve Rum mezarlıklarının daha küçük olması normaldir. Müslüman nüfus onlara oranla oldukça fazladır. Yahudi mezarlığı ise Yahudi mahallesine yürüme mesafesindedir. Şehrin dışında kaldığını söylemek pek doğru olmaz.

⁴³⁶ Jewish Turk Stones, 'Cemetery Bursa', (29 Mayıs 2024).

⁴³⁷ Şaddai'nin Okları" terimi, Tanrı'nın gücünün sembolik bir ifadesidir ve Tanah'ta sık sık Tanrı'nın gücünü, korumasını ve kurtarıcı rolünü vurgulamak için kullanılır.

⁴³⁸ Jewish Turk Stones, 'Cemetery Bursa'.

⁴³⁹ Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*, 1633.

20. yüzyılın ikinci yarısına ve 21. yüzyıla ait mezar taşlarını incelediğimizde kitabelerin en başında İbranice Baruh Hagozer (ברוך הגוזר) yazar. Bu 'Hükmeden mübarektir.' anlamına gelen bir ifadedir. Önceki yüzyıllara ait mezar taşlarının kitabesinde de bu ibareyle karşılaşılmıştır. Sadece Bursa Yahudilerine ait bir özellik değildir. Yahudilere ait başka şehirlerdeki mezar taşlarında da görülür.⁴⁴⁰ Bu ifadenin, Müslümanların mezar taşlarının başlangıcında Arapça şeklinde yazılması tercih edilen Hüve'l-Baki (هو الباقي) yazısı gibi bir ifade olduğu düşünülebilir. Bu ifade 'Ölümsüz ve ebedî olan sadece O'dur.' anlamına gelmektedir. Anlamları aynı olmasa da mantık açısından aynı şeyin amaçlandığı söylenebilir. Mezar taşının devamında ise Ladino dilinde ama Latin alfabesiyle yazılmış ibareler yer almaktadır. En sonunda ise vefat tarihlerin yer alırken bazılarında sadece miladi takvime göre yazılsa da hem İbrani takvim hem miladi takvim şeklinde ikisini içeren mezar taşları da vardır. Süsleme olarak ise Davut Yıldızı'nın ağırlıklı olarak kullanıldığı, vefat eden kişilerin fotoğraflarının mezar taşlarında yer aldığı görülmektedir. Günümüzde mezarlığın iki kapısı vardır. Etrafı duvar ile çevrilidir. Mezarlıkta çalışan bir personel vardır ve nüfusun yok olacak derecede az olmasına rağmen mezarlığın bakımı devamlı olarak yapılmaktadır. Mezarlığın girişinde iki yanında Davut Yıldızı süslemeleri yer alan bir mermerde *Mezarlığa Giriş Duası* bulunmaktadır. Başlık Türkçe, İbranice dua Latin harfleriyle yazılmıştır. Dua, Yahudi dualarında sıkça kullanılan 'Baruh Ata Adonay...' kutsaması ile başlayıp Tanrı'nın adaletle yaratıp, besleyip, öldürdüğü ve ölenleri yeniden adaletiyle dirilteceğinden⁴⁴¹ bahseden ifadeler ile devam etmektedir.

⁴⁴⁰ Şalom, 'İzmir Yahudi Tarihine Işık Tutacak Mezar Taşı', (Erişim 10 Haziran 2024).

⁴⁴¹ Yahudilerin ahiret inancıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Taşpınar, *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilikte Ahiret İnancı* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014).

SONUÇ

Bursa'daki varlıkları M.Ö. 79 yılına dayandırılan Bursa Yahudileri, Orhan Gazi'nin Bursa'yı fethiyle birlikte karşılaştığı ilk gayrimüslim gruplar içerisinde yer almıştır. Yahudilere bir mahalle tahsis edip onlar için su vakfetmiş ve sinagoglarının onarımına izin vermiştir. Orhan Gazi'nin gösterdiği bu hoşgörü neticesinde Bursa bir anda dünyanın pek çok yerinden Yahudi göçü almaya başlamıştır. İlerleyen yüzyıllarda da devam eden bu hoşgörü politikası ile Osmanlı Devleti dünyanın farklı bölgelerinde zulüm gören Yahudilerin sığınacağı ilk yerlerden biri olmuştur. Bursa'nın önemli ticaret yollarından biri olması ve ticaretle uğraşan Yahudilerin buraya yönelmesi de şehirdeki Yahudi nüfusunu arttırmıştır.

Bursa Yahudileri Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren gittikçe kalabalıklaşan bir nüfusa sahipken İsrail Devleti'nin kurulmasıyla birlikte Yahudilere sunulan imkanlar göç hareketlerini başlatmıştır. Bunun yanı sıra Bursa'da kendilerine ait bir eğitim kurumlarının olmamasından ötürü eğitim amaçlı İstanbul'a göçler yaşanmıştır. Böylelikle Bursa Yahudilerinin yaşantılarında bir değişime gidilmiş ve çağın koşulları çerçevesinde meslek, eğitim ve aile hayatı gibi konularda dönüşüm göstermek durumunda kalmışlardır. Bursa Yahudilerinin şu an da Yahudilik üzerine yaşamlarının kitabi öğretimden ziyade şifahi ve geleneksel bir eğitimle gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Bunda Bursa'da aktif olarak kendilerine ait bir eğitim kurumu olmaması ve bunu teşvik edecek nüfuslarının da bulunmamasının etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Ekonomik ve sosyal durumlardan kaynaklı göçlere rağmen 40-50 kişilik bir Yahudi nüfusu Bursa'da yaşamına devam etmektedir. Bu grubun çoğunluğunu yaşlılar oluşturmakta ve artık eski katı geleneksel tavırlarının çoğu dönüşüme uğramış durumdadır. Azalan nüfusa rağmen şehirde varlığı bilinen dört sinagogdan ikisi hala varlığını ve işlevselliğini sürdürmektedir. İki sinagog da yakın zamanda restore edilmiş olup, aktif olarak kullanılmaktadır. Mayor Sinagogu cenaze işlemlerinin gerçekleştirildiği bir mabet iken Geruş Sinagogu'nda Şabat ve bayram günlerinde ibadetler gerçekleştirilip kutlamalar yapılmaktadır. İbadetlerini bugün de özgürce gerçekleştirebilen Yahudi nüfusun sıkıntısı azalan nüfus sebebiyle ibadeti gerçekleştirebilmek için tamamlamaları gereken sayıya ulaşamamaları yani minyanı tamamlayamamalarıdır. Bilhassa nüfuslarındaki azalma Yahudilerin ibadetlerinde aksamalara neden olmaya başlamıştır. Bir süredir Bursa'da ikamet eden bir din adamı dahi olmamakla birlikte 2023'te şehre yerleşen bir din adamı olması cumartesi günleri İstanbul'dan gelecek din adamını bekleme zorunluluklarını ortadan kaldırmıştır.

Şabat günleri sabah sinagogda bir araya gelen cemaat duadan sonra sinagogun içinde bulunan yemek odasında hep birlikte kahvaltı yapmaktadır. Bayram günlerinde de bir araya gelerek hem ibadetlerini gerçekleştirmekte hem de beraber yemek yemektirler. Mezarlıklarının bakımını gerçekleştiren bir görevlileri vardır. Bursa Yahudi cemaati her geçen gün azalan nüfusuyla yok olma ile karşı karşıya kalsa da sinagog, mezarlık gibi Bursa'da Yahudilerin varlığını kanıtlayacak olan eserlerin korunmasını sağlayıp bakımını özenle yaparak cemaat yok olsa da burada Yahudilerin bir zamanlar da olsa var olduğuna dair delil bırakmak istemektedir.

Bursa'daki uzun yıllardır süren varlıkları neticesinde Yahudiler, Müslümanlarla kültürel ve ticari birlikteliklerin yanı sıra evlilik birlikteliği de yapmaya başlamışlardır. Müslümanlarla, Bursa Yahudileri arasında pozitif bir ilişki geliştiği ve Bursa'da ikamet eden Yahudilerin Müslüman isimleri kullanmaktan çekinmedikleri görülmektedir. Az sayıdaki Yahudi nüfusunun şehir belediyeciliğinden memnun oldukları, taleplerinin ve ihtiyaçlarının dikkate alındığı da Musevi Cemaati Başkanı tarafından ifade edilmiştir. Bursa'daki Yahudi cemaatin, Hıristiyan cemaatle ilişkisini Müslümanlarla olduğu gibi geliştirmediği ancak yine de birbirlerine karşı bir negatif tutumun olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum yüzyıllardır gerçekleşen tüm değişimlerin ortak neticesi olarak görülebilir. Yahudi nüfus daima Müslüman nüfusa, Hıristiyan nüfustan daha fazla yakınlık göstermiştir. Bursa Yahudileri Orhan Gazi döneminden Cumhuriyetin yüzüncü yılına kadar Türkiye'de ve Bursa'da gerçekleşen değişimlerden etkilenmiş bu coğrafyanın bir unsuru olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bugün azalan nüfuslarına rağmen Bursa'nın geçmişle bağı süren bir değeri olarak varlıklarını sürdürmektedirler.

Çalışmamızın içeriğinde eksik kalan, ayrıntılı bir şekilde ele alınamayan bazı konular vardır. Bunda gerek zamanın kısıtlılığı gerek Yahudilere ait kaynaklara ulaşılması konusunda yaşanan zorluklar, yabancı dil ve Osmanlıca konusundaki eksiklikler etkilidir. Bursa'ya ait pek çok arşiv belgesi bulunmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinin incelenmesi ile Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan bu yana Bursa'da yaşayan Yahudilere dair pek çok yeni bilgiye ulaşılabilecektir. Bursa'da yüzyıllarca Yahudi dini üzerine eğitim vermiş olan Yeşivalara dair detaylı bilgiye ulaşamadığımız için bu konuda yapılacak araştırmalarla nasıl bir dini eğitim aldıkları ve Bursa'da yaşamış olan bazı Yahudi alimlerin hayatlarına dair bilgilere ulaşılmasını da sağlayacaktır. İlaveten, 1900lü yıllarda yaşanmaya başlayan ani nüfus düşündeki önemli etkilerden birisi de Siyonist bir hareket olan Hahalutz teşkilatı olmuştur. Bu teşkilatın hem Bursa'daki hem Türkiye'deki faaliyetlerinin incelenmesi, Bursa'dan İsrail'e yaşamak için gidip

tekrar geri dönen Yahudilerin varlığına binaen buna dair Türkiye genelinde İsrail'e gidip de geri dönen Yahudilerle görüşmelerin yapılması, neden geri döndüklerinin araştırılması, Bursa'daki yerel basında Yahudilere ne şekilde değinildiği gibi konular yeni yapılacak araştırmaları beklemektedir.

KAYNAKÇA

Akkuş, Turgay. *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.

Alkan, Hakan. *500 Yıllık Serüven Belgelerle Türkiye Yahudileri 1*. Ankara: Günce Yayıncılık, 2020.

Altın, Hatice. *B 180 Numaralı (1763 Tarihli) Bursa Mahkemesi Defteri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.

Araz, Ömer Faruk. *Yahudilikte Tefsir Geleneği: Midraşik Literatürün Tarihsel Gelişimi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.

Araz, Ömer Faruk. 'Rabbani Yahudiliğin İlk Yorum Prensipleri: Hillel'in Yedi Yorum Kuralı'. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2016), 321-337.

Araz, Ömer Faruk. 'Rabbani Yahudiliğin Teşekkülü: Rabbi Yişmael ve Rabbi Akiva Ekolleri'. *Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2019), 185-201.

Araz, Ömer Faruk. 'Rabbâni Geleneke Rabbi Yişmael'in Tevrat Tefsiri için Oluşturduğu On Üç Yorum Kuralı', *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51 (2016), 115-134.

Arslantaş, Nuh. 'Abbasiler Döneminde Yahudilerin Temel Eğitim Kurumları: Bet ha-Seferler ve Beytülmidraslar'. *Belleten Dergisi*, 78/282 (2014), 435-474.

Arslantaş, Nuh. 'Abbasiler Döneminde Yahudilerin Yüksek Din Eğitim Kurumları: Yeşivalar'. *Belleten Dergisi*, 79/286 (2015), 847-876.

Aslan, Rukiye. *16.Yüzyıl Ortalarında Bursa (A-84 VE A-202 Numaralı Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre)*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Aykıt, Dursun Ali. *Hıristiyanlığın Öncüsü Olarak İskenderiyeli Philo*. İstanbul: Eskiyeşi Yayınları, 2011.

Barokas, Yakup. *Türkiye'de Yahudi Toplumlari*. İstanbul: Özel Yayın, 1987.

Becerikli, Sabri. *Temettuat Defterlerine Göre 19. Yüzyılda Bursa Şehri Gayrimüslim Mahallelerinin İktisadi Yapısı*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Ben-Sasson, Haim Hillel vd. "Blood Libel". *Encyclopedia Judaica*. ed. Fred Skolnik. 3/774-780. Jerusalem: Keter Publishin House LTD., 2007.

Besalel, Yusuf. *Yahudilik Ansiklopedisi*. 1. Cilt. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001.

Besalel, Yusuf. *Yahudilik Ansiklopedisi*. 2. Cilt. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001.

Besalel, Yusuf. *Yahudilik Ansiklopedisi*. 3. Cilt. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2001.

Bilgi, Selma Güler. *Mahkeme Sicillerine Göre 18.Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Bora, Siren. 'İzmir'de Yahudi Kültürel Mirası: İbranice Yazıtlar', Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi Sayı II/1 (Temmuz 2016)

Çalışkan, Muhammed. *B 7 Numaralı Şer'iyye Siciline Göre Bursa (1591-1592)*. Ankara: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Dara, Ramis. 'Arap Şükrü Sokağı İçin Bir Deneme'. *Bursa Defteri*. 11. Sayı. (Eylül/Ekim/Kasım 2001), 91-96.

Demirci, Makbule. *Bursa Şehrinin Başkentlik Sürecindeki Gelişimi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.

Doğan, İsmail. *Eylül ve Bursa*. İstanbul: Gendaş Kültür, 2004.

Efe, Mukaddes. *17.Yüzyıl Başlarında Ferman ve Beratlar Üzerinden Bursa Kazası'nın Devlet Merkezi ile İlişkileri (1600-1607)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Elmas, Merve. *I. Cihan Harbi'nde Osmanlı Devleti Üzerinde Yahudi Etkisi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Erdağ, Hamide. *Yahudilikte Dini Sorumluluk Çağı: Bar Mitzva ve Bat Mitzva*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Ergin, Bekir. *1950-1960 Yıllarında Bursa*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Eroğlu, Ahmet Hikmet. *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler*. Ankara: Seba Yayınları, 1997.

Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*. İstanbul: Risale Yayınları, 1990.

Galanti, Avram. *Türkler ve Yahudiler*. İstanbul: Tan Matbaası, 1947.

Gülyüz, Naim A. *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2014.

Gülyüz, Naim A. *Trakya ve Anadolu Sinagogları*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın AŞ, 2008.

Gülyüz, Naim A. *Bizans'tan 20.yüzyıla Türk Yahudileri*, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş, 2012.

Gülyüz, Naim A. *Tarih Boyunca Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşim Yerleri*. II. Cilt. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2018.

Gülşen, Reyhan. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Musevilerin Yurtiçi ve Yurtdışına Toplu Göçleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Günay, Necla. *16. Yüzyılda Bursa Yahudileri*, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.

Gürkan, Salime Leyla. *Yahudilik*. Ankara: İSAM Yayınları, 8. Basım, 2020.

Kaan, Sebüktay. 'Bursa Yahudilerinin 2000 Yıllık Yolculuğu'. *Bursa Defteri*. 12. Sayı (Aralık 2011/ Ocak-Şubat 2002), 145-149.

Kaplanoğlu, Raif. 'Payitaht Bursa'da Gayrimüslimler', Payitaht Bursa'da Kültür ve Sanat Sempozyumu, ed. Cafer Çiftçi. Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2008.

Kaplanoğlu, Raif. *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*. İstanbul: Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, 1996.

Karataş, Ali İhsan. "Fethinden 19.Yüzyılın Sonlarına Kadar Bursa'da Ermeniler". Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.14 Sayı.2 (2005)

Karataş, Ali İhsan. *Mahkeme Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.

Kaya, Mehmet. *1918-1950 Yılları Arasında Bursa Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu*, İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.

Keleş Yıldız, Sema. *18. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa'da Sosyal ve İktisadi Hayat*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Kepecioğlu, Kâmil. *Bursa Kütüğü*. 4. Cilt. Bursa: Uludağ Yayınları, 2009.

Kılıç, Nalan. *1650 Yılında Bursa (B 87 Nolu Mahkeme Siciline Göre)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Korkmaz, Gürhan. *B18 ve A152 Numaralı Mahkeme Sicillerinin Değerlendirilmesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Kumaş, Nursal. *II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Sosyal Hayat (1876-1909)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

Levi, Avner. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.

Levi, Tilda. *Osmanlı'da Yahudi Kıyafetleri*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş.

Mitrani, Mili - Alok, Ersin. *Anatolian Synagogues*. İstanbul: Mitrani-Alok Productions, 1992.

Niyaz, Halime. *İstanbul Yahudileri: Tarihçe, İnanç, İbadet ve Uygulamalar*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Özaydın, Neslihan. *Arşiv Belgeleri Işığında 1855 Depremi ve Bursa Yapılarına Etkileri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Özsan, Niyazi. 'Yahudilik'. *Bursa Defteri*. 2. Sayı (Haziran-Temmuz-Ağustos 1999) 46-48.

Öztürk, Nagihan. *Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde Yahudiler ve Yahudilik*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Özyurt, Ömer. *C-102 Numaralı (1292/1877 Tarihli) Bursa Mahkemesi Defteri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Polat, Hilal. *İzmir Yahudilerinde Dini Hayat*. İzmir: İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Sandıkçı, Pelin. *18.-19. Yüzyıl İngiliz Seyyahlarına Göre Osmanlı Kenti, Bursa, Konya, Trabzon*) Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Sarıtaş, Nergis. *(B. 353, C. 203, C. 213, C. 171, C. 218) Numaralı Sicil Kayıtlarına Göre Millî Mücadele Döneminde Bursa'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.

Satıcı, Emre. *19. Yüzyılda Hüdavendigâr Eyaleti*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.

Saygı Şahin, Başak. *Türkiye'de Azınlıklara Yönelik Algı: Bursa Yahudileri Örneği*. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Sevim, Sezai. *Bursa'nın B 118/332 Numaralı Şer'iyeye Sicili (Merkezi Yazışmalar: Transkripsiyon ve Değerlendirme)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1987.

Şimşek, Sabite. *1909 Bursa Sergisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Taşpınar, İsmail. *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilikte Ahiret İnancı*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014.

Tokel, Meliha. *Tarihte ve Günümüzde Edirne Yahudi Cemaati*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Tuna, Hasibe. *Social, Cultural and Economic Situation of The Jews in Bursa During The Tanzimat Period*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Türkoğlu, İnci. *Antik Çağdan Günümüze Türkiye'de Sinagog Mimarisi*. İzmir: Ege Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

Türkün Dostoğlu, Neslihan. *Osmanlı Döneminde Bursa (19. Yüzyılın Ortalarından 20. Yüzyıla Bursa Fotoğrafları)*, I. Cilt. Antalya: AKMED, 2001.

Yediyıldız, Mustafa Asım. *Şer'iyeye Sicillerine Göre Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1655-1658)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1988.

Yetkin, Çetin. *Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler*. İstanbul: Afa Yayınları, 1992.

Yıldırım, Fahri. *14. yüzyıldan Cumhuriyet Dönemine Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

Yıldız, Haluk. *B 176/393 Numaralı Bursa Mahkeme Defteri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.

İnternet Kaynakları

Altüst. 'Bursa Yahudi Mahallesi: Arap Şükrü ve Sokağı'. Erişim 31 Mayıs 2023. <https://www.altust.org/2014/01/bursa-yahudi-mahallesi-arap-sukru-ve-sokagi-guzin-degismez/>

Avlaremoz. İnci Türkoğlu ile Türkiye'de Yahudi Kültür Mirası. Erişim 22 Mayıs 2024. <https://www.avlaremoz.com/2020/07/08/inci-turkoglu/>

BAM, Bursa Araştırmaları Merkezi. 'Albert Özçakır ile Sözlü Tarih Görüşmesi'. Erişim 31 Mayıs 2024. <https://www.bursaarastirmalarimerkezi.com/albert-ozcakir-ile-sozlu-tarih-gorusmesi/>

Bursa Hakimiyet. 'Ezra Venturerolu Bir Anı'. Erişim 31 Mayıs 2024. <https://www.bursahakimiyet.com.tr/yazarlar/murat-kuter-28/ezra-venturero-lu-bir-ani-3467>

Bursa Objektif. 'Bursa Sinagogları ve Yahudileri'. Erişim 31 Mayıs 2023. <https://www.bursaobjektif.com/?Syf=18&Hbr=1145693&/Bursa%E2%80%99n%C4%B1n-muhte%C5%9Fem-g%C3%BCzellikleri-aras%C4%B1nda,-birinden-di%C4%9Ferine-ko%C5%9Ftururken-yolumuz-Alt%C4%B1parmak-Caddesi%E2%80%99nin-Tophane-tepesi-teraf%C4%B1daki-arka-sokaklar%C4%B1na-d%C3%BC%C5%9Ft%C3%BC-Bursa-Yahu>

Bursa'da Kültür. 'Bursa ve Yahudiler'. Erişim 31 Mayıs 2024. http://www.bursadakultur.org/gayrimuslim_bursa.htm

İnalçık, Halil. 'Bursa', *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Mayıs 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bursa#1>

Flickr. 'Synagogue Meior, late 16th Century, Bursa'. Erişim 24 Mayıs 2024. https://www.flickr.com/photos/center_for_jewish_history/3439235826/in/photostream/

Jewish Turk Stones. 'Bursa'. Erişim 29 Mayıs 2024. <https://jewishturkstones.tau.ac.il/#>

Jewish Turk Stones. 'Cemetery Bursa'. 29 Mayıs 2024. <https://jewishturkstones.tau.ac.il/data?appTitle=Jewish%20Cemeteries%20in%20Turkey&webMaster=JF%20Soft&bgStyle=css/scheme/dark->

Köse, Ali. “İhtida”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 23 Mayıs 2024).
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ihtida>

Kutsal Kitap. ‘Yeşu 1:8’. Erişim 30 Mayıs 2024.
<https://kutsalkitap.info.tr/?q=Y%C5%9Fu.1:8#:~:text=Ye%C5%9Fu%20bu%20ayette%20C5%9F%C3%B6yle%20diyor,RAB%20kulluk%20edece%C4%9Fiz.%22>

Kültür Portalı. ‘Mayor Sinagogu’. Erişim 31 Mayıs 2024.
<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bursa/gezilecekyer/mayor-sinagogu>

Life Bursa. ‘Yahudi Bir Komşunuz Var mıydı?’. Erişim 31 Mayıs 2023.
<https://www.lifebursa.com/yazarlar/busra-ekim-30/yahudi-bir-komsunuz-var-miydi-63658>

New York Jewish Travel Guide. ‘Discovering the Jewish Heritage of Bursa, Turkey’. Erişim 31 Mayıs 2024.
<https://newyorkjewishtravelguide.com/2023/09/11/discovering-the-jewish-heritage-of-bursa-turkey/>

Şalom. ‘Bursa Cemaat Başkanı Ezra Venturero Onurlandırıldı’. Erişim 31 Mayıs 2024.
<https://www.salom.com.tr/arsiv/haber/67309/bursa-cemaat-baskani-ezra-venturero-onurlandirildi>

Şalom. ‘Bursa’nın Fethi ve Museviler’, Erişim 31 Mayıs 2024.
<https://www.salom.com.tr/haber/121436/bursanin-fethi-ve-museviler%20>

Şalom. ‘Bursa’da Yahudi Yaşamı’. Erişim 4 Haziran 2022.
<https://www.salom.com.tr/arsiv/haber/97219/bursada-yahudi-yasami-->

Şalom. ‘Cemaat İdarecileri Bursadaydılar’. Erişim 31 Mayıs 2024.
<https://www.salom.com.tr/arsiv/haber/76007/cemaat-idarecileri-bursadaydilar>

Şalom. ‘Ezra Venturero Aramızdan Ayrıldı’. Erişim 31 Mayıs 2024.
<https://www.salom.com.tr/arsiv/haber/83708/ezra-venturero-aramizdan-ayrildi>

Şalom. ‘İzmir Yahudi Tarihine Işık Tutacak Mezar Taşı’. Erişim 10 Haziran 2024.
<https://www.salom.com.tr/arsiv/haber/106153/izmir-yahudi-tarihine-isik-tutacak-mezar-tasi>

Şalom. 'Leon Elnekave'nin Mirası'. Erişim 31 Mayıs 2024.
<https://www.salom.com.tr/haber/123741/leon-elnekavenin-mirasi>

Şalom. 'Osmanlının İlk Başkenti Bursa ve Tarihe Yolculuk'. Erişim 31 Mayıs 2024.
<https://www.salom.com.tr/arsiv/haber/84963/osmanlinin-ilk-baskenti-bursa-ve-tarihe-yolculuk>

Turk of America. 'Oldest Dwellers of Bursa: Jews'. Erişim 31 Mayıs 2024.
<https://turkofamerica.com/research/reports/item/1024-oldest-dwellers-of-bursa-jews>

Türk Yahudileri. 'Bursa Geruş Sinagogu'. Erişim 22 Mayıs 2024.
<https://www.turkyahudileri.com/index.php/tr/tarih/sinagoglar/66-bursa-gerus-sinagogu>

Türk Yahudileri. 'Musevi Dini Bayramları ve Kutsal Günleri'. Erişim 24 Mayıs 2024.
<https://www.turkyahudileri.com/index.php/tr/yahudilik/106-musevi-dini-bayramlari-ve-kutsal-gunleri>

Türk Yahudileri. 'Sinagoglar'. Erişim 22 Mayıs 2024.
<http://www.turkyahudileri.com/index.php/tr/tarih/sinagoglar>

Yarının Kültürü. 'Bir Mahalle Serüvenin Peşinde: Yahudi Mahallesi'nden Arap Şükrü Sokağı'na'. Erişim 6 Haziran 2024. <https://yarininkulturu.org/2022/05/27/bir-mahalle/>

EKLER

Ek-1 Görüşmeler

Ek-1.1. 14 Haziran 2023 Tarihinde Bursa Musevi Cemaati Başkanı Yusuf Bey ile Gerçekleştirilen Görüşme

Sefaradlardan olduğunuzu ifade ettiniz. Ladino biliyor musunuz?

Anne babamdan öğrendim ladinoyu kulaktan öğrendim yani dersini almadım, annem 80 yaşında şu an, eşim de müslüman.

Vakıf olarak neler yapıyorsunuz?

Sinagogu ayakta tutmaya çalışıyoruz bakımını yapıyoruz. Yardıma ihtiyacı olan, eşi vefat eden, maddi ihtiyacı olan kişilere yardım edilmesiyle ilgileniyoruz.

1999 yılından beri Bursa'da yaşayan bir din adamı olmadığı için haham İstanbul'dan geliyor bildiğim kadarıyla. Her cumartesi gelen bir din adamı var mı şu an?

Evet doğru. Bu yıla kadar öyleydi. Bu yıl bir din adamı Bursa'yı sevince buraya taşındı. Yani 2023 yılında daha yeni taşındı.

Şabat günleri için Cuma gününden toplanıyor musunuz? Beraber yemek sofraları kuruyor musunuz?

Cuma akşamları ve cumartesi sabahları toplanıyoruz. İsrail'de cuma öğleden sonra başlar. Burada cuma akşamları ve cumartesi sabahları ibadet yapılıyor. Yemek sofrasını evde kuruyoruz. Duadan sonra eve gidiliyor. Burada ise cumartesi dua çıkışında çay, kahve, peynir, zeytin, domates şeklinde oluyor.

Bayramlarda sinagog aktif mi?

Evet. Bayramlarda özel yemekler de yapılıyor ve sinagogda birlikte yeniyor.

Sukkot bayramını nasıl geçiriyorsunuz? Sinagogda mı?

Evet. Tam burası (Oturduğumuz çardak).

Müslümanlarla ilişkiniz nasıl?

Çok iyi. Ben Bursa'da doğdum büyüdüm 52 yaşındayım. Müslümanlardan hep iyilik gördüm. Yahudi olduğum için beni daha çok kolladılar, hiçbir kötülüklerini görmedim. En ufak bir olay bile yaşamadım daha çok iyilik gördüm.

Kimliğinizde de isminiz Yusuf şeklinde mi geçiyor?

Evet Yusuf olarak geçiyor ama Yasef benim adım babam Yusuf diye yazmıştır. Mesela yeğeni var ablasının oğlu var Rafi yazıyor kimlikte ama Rıfat adı. Soyadlarda da böyle değişiklikler var benim de Hazan mesela ama kimlikte farklı yazıyor. Kimlik dışındakiler için dini isim-soyisim diyebiliriz.

Soyadınızda Hazan olduğuna göre sizin ailede de bir din adamı geçmişi var öyle mi?

Evet doğru.

(Sukkot Bayramına ait fotoğrafları, yemekleri vs. gösteriyor oturduğumuz çardağın arkasında.)

Midraş yenilenmiş sinagogun avlusuna girdiğim zaman gördüm.

Evet Belediye yeniledi sağolsun. Belediye başkanları bize çok iyi davranıyorlar. Bir isteğimiz olduğu zaman hemen yapıyorlar.

Burada (midraş) eğitim gerçekleştiriliyor muydu?

Evet ben burada eğitim gördüm. Dini eğitimimi burada aldım. Hocamız cumartesi günleri dinle ilgili iki saat ders verirdi sonrasında da bahçede top oynardık. Pastalar, çubuklar alırlardı çocuklar için.

Bizim Kur'an kurslarımız gibi yani diyebilir miyiz?

Evet evet aynı o şekilde eğitim alıyorduk.

Karma evliliklere nasıl bakılıyor?

Eskiden çok iyi bakılmazdı ama şimdi biraz daha ılımlı yaklaşıyor.

Nüfus da azaldığı için mecbur kalınıyor diyebilir miyiz bir yerden sonra?

Tabii biraz mecbur da kalınıyor Bursa'da nüfus az. Ama koyulara (dindarlara) baktığında ılımlı yaklaşmazlar. İsrail'de de böyle evlilik görülse de çok ılımlı bakmazlar.

Burası eskiden Yahudilik diye anılıyormuş doğru mu?

Evet tabii. Şu lokantaların üst tarafların, yolun karşısı, yolun altı falan hep Yahudiler oturuyordu. Ben de Altıparmakta doğdum büyüdüm sonradan taşındım. 12-13 yaşına kadar buralardaydım. Sinagogun etrafında yoğunlaşmışlar öncelikle, şehir büyüdükçe genişlemiş oturdukları bölgeler de.

Bursa’da Hıristiyan bir cemaatte de var. İletişiminiz var mı?

Hiç yok. Ben de merak ediyorum. Bir gün gitmek istiyorum.

Bursalı Yahudiler olarak hangi meslek gruplarıyla uğraşıyorsunuz?

Bizde çoğu emekli. 50 kişiyiz en genci 45 yaşında. Diğerleri 60-70 hepsi işi bıraktı emekliler.

Bir dönem çok fazla kasap olan varmış. Tabii eski zamanlar benim bahsettiğim.

Evet doğru olabilir. Balıkçılık olabilir. Tabii 50 sene öncesi ve daha fazla olabilir. 1950-1960’lardan sonra yani benim jenerasyon babalarımız falan hep tekstil ağırlıklı. Bursa tekstil şehri olunca ağırlık da o yöndeydi.

Mayor Sinagogu aktif olarak kullanılıyor mu?

Cenaze işleri orada gerçekleştiriliyor. Yazları arada orayı da açıyoruz ibadet için. Ama genel olarak bu sinagogu yani Geruş Sinagogu’nu kullanıyoruz. Orda cenaze işleri yıkama vesaire yapılıyor.

1800’lerde Bursa’da dört sinagogun varlığından bahsediliyor. Mayor, Etz Ahaim, Geruş ve Şalom.

Benim bildiğim üç tane varmış bir tanesi yanmış büyüklerimden duydum ben de. Yanan da Etz Ahaim. Olduğu yer şu an yol ve bar.

Haftalar Bayramını, Bursa’ya ait eski kayıtlarda Gül Donanması/ Gül Bayramı şeklinde adlandırmışlar böyle bir kullanım şuan var mı?

Evet var. Bizde de öyle güllerle geçiriliyor. Saksılara koyduk hatta daha yeni geçti.

Cemaat olarak kayıtlarınız var mı belge olarak? Yoksa ana merkezde İstanbul’da mı duruyorlar?

Tüm Yahudilerin kayıtları İstanbul’da var. Bizde de var ama ölüm kayıtları var doğum kayıtları yok. Bizde dini takvime göre yazılıyor bu kayıtlarda aylar dini gün ay olarak geçiyor.

Hamursuz/Pesah bayramında kirde diye bir şey dağıtılmış Bursa’da.

Evet. Göstereyim size (Sinagogun mutfağından almaya gitti).

Matsayı biliyoruz ama kirde farklı mı?

Kirde ile matsa aynı.

Türkiye Yahudilerinin matsaya kirde dediğini söyleyebilir miyiz o zaman?

Evet doğrudur.

Bursa Yahudilerine ait mezarlıkta bir sıra kadın bir sıra erkek şeklinde defnediliyormuş doğru mu?

Evet bir sıra kadınlar bir sıra erkekler şeklinde paralel olarak gerçekleştiriliyor. Bir dönem yola gideceği için mezarlık küçültüldü. Kemikler alınıp diğer tarafına koyuldu.

Kayıtlara göre Bursa'da Yahudilere ait bir hamam varmış. Bu hamam sinagogun bulunduğu bu sokakta yer alan o hamam olabilir mi?

Yok orası sonradan yapılmış orası değildir.

Bar mitzva-bat mitzva, düğün gibi törenleri sinagogda gerçekleştiriyor musunuz?

Evet. Nüfus azalsa da arada gerçekleştirdiğimiz törenler oluyor.

Ek-1.2. 25 Mayıs 2024 Tarihinde Bursa Yahudi Cemaati Üyelerinden Moşe Bey ile Gerçekleştirilen Görüşme

Kendinizi tanıtır mısınız?

Bursa 1943 doğumluyum. 26 yaşında İsrail'e gittim orada 30 sene kalıp Bursa'ya döndüm. Hem İsrail'de hem Türkiye'de askerlik yaptım. İsrail'de yaptığım evliliğim yürümedi. Burada ikinci bir evlilik yaptım Musevi bir hanımla. Eşi vefat etmişti, bizim de komşumuzdu zaten. Onunla mutlu bir hayatımız var burada. İsrail'e dönmek gibi bir niyetim yok.

Bursa Yahudilerinin yaşamını anlatır mısınız?

50-60 sene evvel 600-700 Yahudi vardı. Şimdi 40-50 kişi kaldık. İki tane havramız var burada yani ibadet yeri. Geruş havramız İbranice kovulmak anlamından geliyor. Biz aslında İspanya'dan kovulan Yahudileriz. Yaklaşık 500 küsur sene evvel buraya yerleştik. Osmanlı bizi himayesine almış ve neslimiz burada büyümüş. Benim dedelerimin dedeleri geldi oralardan. İsrail devletinin kurulmasıyla oraya muhacir istediler. Muhacir olarak gittik oraya. Durumum

çok iyi değildi mecburi gittim oralara. 30 sene yaşayıp buraya geldim. Yaş 80 oldu şimdi. Emekliliğim yok burada. Ufak çaplı bir ticaretim vardı. Ayakta durmak için uğraştığım İsrail’le yasak gelince şu an durdu o da.

Ben 1943’te doğdum, o zaman seferberlik varmış babamı ikinci askerliği için Ankara’ya yolladılar. O zaman yoksulluk var hiçbir şey yok ben küçüğüm bir aylığım, annemle tek kalmışım, Ankara’ya götürdü beni de. 12 sene orada kaldık ve sonra Bursa’ya geri döndük. Bursa’da yaşam şimdi çok zorlaştı. Eskiden havra her gün açıktı. Bizim dualarımız sabah, öğle, akşamdır. Şimdi çoğunluk olmadığı için haftada bir kere yapıyoruz. Hocamız İzak Bahar burada yaşıyor şimdi İstanbul’dan buraya geldi. 70 senesinde emeklilik işleri yoktu benden sonra oldu herhalde, birkaç yerde çalıştım, dayımın yanında da çalışıyordum, ama hiç kayıt olmadığı için bir emekliliğim yok. İsrail’de de 67-68 yaşında emekli olabiliyorsun ama şartları çok zor. İsrail’den çıkarsan alamıyorsun. Ben 25 sene evvel çıktım, 55-56 yaşlarında çıktım oralardan.

Bursalı Yahudilerle özdeşleşmiş olan Kuruçeşme Mahallesi’nde mi oturuyordunuz daha önce?

Evet Yahudiliğin orada oturuyorduk. Babam manifaturacıydı. Oradaki sıra dükkanların oradaydı dükkânı. Üstte itfaiye vardı, oradaki dördüncü dükkandı. Kiraydı. Daha önce Pirinçhan’ın dışında kiralık küçük bir manifatura dükkânı vardı. Çok büyük bir yangın oldu. Orası yandı ama malını kurtardı. Zafer meydanında o dükkanları yangın mağdurlarına verdiler. Babam da bundan faydalandı. Cüzi bir kiraya verdiler.

Ben 1970’te yılında Bursa’dan İsrail’e gittim. Annem, babam ve kardeşlerim 1971 yılında geldiler İsrail’e. Muhacir haklarından faydalandık orada. Ben araba aldım. Ne alırsak gümrüksüz alıyorduk.

İlkokulu burada mı okudunuz ya da Ankara’da mı okudunuz?

Burada okudum. Gaziakdemir Okulu’nda okudum.

Mahallede sadece o okul vardı galiba?

Evet. Birde biraz yukarıda Hoca İlyas Okulu vardı.

Sinagoga gidiyor musunuz?

Haftada bir açılıyor sinagog. Bugün de açıldı (cumartesi). Duamız var. Bizde erkek sayısı on kişiden aşağı olunca ibadet tam olmuyor.

Günümüzde ibadet için bu sayıyı tamamlayabiliyor musunuz?

Geçen hafta tamamlayamadık. Sekiz kişi kaldığımız için tamamlayamadık, ibadet yarım kaldı.

Bursa çok güzel bir şehir. Yaşanılacak bir şehir. Hanımımın kızları İzmir'de. Orası da güzel bir şehir. Önceki cemaat başkanı Aslan Beyle birlikte çalışıyordum. O vefat ettikten sonra seçim yapıldı. Gençlere kaldı orası.

Neler yapıyordunuz vakıfta?

Vakfa ait dükkanların gelirleri var. Bu gelen paralarla ihtiyaç sahibi Yahudilere yardım ediyorduk. Halen yardıma devam ediliyor. Meyhanelerin yüzde doksanı bizim cemaate ait. Hamam da öyle cemaate ait.

Tüm mahalle cemaate aitmiş aslında eskiden.

Evet. Bütün Yahudiler orada oturuyordu. Şimdi dağıldı herkes. Orada Yahudi kalmadı gibi bir şey. Yaşlı olarak da giden gidene bir ben kaldım. Birde bir arkadaş daha var.

Mezarlığınız hakkında konuşalım.

Türkiye'ye sığınan İranlı bir Yahudi ilgileniyor mezarlıkla. Çok iyi biri o da. Cemaat 40-50 kişi kaldı. Mezarlıkta da o kadar yer kaldı artık bitti.

İbranice telaffuzunuz çok iyi. (Etz Ahayim Sinagogu'nu telaffuz ederken duyuyorum)

Şu an İsrail'den gidip gelme yok ama eskiden İsrail'den gelenleri havrada ben karşılıyordum.

Evliliklerden bahsedeyim. Çok karışık evlilikler var. Bizim ailede de var. Benim hanımın oğlunun eşi de Müslüman. Çok eskiden tutuculuk vardı. Aforoz ederlerdi. Şimdi nüfus azalınca mecbur kalındı. Başka bir şey daha var kadın Musevi erkek Türk ise doğan çocuklar Musevidir. Bizde kadına bakılır.

Sinagogun bahçesinde bir midraş var. Orada eğitim gördünüz mü?

Çocukken İbranice dersi görüyorduk. Bir hocamız vardı Allah rahmet eylesin. Zamanında İsrail'e gitti. O zamanlar çocuktum 15 yaşlarındaydım.

İspanyolca biliyor musunuz? Ladinoyu?

Her şeyi anlarım. Yeni nesil bir kelime bilmez. Eskiden burada yani Türkiye'de benden evvel büyüklerimiz annelerimiz, büyükannelerimiz, büyükbabalarımız Türkçeden fazla Yahudi

İspanyolca konuşurdu. Şimdi Türkçeye dönüldü. O zaman İspanyolca konuşurlardı ama konuşukları zaman Yahudi olduğu belli olurdu. Değişik bir lehçesi vardı.

İsrail’de vatandaşlığınız var mı?

Evet hem orada hem burada vatandaşlığım var.

Adınız kimlikte Moşe diye mi geçiyor yoksa Musa mı yazıyor?

Kimliğimde Moiz yazıyor. Moiz de Moşe demektir.

55 yaşında kızım var. İsrail’de yaşıyor. Görüntülü konuşuyoruz onunla. Bir tane de oğlum var. 50 yaşında o da İsrail’de yaşıyor. Kızım burada doğdu üç yaşındayken gittik İsrail’e.

Mayor Sinagogu da restore edildi ama insan yok.

Yahudilerle bir tek havrada merhabalaşıyoruz. Arkadaşlarım hep Müslüman.

Bayramlarda sinagoga gidiyor musunuz?

Evet gidiyorum.

Hanımlar pek gelmiyor galiba sinagoga?

Hanımlar da geliyor aslında. Eskiden çok gelen olurdu çok kişi vardı. Şimdi insanlarda pek sabır kalmadı. Sinagoga gitme sabrı bile kalmadı. Cumartesi günleri bizim duadan sonra orada bir oda var arkasında orada yemek veriliyor. Sabah kahvaltısı. Güzel bir kahvaltı.

Sukkot/Çardaklar Bayramını kutluyor musunuz?

Evet sinagogda çardak var. Çardak bayramında yemek pişiriliyor orada. İki gün boyunca akşamları orada yemek yiyoruz. Dua okunuyor. Birde Hamursuz Bayramı var. Ekmek yenmiyor bir haftada. Yemek yeniyor bayağı. Bizde şöyledir. Biri Yahudi olmak istiyorsa çok zordur.

Etleriniz koşer mi?

Koşer etin kilosu bin lira. Normal et beş yüz lira. Eskiden kasaplıkla uğraşan çok Yahudi vardı şuan Bursa’da koşer kesimde yok. Koşer isteyen insanlar İstanbul’dan getiriyorlar. Dipfrizler var sinagogun arkasındaki bir odada, koşer isteyenler oradan satın alıyor.

Başka hangi bayramlarınız var?

Bir sürü bayram var. Oruç var. 26 saat hiçbir şey yemiyoruz. Bir tane daha var. Mum yakılır bütün hafta yedi gün boyunca yakılıyor. Özel şamdanları var. Mumlar İstanbul'dan getirtiyorlar, bize veriyorlar.

Eskiden evlerde yakılıyordu şimdi sinagogda mı yakılıyor?

Evlerde de yakılıyor. Her evde yakılır. Bize birer paket mum dağıtıyorlar.

Bunları vakıf mı size veriyor, satın mı alıyorsunuz yoksa?

Satmıyorlar. Mesela İzmir'de parayla satılıyor. Ama bizim vakfın geliri var. Hamursuzu da burada bedava veriyorlar. İstanbul ve İzmir'de parayla alıyorlar.

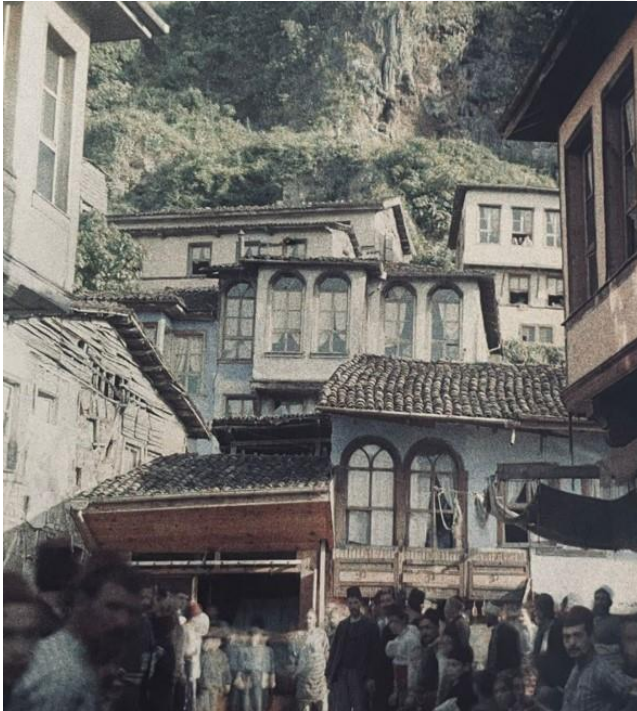
İbraniceyi burada mı öğrendiniz?

Hayır. İsrail gidince öğrendim. Ben devamlı İsrail pasaportuyla gidip geldim. Türk pasaportu çıkarmadım hiç. Buradan çıkarken hüviyet soruyorlar. Hem hüviyet hem pasaport istiyorlar. İsrail hüviyetim de var hala ama gitmeye niyetim yok. Allah geçinden versin ölürsem burada öleceğim.

Ek-2 Fotoğraflar

Resim 1: Meryem Gönül Ekinçi, İsrail’den Pesah İçin Getirtilen Matsa (2023).

Resim 2: 1913 yılında bayramda Kasaplar Sokağı’nda Bursalı Yahudiler⁴⁴²

⁴⁴² Yarının Kültürü, ‘Bir Mahalle Serüvenin Peşinde: Yahudi Mahallesi’nden Arap Şükrü Sokağı’na’.

Resim 3: A. Normand, 'Bursa Ana Caddesi ve Yahudi Konutları' (1887)⁴⁴³

Resim 4: Anonim, 'Bursa Ana Caddesi ve Yahudi Konutları ve Şahabeddin Paşa Camisi' (1908)⁴⁴⁴

Resim 5: Auguste Leon, 'Yahudi Mahallesinde Bir Konutun Avlusu' (1913)⁴⁴⁵

⁴⁴³ Türkün Dostoğlu, Osmanlı Döneminde Bursa, 1/383.

⁴⁴⁴ Türkün Dostoğlu, Osmanlı Döneminde Bursa, 1/384.

⁴⁴⁵ Türkün Dostoğlu, Osmanlı Döneminde Bursa, 1/387.

Resim 6: Anonim, 'Yahudi Mahallesinde Kasaplar Sokağı' (1905)⁴⁴⁶

Resim 7: P. Sebah, '19. Yüzyılda Bursa'da Yahudiler' (1873)⁴⁴⁷

⁴⁴⁶ Türkün Dostoğlu, Osmanlı Döneminde Bursa, 2/559.

⁴⁴⁷ Türkün Dostoğlu, Osmanlı Döneminde Bursa, 2/583.

Resim 8: Ekinci, Bursa Kuruçesme Mahallesi'nde Eski Bir Ev, (2022).

Resim 9: Ekinci, Bursa Kuruçesme Mahallesi, (2022).

Resim 10: Ekinci, Şaul Markos Hayratı (2022).

Resim 11: Bursa Yahudi Cemaati'nden Yako Kuzu⁴⁴⁸

⁴⁴⁸ Şalom, 'Bursa'da Yahudi Yaşamı'.

Resim 12: 2022 yılında vefat eden Bursa Yahudi Cemaat başkanlarından Leon Elnekave⁴⁴⁹

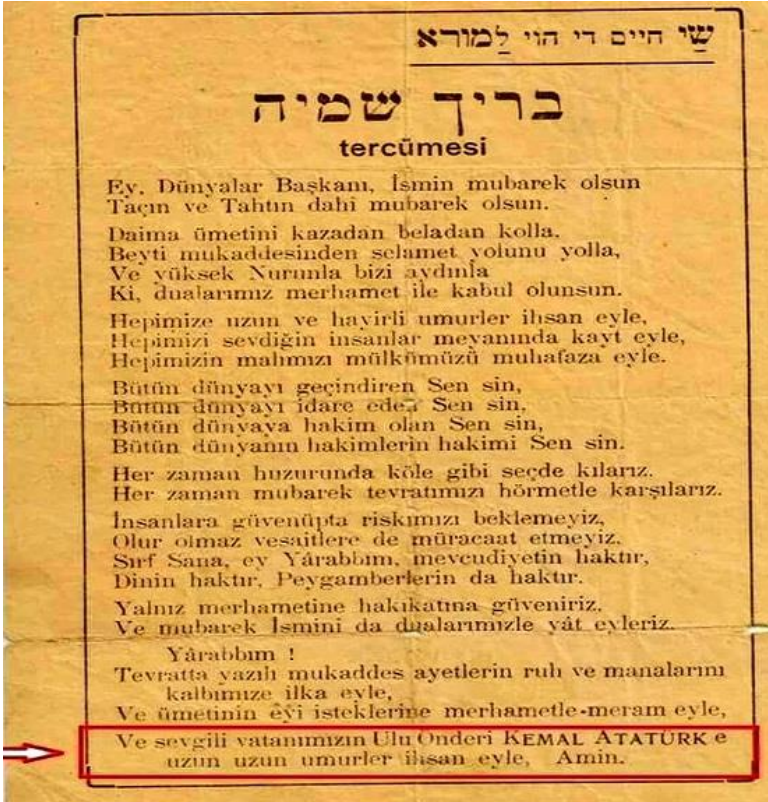
Resim 13: Hahambaşı Rav İsak Haleva ve Türk Musevi Cemaati Başkanı Sami Herman, Türk Musevi Cemaati İdarecilerinin bir kısmıyla Bursa Yahudi cemaatini ziyaretinden Geruş Sinagogu'nun önünden bir kare.⁴⁵⁰

⁴⁴⁹ Şalom, 'Leon Elnekave'nin Mirası'.

⁴⁵⁰ Şalom, 'Cemaat İdarecileri Bursadaydılar'.

Resim 14: Bursa Yahudi Cemaati'ne 26 yıl süreyle başkanlık yapan Ezra Venturero'ya Hahambaşı Haleva tarafından plaket verilmesi⁴⁵¹

Resim 15: Tevrat'ın sandıktan çıkarıldıktan sonra okunan Aramice 'Bersih Shema' duasının 1938 yılından öncesine ait Türkçe uyarlamasında Atatürk için de dua edilmektedir.⁴⁵²

⁴⁵¹ Şalom, 'Bursa Cemaat Başkanı Ezra Venturero Onurlandırıldı'.

⁴⁵² New York Jewish Travel Guide, 'Discovering the Jewish Heritage of Bursa, Turkey'.

Resim16: Bursa'nın Yahudi Ailelerinden Özçakır Ailesi⁴⁵³

Resim 17: Aslan Özçakır, Kapalıçarşı-1955⁴⁵⁴

⁴⁵³ Bursa Araştırmaları Merkezi, BAM, 'Albert Özçakır ile Sözlü Tarih Görüşmesi'.

⁴⁵⁴ Bursa Araştırmaları Merkezi, BAM, 'Albert Özçakır ile Sözlü Tarih Görüşmesi'.

Ek-2.1. Sinagoglar

Resim 18: Restore Edilmeden Önce Geruş Sinagogu'nun Girişi⁴⁵⁵

Resim 19: İnci Türkoğlu, Üst Kattan Bursa Geruş Sinagogu'nun Görünümü⁴⁵⁶

⁴⁵⁵ Mitrani-Alok, *Anatolian Synagogues*, 72.

⁴⁵⁶ Avlaremöz, İnci Türkoğlu ile Türkiye'de Yahudi Kültür Mirası, (Erişim 22 Mayıs 2024).

Resim 20: Ekinci, Bursa Geruş Sinagogu'nun Dış Duvarı, 2022.

Resim 21: Geruş Sinagogu Avlusu

Resim 22: Geruş Sinagogu⁴⁵⁷

Resim 23: Geruş Sinagogu⁴⁵⁸ Tevanın Arkasından Ehal

⁴⁵⁷ Türk Yahudileri, 'Sinagoglar', (Erişim 22 Mayıs 2024).

⁴⁵⁸ New York Jewish Travel Guide, 'Discovering the Jewish Heritage of Bursa, Turkey'.

Resim 24: Sukotta Oturulan Çardak⁴⁵⁹ ve Sağ Tarafında Bet-Midraş Binası

Resim 25: Geruş Sinagogu'na Ait Yemek Odası⁴⁶⁰

⁴⁵⁹ New York Jewish Travel Guide, 'Discovering the Jewish Heritage of Bursa, Turkey'.

⁴⁶⁰ New York Jewish Travel Guide, 'Discovering the Jewish Heritage of Bursa, Turkey'.

Resim 26: Geruş Sinagogu Ehal ⁴⁶¹

Resim 27: Geruş Sinagogu Üst Teva ⁴⁶²

⁴⁶¹ Mitrani-Alok, *Anatolian Synagogues*, 73.

⁴⁶² Mitrani-Alok, *Anatolian Synagogues*, 74.

Resim 28: Geruş Sinagogu Alt Tevedan Kubbenin Görünüşü⁴⁶³

Resim 29: Geruş Sinagogu Tevrat Ruloları⁴⁶⁴

Resim 30: Geruş Sinagogu Tevrat Rulolarının Süsleri (Rimonnims)⁴⁶⁵

⁴⁶³ Mitrani-Alok, *Anatolian Synagogues*, 78.

⁴⁶⁴ Mitrani-Alok, *Anatolian Synagogues*, 82.

⁴⁶⁵ Mitrani-Alok, *Anatolian Synagogues*, 83.

Resim 31: Geruş Sinagogu'nun Avlusu'ndaki Süs Havuzu⁴⁶⁶

Resim 32: Restorasyon Öncesi Mayor Sinagogu⁴⁶⁷

⁴⁶⁶ Güteryüz, *Trakya ve Anadolu Sinagogları*, 120.

⁴⁶⁷ Mitrani-Alok, *Anatolian Synagogues*, 86.

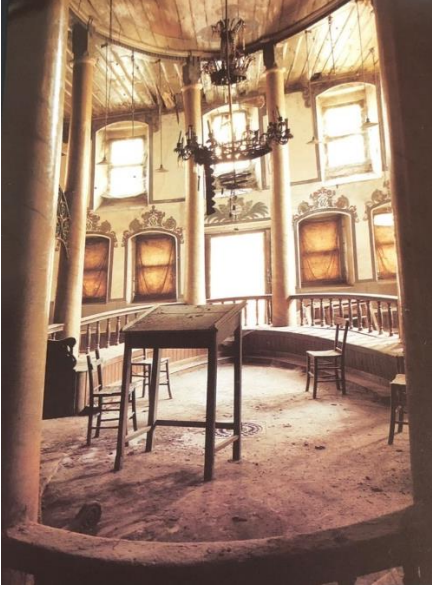
Resim 33: Restorasyon Öncesi Ön Cepheden Mayor Sinagogu⁴⁶⁸

Resim 34: Restorasyon Öncesi Mayor Sinagogu İçi⁴⁶⁹

⁴⁶⁸ Mitrani-Alok, *Anatolian Synagogues*, 86.

⁴⁶⁹ Mitrani-Alok, *Anatolian Synagogues*, 87.

Resim 35: Mayor Sinagogu Tevadan Görünüm⁴⁷⁰

Resim 36: Mayor Sinagogu Ehal⁴⁷¹

⁴⁷⁰ Mitrani-Alok, *Anatolian Synagogues*, 88.

⁴⁷¹ Mitrani-Alok, *Anatolian Synagogues*, 89.

Resim 37: Mayor Sinagogu Üst Kata Çıkan Merdivenler⁴⁷²

Resim 38: Mayor Sinagogu Niş Üzerinde Yer Alan Süsleme⁴⁷³

Resim 39: Mayor Sinagogu İçerisi⁴⁷⁴

⁴⁷² Mitrani-Alok, *Anatolian Synagogues*, 90.

⁴⁷³ Mitrani-Alok, *Anatolian Synagogues*, 92.

⁴⁷⁴ Mitrani-Alok, *Anatolian Synagogues*, 94.

Resim 40: Mayor Sinagogu Avize⁴⁷⁵

Resim 41: Devon Jarvis, Restorasyon Öncesi Mayor Sinagogu Merdivenleri (1996)⁴⁷⁶

⁴⁷⁵ Mitrani-Alok, *Anatolian Synagogues*, 95.

⁴⁷⁶ Flickr, 'Synagogue Mejor, late 16th Century, Bursa ', (Erişim 24 Mayıs 2024).

Resim 42: Restorasyon Sonrası Mayor Sinagogu⁴⁷⁷

Resim 43: Mayor Sinagogu'nun İçi,⁴⁷⁸ Sağ Üst Köşede Üst Teva

⁴⁷⁷ Türk Yahudileri, 'Sinagoglar'.

⁴⁷⁸ Bursa'da Kültür, 'Bursa ve Yahudiler'.

Resim 44: Mayor Sinagogu⁴⁷⁹ Sağ Üst Köşede Azara

Resim 45: Mayor Sinagogu'nun Avlusu⁴⁸⁰

⁴⁷⁹ Kültür Portalı, 'Mayor Sinagogu'.

⁴⁸⁰ Gülerüz, *Trakya ve Anadolu Sinagogları*, 125.

Ek-2.2. Bursa Yahudi Mezarlığı

Resim 46: Bursa Yahudi Mezarlığı'nın 1988 Yazında Philadelphia'lı Laurence Salzmann Tarafından Çekilmiş Fotoğrafi ⁴⁸¹

Resim 47: Ekinci, Bursa Merinos Yahudi Mezarlığı Arkadan Görünüm, (2022).

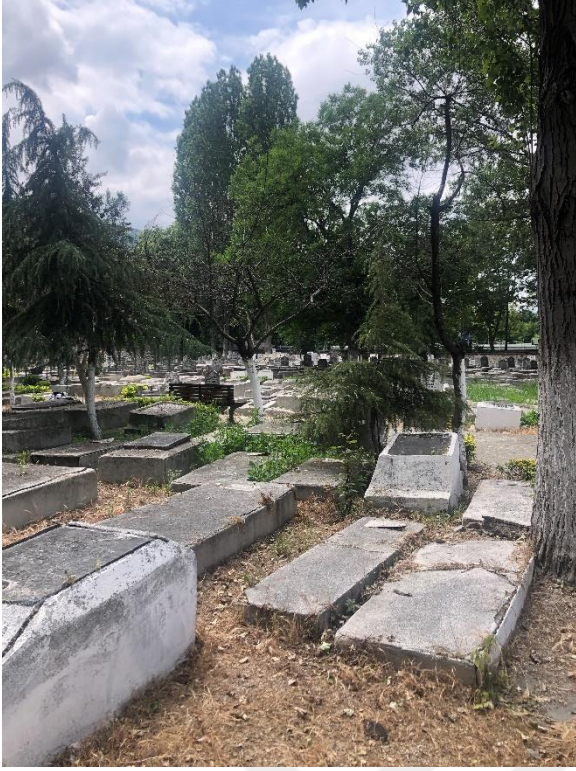
⁴⁸¹ Jewish Turk Stones, 'Bursa'.

Resim 48: Ekinci, Mezarlığın Girişinde Bulunan Dua, (2023).

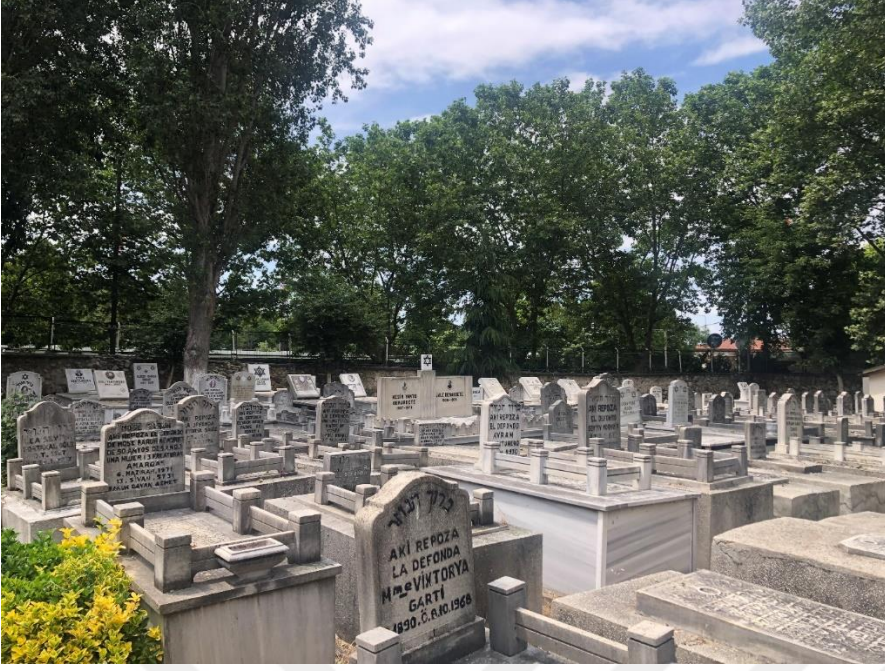
Resim 49: Ekinci, Eski Mezar Taşları 1, (2023).

Resim 50: Ekinci, Eski Mezar Taşları 2, (2023).

Resim 51: Ekinci, Eski Mezar Taşı, (2023).

Resim 52: Ekinci, Yeni Mezar Taşları 1, (2023).

Resim 53: Ekinci, Yeni Mezar Taşları 2, (2023).

Resim 54: Bursa'nın tanınmış tüccarlarından Nisim Bahar'ın mezar taşında hem Türkçe hem İbranice yazı bulunmaktadır. Ve kitabenin en sonunda Müslümanlar gibi ruhuna Fatiha yazılmıştır.⁴⁸²

⁴⁸² Bursa'da Kültür, 'Bursa ve Yahudiler'.